

e-ISSN 1309-1387

MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL

BİLİMLER

ENSTİTÜSÜ

DERGİSİ

Sayı/Issue: 39
Mayıs/May, 2024

Mehmet Akif Ersoy University Journal of Social Sciences Institute

BURDUR

Sahibi / Owner

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi adına / On behalf of Burdur Mehmet Akif Ersoy University

Prof. Dr. Hüseyin DALGAR
hdalgar@mehmetakif.edu.tr

Editör / Editor

Doç. Dr. Ahmet Buğra HAMŞIOĞLU
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
abhamsioglu@mehmetakif.edu.tr

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Doç. Dr. Melek ZUBAROĞLU YANARDAĞ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
mzyanardag@mehmetakif.edu.tr

Doç. Dr. Emre SAVUT
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
esavut@mehmetakif.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Faruk TEMEL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
ftemel@mehmetakif.edu.tr

Dr. Hasan Fatih SEVAL
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
hfseval@mehmetakif.edu.tr

Alan Editörleri / Field Editors**Psikoloji/Psychology**

Doç. Dr. Gamze ŞEN PAKYÜREK
gamze.pakyurek@cbu.edu.tr

Antropoloji/Anthropology

Dr. Ayşe YILDIRIM
ayseyildirim@mehmetakif.edu.tr

İktisat/Economics

Doç. Dr. Murat BELKE
mbelke@mehmetakif.edu.tr

İşletme/Business Administration

Prof. Dr. Ali Murat ALPARSLAN
alimurat@mehmetakif.edu.tr

Maliye/Public Finance

Doç. Dr. Düriye TOPRAK
dtoprak@mehmetakif.edu.tr

Sağlık Yönetimi/Health Management

Dr. Nurdan ORAL KARA
nokara@mehmetakif.edu.tr

Kamu Yönetimi/Public Adm.

Prof. Dr. Mustafa LAMBA
mlamba@mehmetakif.edu.tr

Sosyal Hizmet/Social Work

Doç. Dr. Seda ATTEPE ÖZDEN
sattepe@baskent.edu.tr

Din Bilimleri/Science of Religion

Doç. Dr. Nurettin ÇALIŞKAN
ncaliskan@mehmetakif.edu.tr

Güzel Sanatlar/Fine Arts

Doç. Dr. Murat KARA
muratkara@mehmetakif.edu.tr

Spor Bilimleri/Sport Sciences

Prof. Dr. Kadir PEPE
kpepe@mehmetakif.edu.tr

Turizm/Tourism

Doç. Dr. Olcay KILINÇ
olcaykilinc@mehmetakif.edu.tr

Arkeoloji/ Archaeology

Doç. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU
sozudogru@mehmetakif.edu.tr

Dil Bilimleri/Linguistic Sciences

Doç. Dr. Hakan YILMAZ
hyilmaz@mehmetakif.edu.tr

Felsefe/Philosophy

Doç. Dr. S. Ertan TAĞMAN
setagman@mehmetakif.edu.tr

İstatistik/Statistics

Dr. Bekir ÇETİNTAV
bekircetintav@mehmetakif.edu.tr

Sosyoloji/Sociology

Doç. Dr. Fatma Gaye G. YILMAZ
fgyilmaz@mehmetakif.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Zafer GÖLEN
zgolen@mehmetakif.edu.tr

Pazarlama/Marketing

Prof. Dr. Tülin DURUKAN
tdurukan@kku.edu.tr

**Yönetim ve Organizasyon /
Administration and Organization**

Prof. Dr. Himmet KARADAL
hkaradal@gmail.com

**Uluslararası İlişkiler /
International Relations**

Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU
gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr

Türk Dili ve Edebiyatı/Turkish Language and Literature

Doç. Dr. Didem AKYILDIZ AY
didemakyildiz@mehmetakif.edu.tr

Bankacılık ve Finans/Banking and Finance

Prof. Dr. İsmail ÇELİK
ismailcelik@mehmetakif.edu.tr

Bilimsel Yayın Danışma Kurulu/Scientific Publication Advisory Board

- Prof. Dr. Hüseyin DALGAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
hdalgar@mehmetakifedu.tr
- Prof. Dr. A. Şevki DUYMAZ
Süleyman Demirel Üniversitesi
sevkiduymaz@sdu.edu.tr
- Prof. Dr. Betül KARAGÖZ YERDELEN
Giresun Üniversitesi
drbetulkaragozyerdelen@gmail.com
- Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ
University of Central Florida
fevzi.okumus@ucf.edu
- Prof. Dr. Haluk SOYDAN
University of Southern California
soydan@usc.edu
- Prof. Dr. Levent AYTEMİZ
Karabük Üniversitesi
laytemiz@bandirma.edu.tr
- Prof. Dr. Muammer ÇETİNGÖK
Tennessee University
muammercetingok@yahoo.com
- Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA
Süleyman Demirel Üniversitesi
tunca@hotmail.com
- Prof. Dr. Özcan GÜNGÖR
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
ozcangungor@yahoo.com
- Prof. Dr. Saffet KÖSE
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
saffet.kose@ikc.edu.tr
- Prof. Dr. Sevil ATASOY
Üsküdar Üniversitesi
sevil.atasoy@uskudar.edu.tr
- Prof. Dr. Valentin BLANDUL
University of Oradea
bvali73@yahoo.com
- Prof. Dr. Yüksel METİN
Süleyman Demirel Üniversitesi
yukselmetin@sdu.edu.tr
- Prof. Dr. B. Ayça POLAT BECKS
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
aycapolat@mehmetakif.edu.tr
- Doç. Dr. Gökhan ÖZDEMİR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
gozdemir@mehmetakif.edu.tr
- Doç. Dr. Mykhaylo YAKUBOVYCH
The National University of Ostroh Academy
mykhaylo.yakubovych@oa.edu.ua
- Doç. Dr. Ummahan KAYGISIZ
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
ukaygisiz@mehmetakif.edu.tr
- Doç. Dr. Elif Ayşe ŞAHİN İPEK
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
elifasahin@gmail.com
- Prof. Dr. Aşkın KESER
Bursa Uludağ Üniversitesi
askin@uludag.edu.tr
- Prof. Dr. Belkıs ÖZKARA
Afyon Kocatepe Üniversitesi
bozkara@aku.edu.tr
- Prof. Dr. Durmuş ACAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
dacar@mehmetakif.edu.tr
- Prof. Dr. Hakan DEMİRGİL
Süleyman Demirel Üniversitesi
hakandemirgil@sdu.edu.tr
- Prof. Dr. Hasan BABACAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
babacan@mehmetakif.edu.tr
- Prof. Dr. Metin TOPÇUOĞLU
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
metin.topcuoglu@asbu.edu.tr
- Prof. Dr. Murat KAYALAR
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
kayalar@mehmetakif.edu.tr
- Prof. Dr. Nesrin DEMİR
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
nesrin.demir@ikc.edu.tr
- Prof. Dr. Ramazan ERDEM
Süleyman Demirel Üniversitesi
raerdem@yahoo.com
- Prof. Dr. Sanela BAŠIĆ
University of Sarajevo
sanela.basic@fpn.unsa.ba
- Prof. Dr. Ümit ARKLAN
Süleyman Demirel Üniversitesi
umitarklan@sdu.edu.tr
- Prof. Dr. Veli ATMACA
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
vatmaca@mehmetakif.edu.tr
- Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
zerdem@gmail.com
- Doç. Dr. Eugene KENNEDY
Louisiana State University
ekennedy@lsu.edu
- Doç. Dr. Jana MALI
University of Ljubljana
Jana.Mali@fsd.uni-lj.si
- Doç. Dr. Oğuzhan ZENGİN
Karabük Üniversitesi
oguzhanzengin@karabuk.edu.tr
- Doç. Dr. Zafer YILDIZ
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
zyildiz@kmu.edu.tr
- Doç. Dr. Gökhan KALAĞAN
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
gkalagan@mehmetakif.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

İngilizce/English
Öğr. Gör. Süleyman GÜN
sgun@mehmetakif.edu.tr

Türkçe/Turkish
Dr. Öğr. Üyesi Faruk TEMEL
ftemel@mehmetakif.edu.tr

39. Sayı Hakem Listesi / Academic Referees of the Issue 39

Prof. Dr. Ahmet Yaraş	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Bilal Söğüt	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ferruh Tuzcuoğlu	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Gökhan Coşkun	Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Metin	Kafkas Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail Kervankıran	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Cevher Marın	Hakkâri Üniversitesi
Prof. Dr. Özcan Sezer	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet Çavuş	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Celal Öney	Muş Alparslan Üniversitesi
Doç. Dr. Cem Doğan	Iğdır Üniversitesi
Doç. Dr. Doğan Kutukız	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Doç. Dr. Emel Demir Görür	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Emine Kaya	Turgut Özal Üniversitesi
Doç. Dr. Emre Savut	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Lök	Karabük Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kaplan	Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa Canbaz	Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Doç. Dr. Nur Çağlar Çetinkaya	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Türkan Polatçı Demirkol	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Yaşar Barut	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Dr. Elmas Merve Malas	Konya Gıda Ve Tarım Üniversitesi
Dr. Gözde Sayın Karakaş	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. İlker Karadağ	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. İsmet Güney	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Kemal Kamacı	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Niran Cansever	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Onay Budak	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
Dr. Serpil Sumer Adin	Atatürk Üniversitesi
Dr. Sezin Güleriyüz Ergül	Bartın Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- Yalvaç Müzesi'nden Montanist Olarak Yorumlanan
Bir Mezar Stelinin Yeniden Değerlendirilmesi**
*Re-Evaluation of a Grave Stele from Yalvaç Museum
Interpreted as Montanist* **1-13**
Mehmet ÖZHANLI, Fatma KAHRAMAN
- 19'uncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Gerçekleşen Askerî
Müdahale Ve Darbelerin Modernleşme Sürecine Etkileri**
*The Effects of Military Intervention and Coups in the Ottoman Empire
in the 19th Century on the Modernization Process* **14-34**
Bayram UĞUR
- Yerel Yönetim Çalışanlarının Mobbing Algısı ve İş Doymu İlişkisi:
Aydın İli Belediyeleri Örneği**
*The Relationship Between Mobbing Perception and Job Satisfaction of Local Government
Employees: A Case Study of Municipalities in Aydın Province* **35-59**
Hilal YÜCEYILMAZ, Emine GERÇEK ÖTER, Halil İbrahim ERTEKİN
- Sürdürülebilir Portföy Seçimi İçin Bir Dayanıklı Teorik Yaklaşım:
BIST Katılım Sürdürülebilirlik Hisse Senetleri Üzerine Bir Uygulama**
*A Robust Theoretical Approach for Sustainable Portfolio Selection:
An Application on BIST Participation Sustainability Index Stocks* **60-72**
Furkan GÖKTAŞ
- Ön Ergenlik Dönemindeki Çocukların
Okul Yaşantılarının İncelenmesi**
*Investigation of the School Experiences of
Pre-Adolescent Children* **73-93**
Hilal MERCAN AKÇAY, Haktan DEMİRCİOĞLU
- Rekabet Gücü Olarak Kaynak Tabanlı Eko-Yeniliğin İşletme Performansı
Üzerindeki Etkisi: Antalya Sanayi İşletmelerinde Bir Uygulama**
*The Effect of Resource-Based Eco-Innovation as a Competitive Strength
on Business Performance: An Application in Antalya Industrial Enterprises* **94-119**
İlbey Kutluhan PAPATYA
- An Orientalist Discovery Effort During the 19th Century
through the Eyes of Some European Travelers in Ankara**
*Avrupalı Bazı Seyyahların Gözünden
19. Yüzyılda Ankara'da Oryantalist Bir Keşif Çabası* **120-134**
Muhsin ÖNAL
- Katılım Bankacılığı ve Sürdürülebilirlik:
Finansal Dönüşümde İkili Etki**
*Participation Banking and Sustainability:
Dual Impact in Financial Transformation* **135-150**
Muhammed KALAYCI, Feyza CEVHERLİ

DERLEME MAKALELERİ / REVIEW ARTICLES

A Comprehensive Analysis of Blockchain Applications in Supply Chain Management and Logistics Activities

*Tedarik Zinciri Yönetiminde ve Lojistik Faaliyetlerde
Blockchain Uygulamalarının Kapsamlı Bir Analizi*

151-168

İbrahim Ethem DAĞDEVİREN, Şakir MİRZA

DİZİNLER / INDEXING

Dergimiz, hâlihazırda DOAJ, EBSCO, SOBIAD, EUROPUB ve DRJI dizinleri tarafından taranmakta olup; başta TR Dizin ve ESCI olmak üzere diğer dizinlerle ilgili başvuru süreçlerimiz devam etmektedir.

Our journal is currently covered and abstracted by DOAJ, EBSCO, SOBIAD, EUROPUB and DRJI; the application processes of TR Dizin and ESCI, with others, are in progress.

Yalvaç Müzesi'nden Montanist Olarak Yorumlanan Bir Mezar Stelinin Yeniden Değerlendirilmesi

Re-Evaluation of a Grave Stele from Yalvaç Museum Interpreted as Montanist

Mehmet ÖZHANLI¹, Fatma KAHRAMAN²

Öz

Çalışmaya konu olan mezar steli, Yalvaç Müzesi'nin bahçesinde sergilenmektedir. Stel, D. M. Robinson tarafından, 1924 yılında Yalvaç'ta bir evin merdiveni altında bulunmuş ve yayımlanmıştır. Alınlıklı, naiskos tipli mezar stelinin üzerinde, alınlıkta Medusa başı ve naiskosun içerisinde altıgen bir altlık üzerinde mezar sahibi olan kadının büstü betimlenmiştir. Yerel ustalar tarafından yapılmış olan steldeki kabartmalar, Antoninler Dönemi'nin sonlarına doğru ortaya çıkan saç modeli ve üslubuyla işlenmiştir. Yerel işçilik dikkate alınarak eser, Antoninler Hanedanlığı'nın Son Evresi'ne tarihlenmiştir. Stelin üzerindeki yazıtı yorumlayan D. M. Robinson, yazıtın son satırından yola çıkarak mezar sahibinin Montanist olduğunu iddia etmiştir. Montanizmle ilgili görüşler aktarıldıktan sonra çalışmaya konu olan eserin üzerindeki yazıtın Montanist bir ifade olup olmadığı tartışılmıştır. Yazıtta ve kabartmalarda Hristiyanlığı açıklayıcı ifadelerin bulunmamasından dolayı eserin pagan kültüre ait olduğu sonucuna varılmıştır. Antiokheia'nın Phrygia sınırında bulunması ve Phryg kültürü ile yoğrulmuş olmasından dolayı kent ve çevresinde Montanizmle ilgili verilerin ortaya çıkma ihtimali üzerine durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Pisidia, Phrygia, Mezar Steli, Montanizm.*

Abstract

The grave stele, which is the subject of the study, is exhibited in the garden of Yalvaç Museum. The stele was found under the steps of a house in Yalvaç and published by D. M. Robinson in 1924. On the grave stele of the naiskos type with pediment, Medusa's head on the pediment and the bust of the woman who owns the grave on a hexagonal base in the naiskos are depicted. The reliefs on the stele, made by local craftsmen, are carved with the hairstyle and manner that emerged towards the end of the Antonine Period. Taking into account the local craftsmanship, the work was dated to the last phase of the Antonine Dynasty. D. M. Robinson, who interpreted the inscription on the stele, claimed that the owner of the grave was a Montanist based on the last line of the inscription. After discussing the views on Montanism, it was discussed whether the inscription on the artifact that is the subject of the study is a Montanist expression or not. Since there are no expressions explaining Christianity in the inscription and reliefs, it is concluded that the artifact belongs to the pagan culture. Since Antioch is located on the border of Phrygian and is mixed with Phrygian culture, the possibility of Montanism-related data emerging in and around the city is emphasized.

Keywords: *Pisidia, Phrygia, Grave Stele, Montanism.*

1. Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, mehmetozhanli@sdu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-1417-2658>
2. Doktorant, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, fatmad.kahraman@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-0349-825X>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Apply Date
12.01.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
01.03.2024

DOI
10.20875/makusobed.1419005

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Özhanlı, M. ve Kahraman, F. (2024). Yalvaç Müzesi'nden montanist olarak yorumlanan bir mezar stelinin yeniden değerlendirilmesi. *MAKU SOBED*, (39), 1-13. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1419005>

EXTENDED SUMMARY

Pisidian Antioch has four necropolises that can be identified. Since the materials belonging to the graves in these necropolises were used as spolia, very little data has survived to the present day. The grave stele subject to this study must have been transported from one of these necropolises. The stele is currently on display in the garden of the Yalvaç Museum. It was found under the staircase of a house in Yalvaç and published by D. M. Robinson in 1924. While publishing the stele, D. M. Robinson made mistakes regarding both the figures on the stele and the inscription.

The pedimented, naiskos-type grave stele depicts the head of Medusa on the pediment and the bust of the grave owner on a polygonal base inside the naiskos. The Medusa head depicted on the pediment was made to protect the grave. The most important feature that distinguishes the Medusa's head from the Medusa heads known in general is that it is depicted without the attributes of Medusa. There are some local workmanship errors in the construction of the stele. The portrait of the stele with local workmanship dates to the end of the Antonine Period.

D. M. Robinson, who interpreted the inscription on the stele, claimed that the grave owner was a Christian Montanist based on the last line of the inscription. While presenting this claim, he said that the last lines of the stele belong to the "Montanists of Northern Phrygia".

To briefly mention the Montanists; they emerged as an early Christian sect in the Phrygia Region in the 2nd century AD. The members of the sect, which was declared heretical during the reign of Emperor Justinianus, were massacred in the 6th century AD according to Procopius and were completely neutralized in the 9th century AD.

In the article, after presenting the views on Montanism, it is discussed whether the inscription on the artifact that is the subject of the study is a Montanist expression or not. While discussing the subject, publications on the Montanists, who were widely known in the Phrygia Region, were included in the article. According to D. M. Robinson, it was understood that the stele, which was Montanist, actually belonged to a pagan mortal. It was analysed why the expression at the bottom of the stele's inscription is pagan. The result of the investigations is that the expression of cursing on the grave alone is not enough to identify the grave owner as a Montanist. Some Christian symbols and signs are needed for a statement to be Montanist. The most well-known of these expressions in the Phrygia Region is "Xp". And the stele in the Yalvaç Museum does not contain this formula or any other expression. Since there are no expressions explaining Christianity in the inscription and reliefs, it is concluded that the stele belongs to the pagan culture, not Montanist. At the same time, the "Land of Hades" pattern in the inscription strengthens the possibility that the inscription is pagan. The researcher's erroneous descriptions of the head on the pediment of the stele and the bust on the naiskos have been corrected. The erroneous descriptions are explained by examining the portrait in its current state in the Museum. To briefly mention the mistakes; the pediment depicts Medusa, not a child, and the naiskos depicts a woman, not a boy. The bust belongs to the woman who owned the grave.

Although the stele is not Montanist as D. M. Robinson suggests, it is a clear expression of the influence of Phrygian culture in Pisidian Antioch. Antioch may have been one of the Pisidian cities with the strongest cultural and religious interaction.

The Phrygian culture shows its influence in another formula found in the city. The formula found in the necropolis of the city is the "Eumenia Formula". Just like the Montanist formula, it contains expressions cursing the person who touches the grave. The fact that both formulas were found in Antioch indicates that Montanist, Pagan, and Christian groups wrote the phrase to threaten those who damaged the grave. In short, the formula is used by individuals belonging to different faiths. Regardless of which faith the formula is used by, the common point is the Phrygian-based cultural sphere of influence. Since Antioch is located on the border of Phrygia and is steeped in Phrygian culture, the possibility of Montanism-related data emerging in and around the city has been emphasized.

1. GİRİŞ

Selevkid Hanedanlığı tarafından MÖ 3. yy.ın başında kurulmuş olan Pisidia Antiokheiası'nda yaşam, MS 12. yy.a kadar devam etmiştir. Kentte yapılan kazı ve araştırma çalışmalarında Pisidia Antiokheiası'nın; Hellenistik, Roma, Doğu Roma İmparatorluk Dönemlerine ait Nekropol alanlarının yerleri tespit edilmiştir. Nekropol alanları; kentin doğusunda Nohutlubaba Mevkii'nde, kuzeyinde Düz kır Mevkii'nde; güneybatısında Görgübayram Mahallesi'nde ve güneyinde Kızılca Mahallesi'ndedir (Fotoğraf 1). Kentin nekropol alanları tespit edilmiş olsa da bu nekropollerden günümüze yeterince mezar bırakılmamıştır (Özhanlı, 2015, ss. 93-98). Özellikle de mermer lahitler ve mezar stelleri. Hristiyanlığın, Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olmasıyla geçmişin bu pagan örgelerine karşı geri dönüşümü olmayacak bir yıkım ve yok etme hareketi başlamıştır (İznik, 2009, ss. 41-77). Nekropollerde bulunan mezarların büyük bir

kısmı sökülerek MS 4. yy.da kenti çevreleyen surlarda (Sokolicek, 2011, s. 286), diğerleri Hristiyanlık Dönemi'nin yapılarını inşa etmek için ve yeni mezarlarda devşirme malzeme olarak kullanılmıştır (Kahraman, 2019, s. 58). Mermer mezar ve stellerin bazıları da eritilerek kireç ve harca dönüştürülmüştür. Kazılarda kentin birçok noktasında açığa çıkan kireç ocakları, bu görüşü desteklemektedir. Hristiyanlık Dönemi'nde tahrip edilmeyenler de, W. M. Ramsay ve D. M. Robinson'un kazı çalışmalarından sonra, Yalvaç'taki modern yapılarının inşasında kullanılmak üzere ilçeye taşınmıştır. Yalvaçlılar tarafından yeniden kullanımın en iyi şekilde görülebildiği yapı, Devlethan Camii'dir. İlçenin en erken camii olan bu yapının bütün duvarları, Antiokheia kent merkezi ve nekropollerinden götürülen antik taşlarla örülmüştür (Özhanlı, 2017, ss. 25-27). İnşa malzemesi olarak kullanılan taşlar tarihsel olarak Antiokheia'ya ait yapıların neredeyse bütün dönemlerine işaret etmektedir.

D. M. Robinson başkanlığında, Amerikalı bir ekip 1924-1927 yılları arasında, Antiokheia'da, kazı çalışmaları yapmışlardır. Bu süre içerisinde D. M. Robinson ve ekibi; ilçedeki yapıları ve ilçeye bağlı köyleri de araştırmışlardır. Bu araştırmalar esnasında D. M. Robinson, Yalvaç'ta bir evin merdivenin altında (Fotoğraf 2) gördüğü yazıtlı bir mezar stelinin "*Greek and Latin Inscriptions from Asia Minor*" adlı makalede tanımlamış ve yayımlamıştır (Robinson, 1926). Yazıtın son satırlarındaki formül nedeniyle steli (Robinson, 1926, s. 220), MS 2. yy.da (Tabbernee, 2013, s. 288) Phrygia'da ortaya çıkan ve Erken Hristiyanlık hareketi olarak bilinen Montanizmle (Montanistlerle detaylı bilgi için bkz: Soyres, 1878) ilişkilendirmiştir. Çalışmanın konusunu bu mezar steli oluşturmaktadır. Stel tanımlandıktan sonra, eseri daha önce yayımlayan D. M. Robinson'un yaptığı tanım ve yorumlar yeniden ele alınacaktır. D. M. Robinson'un bahsettiği stelin yazıt kısmında kısaca bilgi verdiği formülün, Montanistlerle bağlantısı tartışılacaktır. Bu bağlamda konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Montanizmle ilgili özet bilgi sunulacaktır. Araştırmacının stel üzerinde yer alan figürler hakkında yaptığı tanımlama detaylı biçimde irdelenip; benzer örneklerle karşılaştırılıp tarihlendirilecektir. Ayrıca, Montanizmin Phrygia sınırları içerisinde kabul edilen Antiokheia ile bir bağlantısı olup olmadığı üzerinde de durulacaktır.

2. MEZAR STELİNİN TANIMI VE YORUMU

Yalvaç Müzesi'nin bahçesinde sergilenen stel, dikdörtgen masif mermer blok üzerine kabartma şeklinde yapılan üçgen alınlık ve plasterlerle çerçevelenmiş naiskos tiplidir (Fotoğraf 3). Üçgen alınlıklı mezar steli türü, Pisidia Bölgesi'nde sık karşılaşılan stel grubudur (bölgedeki örnekler için bkz: Iversen, 2012). Pisidia Bölgesi'ndeki bu tür eserlerle ilgili yeterince yayın yapılmamıştır. Yapılan iki yüksek lisans tezinde, mezar stelleri konusunda verilen genel bilgilerle yetinilmiştir. "*Burdur Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Adak ve Mezar Steli*" başlıklı tezde; mezarlar, mimari unsurlara sahip olmaları ve ikonografilerine göre iki gruba ayrılmıştır. Tezin, "Üçgen Alınlıklı Steller" başlıklı bölümünde bu tür stellerin detaylı bir tanımı yapılmış ve ayrıntılıca ele alınmıştır. MS 2-3. yy.a tarihlenen taşralı özellikler taşıyan mezar stellerinde, sosyal statü belirten öğeler üzerinde durulmuştur. Stellerde, Pisidia Bölgesi ölü gömme geleneklerine etkisi olduğu bilinen Phrygia ve Lydia kültürlerinin yanı sıra Isauria etkileri de belirlenmiştir (Bağlıbel, 2018). Bölgedeki mezar stellerini konu alan diğer bir çalışma "*Kuzey Batı Pisidia Bölgesi (Seleukeia, Apollonia, Tymandos, Konana) Alınlıklı Mezar Stelleri*" başlıklı tezdır (Çelik, 2017). Teze konu edilen eserlerin neredeyse tamamı, Paul A. Iversen'in "*Inscriptions from Northwest Pisidia*" başlıklı çalışmasından alınmıştır (bkz: Iversen, 2012). Tezde, alınlıklı mezar stelleri tipolojisi başlığı kapsamında girland motifli mezar stelleri, yazıtlı- bezemesiz mezar stelleri ve kalkan motifli steller ana başlığı altında bir sınıflandırmaya gidilmiştir. Ancak, Iversen'in yazdığı bilgilerin ötesine geçilememiştir. Genel, yüzeysel bilgilerle yetinilmiştir. Paul A. Iversen'in "*Inscriptions from Pisidian Konane (Conana) and The Surrounding Area*" ve "*Inscription from Northwest Pisidia*" başlıklı çalışmalarında ise yazıtlara yoğunlaşıldığı için steller üzerindeki mimari ve kabartmalarla ilgili detaylı bilgi verilmemiştir (bkz: Iversen, 2015, Iversen 2012). Ancak, Kuzey Pisidia'da bulunan çok sayıda mezar stelinin bir araya getirilmiş olması, yapılacak yeni çalışmalar için büyük kolaylık sağlayacaktır. Her iki çalışmada kullanılan mezar stelleri arasında, makaleye konu olan eser ile tip ve işçilik bakımından oldukça benzer örnekler vardır.

Mezar stelinin; yüksekliği 96 cm, korunan genişliği 28 cm ve kalınlığı 19 cm'dir. Mezar stelinin sol tarafı alınlıktan başlayarak alt kısma doğru kırık ve eksiktir. Arkası kaba işçilikle bırakılmıştır. Alınlığın kenarları ve üstü korunmamıştır. Bundan dolayı alınlığın üstünde ve kenarlarında akroter bulunup bulunmadığı bilinmez. Bu tür mezar stellerinde genellikle akroter kullanılır (bölgede görülen akroterli örnekler için bkz: Iversen, 2015, s. 27 No: 16, 17, 18, 19; Bağlıbel, 2018). Alınlıktaki başın etrafını çevreleyen dikdörtgen hatlılar, oldukça yüzeysel bir işçilikle verilmiş ve tamamlanmamıştır. Bu yüzeysel işleniş yerel işçilik ihtimalini akla getiren önemli unsurlardandır. Alınlık plasterlerin üzerine oturmaktadır.

Bu biçimiyle üçgen alınlık bir tapınak ya da ev mimarisine işaret etmektedir. Alınlıkta yer alan başın ölçüleri; 6,5 cm yüksekliğinde ve 7 cm genişliğindedir. D. M. Robinson, stelin alınlığında başı örtülü bir kadın büstü ve kaide üzerinde sekiz satır yazıtın alt kısmında, bir erkek çocuğu büstü bulunduğunu belirtmiştir (Robinson, 1926, s. 220). Eser incelendiğinde; alınlıkta yer alan figürün, başı örtülü bir kadın olmadığı, büst değil sadece başın verildiği ve başı örtüsüz açık bir biçimde görülmektedir. Araştırmacının örtü olarak değerlendirdiği şey, figürün sağ gözünün kenarından şakağa doğru devam eden hafif yükselti olmalıdır. Bu yerel işçilikten kaynaklanan bir diğer durumdur. Ortadan ayrılmış kabarık dalgalı saçlar, yüzü çevreleyerek omuz başlarına kadar inmektedir. Baş, alınlığın tam ortasında resmedilmiştir (Fotoğraf 4). Başın etrafında derince vurulmuş keski izleri bulunur ve zımparalanmadan olduğu gibi bırakılmıştır. Yüzün detayları aşınmış olsa da yüzün yuvarlaklığı, gözlerin birbirine yakın işlenmesi ve gözün ön tarafının derinde olması ile ağzın, başın verilışı normal bir ölümlüyü betimlediğini gösterir.

Pisidia Bölgesi'nin mezar stellerinde alınlıkta Eros ya da Medusa'nın (Bağlıbel, 2018, s. 109) betimlendiği örnekler vardır. Yuvarlak yüzü, yumuşak yanakları ve saçın işlenişi Eros olma ihtimalini akla getirirken; gözlerin ön tarafının derin ve birbirine yakın verilmiş olması, Medusa olma ihtimalini biraz daha güçlendirmektedir. Medusa'nın açık bir biçimde tanınmasını sağlayan atribütlerinin kullanılmaması biraz düşündürücüdür. Ancak mezar ikonografisinde çok önemli bir yeri ve Antik Dönem'de geniş bir coğrafi dağılımı olan Medusa başının mezarlarda kullanım amacı şüphesiz, onun korkunç görünümüyle mezarı rahatsız edecek kişilere karşı koruyucu (apotropaik) olduğuna inanılmasıdır (Scarborough, 1998, s. 81). Kilikia Trakheiası mezarları hakkında çalışan Y. E. Scarborough; Medusa başının, Medusa motifi örneğinin; Kilikia Trakheia'ya, Phrygia Bölgesi'nden aktarıldığını iddia etmiştir (Scarborough, 1991). Araştırmacı köken ilişkisini "*Medusa başı motifinin prototipine Phrygia'daki Yılanlı Taş anıtında rastlamamız, bu motifin Anadolu'da bilinen eski bir tip olduğunu gösterir. Yılan Taş mezarının girişinde yer alan Medusa başı aşağıya doğru bakarak yapılmış ve böylece motifin mezarı koruyan apotropaik işlevi açıkça gösterilmiştir*" şeklinde açıklamıştır. Bu bilgiden yola çıkarak Antiokheia'nın, Phrygia Bölgesi'ne yakınlığı düşünüldüğünde mezar stelinin alınlığında yer alan Medusa başının Phryg kökenli olduğu öne sürülebilir. Böylelikle Antiokheia'dan bulunan mezar steli örneğinde Phryg etkisinin olduğunu, sadece stelin yazıtındaki Kuzey Phryg Montanist formülüyle değil, Medusa başıyla da bağlantılı kılmak olanaklıdır.

Stelin üretildiği atölye için öneride bulunulacak olursa; bölgenin mezar stelleri, lahitleri ve osthotekleri üzerinde betimlenen Medusa başı örnekleriyle olan benzerliği ve stelin tipi, yerel işçilik görüşünü destekler niteliktedir (Pisidia Bölgesi'nde Medusa başı örnekleri için bkz: Acuce, 2018). Burdur Müzesi'nde bulunan bir mezar stelinin alınlığındaki Medusa başı, taşra işçiliğine karşın benzer bir örnektir (Bağlıbel, 2018, s. 161, Lev. 7, Resim 6a). Kuzey Pisidia Bölgesi'ndeki mezar stellerinde de benzer Medusa başları görülmektedir (Iversen, 2015, s. 49, 50). Antiokheia'da bulunan bir lahdin kapağının her iki dar yüzünde betimlenen Medusa başları, stelde yer alan Medusa başı ile benzerdir. Ayrıca Yalvaç Müzesi'nde bulunan, ancak henüz yayımlanmamış mezar stellerinde de benzer şekilde işlenmiş Medusa başları betimlenmiştir. Bu eserler hakkında henüz kapsamlı bir çalışma yapılmadığı için burada sadece kısaca değinmekle yetinilmiştir. Yerel ustalar tarafından yapıldığı açık olan stellerin üzerinde işlenen konular ve kabartmalarda uygulanan stil birbiriyle benzerdir. Mezar stellerinde görülen kabartmalar dışında, Antiokheia kazılarında açığa çıkarılan çok sayıda heykeltıraşlık eserinde, Aphrodisias etkisi görülürken, yerel ustaların yaptığı heykel ve kabartmaların da olduğu tespit edilmiştir (Koçak, 2021, ss. 65-67). Mezar stelinin üzerindeki yerel işçilik, Antiokheia'da yerel atölyelerin varlığına bir başka kanıttır. Müzede bulunan mezar stellerinin büyük bir kısmının yerel taştan yapılmış olması ve de üzerlerindeki acemi işçilikte, Antiokheia'nın kendi atölyesine sahip olduğu düşüncesini desteklemektedir. Yerel üretime işaret eden tüm işçilik benzerliklerinin haricinde, steli Phrygli gezici ustaların gelip yapmış olma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır (Isaurialı gezici ustalar hakkında bilgi için bkz: Scarborough, 1991, s. 432).

Stelin gövdesinde ise D. M. Robinson'un yazdığı gibi bir erkek büstü değil, başı açık olan kadın büstü betimlenmiştir (Fotoğraf 5). Kadın büstü; 28 cm yüksekliğe ve 13 cm genişliğe sahiptir. Kadın büstünün üstünde durduğu altıgen altlığın ölçüsü 5 cm'dir. Gövdede yer alan kadın figürü de üstteki Medusa başını ortalayacak biçimde, stelin tam ortasına işlenmiştir. Cepheden verilmiş olan büstün; kolları verilmemiş, gövdesi omuzdan bel kısmına kadar kabartılmıştır. D. M. Robinson'un erkek olarak tanımladığı büstün bir kadına ait olduğu aşıkârdır. Bu dönemde yapılmış olan erkek büstlerinde genellikle himationun içerisinde saygı işareti olarak bırakılan sağ kol, dirsekten bükülerek göğüs önünde durmaktadır (Özcan, 2014, ss. 147-148, Resim 1). Saygı jesti olan bu hareketin örneğini Antiokheia'dan diğer bir mezar stelinde görmek mümkündür (Levick, 1967, s. 115). B. Levick'in, yayımladığı gövdesinin her iki tarafında pilasterlerin olduğu stelin alınlığının ortasında betimlenmiş erkek figür saygı jestini gösteren farklı bir

örnektir. Bu stelde ise gövdede betimlenen figürün kadın olmasından dolayı böyle bir jest bulunmamaktadır. “V” yakalı bir giysi üzerine sol omuzdan getirilen himation sağ omuz üzerinden arkaya atılmıştır. Üst giysinin kıvrımları ve göğüs arasındaki boşluğa uydurulmuş yayvan bir “V” biçiminde gövdenin yapısına uygun iken, alt tarafta düz yapılmıştır. Kıvrım araları derince oyulduğundan, kıvrımdan çok giysi tomarını andırmaktadır. Matkap oldukça yumuşak kullanıldığından, kıvrımlar arasındaki oyukluklar doğal bir izlenim bırakmaktadır. Üst giysinin kalın işlenmiş olmasından dolayı kadının göğüs kabartıları vurgulanmamıştır. Baş hafif kendi sağına eğik olan kadının, yüz detayları oldukça aşınmıştır. Aşınmaya karşın kadının baş hareketinden karşıya değil, hafif kendi sağına ve aşağıya baktığı çıkarılabilir. Bu hareket mezar stellerinde ölümün acısını yansıtan bir jest olarak kullanılmaktadır. Yüzü çevreleyen kabarık saç, kulakları örtmektedir. Aşındığı için detaylar silikleşmiş olsa da saçların ortadan ayrılıp, gevşek bir biçimde yüzü kuşatıp arkada birleştirilerek topuz yaptığı söylenebilir. Kulakları örten saçta izlenen tarama kanalları da bu görüşü desteklemektedir. Kadındaki kulakları örten saç modelinin benzerleri, İmparator Marcus Aurelius’un eşi Genç Faustina’nın V. Portre tipinden (MS 152) itibaren yaygınlaşır (Özgan, 2013, s. 240). Aynı hanedanlıktan İmparator Commodus’un eşi Crispina portrelerinin saç modeli de stel üzerindeki kadının saç modeliyle çok benzerdir (Özgan, 2013, s. 288). Özellikle Severuslar Dönemi kadınlarının saç modeli bu dönem modasını en iyi şekilde yansıtır (Özgan, 2015, s. 64). Ancak, Severuslar Dönemi’nde yapılan saç modelleri ince taramanın yerine derin kanallar biçiminde şekillendirilmiştir. Saç modeli, kadının giysisinde kıvrımların işlenişi, matkabın kullanılması Severuslar Dönemi’nden çok Antoninler Dönemi portre sanatının özelliklerini yansıtmaktadır. Kadının portresi stil kritiğinden anlaşıldığı üzere Roma Dönemi’nde yapılmış olmasına rağmen himation ile tasvir edilmiştir. Steldeki kadın figürünün dönemine örnek olarak Men Kutsal Alanında bulunan Hazine Binalarında 2017 yılında yapılan kazılarda Antoninler Dönemi’nin modasını ve işçiliğini yansıtan çok sayıda heykel parçası ve sağlam heykel gösterilebilir (Özhanlı, 2002, s. 125). Bu eserler, ayrı bir kitap olarak yayına hazırlanmaktadır. Mezar steli, sanatsal olarak Antoninler Dönemi modasını yansıtsa da yerel unsurlar daha ön plana çıkmaktadır. Örneğin; stelin alınlık ve naiskos içerisinde kabartılmış figürlerin ön plana çıkarılması, yapıldıkları alınlık ile naiskosun derinliğinin vurgulanması için başın ve büstün etrafı keskiyle derinleştirilmiştir. Keskiyle derinleştirilen bu alanlar, zımpara ile düzleştirilip keski izleri ortadan kaldırılmamıştır. Bundan dolayı bu tür eserleri kesin olarak tarihleyebilmek çok kolay değildir. Eserin tarihi için MS 2. yy. sonu ve 3. yy. başları önerilebilir. Ancak bu tür yerel eserlerde tarihlemeye yaklaşık elli altmış yıl sapmalar olabilir. Mezar stellerinde mimari öğelerin ve kabartmaların detaya inmeden, genel hatlarıyla verilmesi MS 2. ve 3. yy.a özgün bir işçilik olması bu öneriyi desteklemektedir (Özcan, 2014, ss. 143-154). Pisidia Bölgesi’ndeki mezar stellerinde görülen yerel işçiliği F. Özcan “Isparta Müzesi’ndeki Yerel Stilde Bazı Roma Dönemi Mezar Stelleri” başlıklı makalesinde oldukça detaylı ele almıştır (Özcan, 2014, ss. 143-154). F. Özcan’ın vurguladığı yerel özelliklerin tamamı bu mezar stelinde de görülmektedir. Mezar steli, yerel ustalar tarafından yapılmış olsa da stelin genelinde, kabartmalarda uygulanan işçilik ve özen eserin, fakir halktan çok orta sınıf bir aileye ait olduğuna işaret etmektedir.

Alınlığın hemen alt kısmından başlayan yazıtın, satırları taşa yüzeysel ve oldukça özensiz kazınmıştır. On üç satırdan oluşan yazıtın, ilk sekiz satırının sonunda nokta görevi gören bir kalp motifi yer alır. Yazı, stelin kabartmalarına göre düzenlenmiş, bütün boş alanlar kullanılarak yazılmıştır. Bundan dolayı harflerin yükseklikleri farklı farklı verilmiştir. Harfler düzensiz işlenmiş, harflerin yükseklikleri 1,3- 2,5 cm ve derinlikleri ise 0,1- 0,3 cm arasında farklılık göstermektedir. İlk satır ve son üç satırın harf karakterleri daha yüksektir. Bu durum ilk satır ve son üç satırda yer alan ifadelerin vurgulanmak istenmesindedir. Yazıda uygulanan işçilik, orantısızlık ve yazıtın stelin boş alanlarına serpiştirilmiş olması da yerel işçilikten kaynaklanmaktadır. Yazıtın, kabartmalar tamamlandıktan sonra kazındığı, işçilikten ve bir düzen içerisinde yazılmamış olmasından anlaşılmaktadır. Ayrıca yazıda kullanılan keski işçiliğinin keskin, sert ve oransız olması da kabartmaları yapan usta ile yazıtı yazan kişinin de farklı olduğunu düşündürmektedir.

D. M. Robinson’un aktarımına göre yazıtın satırlarında: “*Auxanousa dünyadaki herkes tarafından şerefleendirildi ve ünlü bir ülkede öldü, en güzel çağında ölüme yenik düştü. Ve özgürlük gününü terk eden Terentius, erken yaşta Hades’in diyarına indi... Pomponius’tan karısı Auxanousa’nın anısına. Tanrı’ya karşı hata yapmayacaksın*” yazmaktadır (Robinson, 1926, ss. 220-221). D. M. Robinson, stelde yer alan yazıtla ilgili bilgilendirme niteliği taşıyan genel özellikleri aktardıktan sonra içeriğindeki konuyu bir paragrafta yorumlamıştır. “*Bu, Pomponius adlı bir koca tarafından yukarıda tasvir edilen ve ölmüş olan karısı Auxanousa için dikilmiş bir anıt olmalıdır. Bu aynı zamanda aşağıda temsil edilen ve gençliğinde ölen çocuğun anısına dikilen bir anıttır. Bu yazıtın kopyası benimkiyle aynı olan Calder restorasyonda bana yardımcı oldu. Bu yazıtın sonunda, daha önce Antiokheia da bir kez bulunmuş olan “Kuzey Phrygia Montanist” formülü vardır* (Kuzey Phrygia Montanist formülü hakkında detaylı bilgi için bkz: Tabbernee,

1997, s. 357)”. Yazıtta, steli adayan kocanın ismi dışında stelin adandığı bir kadın ve genç yaşta ölen erkek ismi geçmektedir. D. M. Robinson, bundan dolayı alınlıktaki resmin kadını ve gövdedeki büstün erkeği temsil ettiğini düşünmüş olmalıdır. Yukarıda detaylıca ele alındığı gibi; alınlıkta Medusa başı ve gövdedeki büstte bir kadın betimlenmiştir. Yazıtta Pomponius olarak adı geçen kocanın portresi yer almamaktadır. Stelin kırık ve eksik olan sol tarafına da bir figür sığdırmak stel üzerinde geriye kalan alan bakımından mümkün görünmemektedir. Zaten stel gövdede büstü betimlenen, Auxanousa'nın anısına yapılmıştır. Bundan dolayı mezar sahibinin stelin gövdesinde, naiskosun içerisinde verilmesi oldukça doğaldır.

Yazıtın içeriğinde ismi geçen üçüncü kişi Terentius'tur. Terentius'un özgürlük gününü terk ederek Hades diyarına indiği söylenmiştir. Burada Hades (Erhat, 2006, s. 120) oldukça niteleyici bir ifadedir. Yazıtta yeraltı dünyasının “Hades’e inmek” olarak tanımlanması, tamamen paganlara ait ve pagan mezar taşlarında kullanılan bir ifadedir. Medusa başının yanı sıra bu ifadenin kullanımı da yazıtın pagan içerikli olduğu düşüncesini pekiştiren diğer bir kanıttır.

D. M. Robinson, stelin özellikle yazıtına yoğunlaşmıştır. Ancak stel hakkında yapılan incelemeler sonucunda hem stel üzerindeki kabartmaları hem de yazıtı hatalı tanımlayıp, yorumlamıştır. Bu yanlışlar, Montanizmin kökeni, tarihsel süreci ve en etkili olduğu coğrafyanın kente olan yakınlığıyla ilgili olabilir. Bu nedenle mezar stelinin üzerinde yer alan formülü kullanan Montanistler ve Montanizm hakkında bilgi vermek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

3. PISIDIA ANTIOKHEIASI VE MONTANİZM

Montanizm, MS 2. yy.da Phrygia'da ortaya çıkmış; Pepuza, Tymion ve Ardabau'dan Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerine yayılmıştır. İtalya'ya, özellikle de Roma'ya ve Kuzey Afrika'nın merkezi Kartaca'ya ulaşmıştır. Güney Galya'daki Lyon ve Vienne'de de görülmüştür (Kaçar, 2002, ss. 39-41). İlk montanistler olarak bilinen kişiler Phrygia Ardabausu'nda vaazlar veren Montanus'u takip eden Maximilla, Priscilla veya Prisca adında iki kadın rahibedir (Soyres, 1878, pp. 25-27). Montanistlerin kökeni; Phrygia'daki pagan kültlerin (Men, Kybele, Dionysos) Hristiyanlık içinde yeniden canlanması, Yahudi-Hristiyan kıyamet geleneğinden ilham alan bir hareket veya sadece Hristiyan gelenekle yorumlanmaktadır. Peygamberi nitelikteki inancın üyeleri birçok sinod tarafından yavaş yavaş aforoz edilmiştir (Toprak, 2013, ss. 916-917). Grubun üyelerine ait bilgileri bazı Hristiyan yazarların aktarımından bilmekteyiz. Gruba dair önemli aktarımlar yapan Hristiyan yazar, Eusebius'tur.

Eusebius grubun üyelerini “The Ecclesiastical History 5. 16. 7” adlı eserinde; “*Görünüşe göre Mysia'nın Phryg sınırına yakın kısmında Ardabau adında bir köy var. Orada, Gratus Suriye'nin prokonsülü iken Montanus adında yeni din değiştiren, zirveye ulaşma konusundaki dizginsiz hırsıyla kendisini düşmana açtığı, manevi heyecanla dolduğu ve aniden bir tür transa geçtiği ve doğal olmayan biçimde konuştuğu söyleniyor*” (Eusebius, 1932) şeklinde tanımlar. Eusebius'un bu tanımından gruba dair birçok bilgi elde etmek mümkün olmuştur. Montanistlere karşı yapılan büyük kıyım ise; Prokopios'un aktarımından bilinmektedir. Prokopios “*İmparatorluğun her tarafına, karşılaştıkları herkesi eski inançlarından döndürmek için bir memurlar ordusu gönderildi. Taşrada yaşayan halkın gözünde böyle bir telkinde bulunmak kutsal konulara saygısızlık bir çeşit küfürdü. Bu yüzden pek çok kimse böyle bir şeyi isteyenlere karşı durdu. Dolayısıyla çoğu askerlerin elinde can verdi. Kimi en iyi tanrısal yol olduğunu düşünerek canına kıydı. Büyük çoğunluğuyse memleketlerini bırakarak gurbete gitti. Ama Phrygia'da yerleşmiş olan Montanus'a bağlı kişiler, kiliselerini ateşe verdiler ve hiçbir neden yokken kendileri de canlarından oldular*” (Prokopios, 2001, s. 84). Iustianus'un yaptığı kıyımdan sonra büyük oranda yok edilen grubun tam olarak ortadan kalkması MS 9. yy.da gerçekleşmiştir.

Erken Hristiyanlık gruplarından entelektüel nitelikliler, “Gnostikler” olarak bilinip birçok grubu içerisinde barındırmıştır. Bunların içerisinde peygamberi niteliklere sahip olan Anadolu Hristiyanlığı açısından oldukça önem taşıyan “*Montanist*”ler de yer alır. Pisidia Antiokeiası'nın Hristiyanlaşmasını sağlayan Aziz Paulus, gnostiklerinde yer aldığı bir havzada yetişmiştir. Bu havzanın bütün özellikleri içerisinde yetişen Paulus'un, verdiği vaazlarda bu etkiyi görmekteyiz. Onun verdiği vaazlarında kendi öğretilerinin kaynağı olan yaşadığı coğrafyadan edindiği Hellen düşüncesi, Yahudilik inancı öğretileri ve bunlara üçüncü bir ek olarak Suriye-Filistin kültürlerinde yaygın olarak görülen Gnostizim etkileri söz konusudur (Gündüz, 2000, s. 6). Bundan dolayı Erken Dönem Hristiyan sanatının birçok eserinde pagan örgeleri görmek mümkündür. Phrygia gibi Tanrıça Kybele ve Tanrı Men inançlarının güçlü olduğu bir coğrafyada ortaya çıkan Montanist gibi gruplarda pagan etkilerinin olması oldukça doğaldır.

D. M. Robinson'un; stelin kabartmalarındaki tanımlama hatasının dışında önemli bir yanığı da yazıtın içeriği hakkındadır. Yazıtın son satırında yer alan formülün bulunduğu kısım kırık ve noksandır. Formül geriye kalan haliyle “τὸν θεὸν σ [- - - - - ” biçimindeyken araştırmacı formülü “τὸν θεὸν σ [ὃ μὴ ἀδική- σεις/ς]” şeklinde tamamlamıştır. Son iki satırdaki tamamlama sonrası yazıtta, Kuzey Phryg Montanist Formülü olduğunu iddia etmiştir. D. M. Robinson ve W. Calder'in, yazıtın son cümlesinin eksik kısımlarını büyük oranda tamamladıklarını belirten W. Tabbernee, formülün başka varyasyonlarının olabileceğinden dolayı tamamlamayı güvenilir bulmadığını söylemektedir. Ayrıca W. Tabbernee, yazıtın restorasyonunda D. M. Robinson'a yardım eden W. Calder'in, konuyla ilgili yazdığı makalelerde son cümlelerin Montanistlerle ilgili olduğu konusunda ikircikli kaldığı ve yeni örneklerle fikrinin değiştirdiğini belirtmektedir (Tabbernee, 1997, s. 371). W. Calder “Philadelphia” adlı eserinde (bkz: Calder, 1923) “τὸν θεὸν σοι ἀναγνούς μὴ ἀδικήσης” Kuzey Phrygia Montanist formülünün (Tabbernee, 1997, s. 357), Eumenia formülünün Montanist eşdeğeri olduğunu yazmıştır. Bu düşüncesini, Montanistlerin kullandığı formülün aynısının paganlar hatta Ortodoks Hristiyanlar tarafından kullanıldığını fark etmesi üzerine tekrar değiştirmiştir (Tabbernee, 1997, ss. 370-371). D. M. Robinson'u yazıtın yorumlanması aşamasında yanıltan durum, yukarıda da değinildiği gibi bu formülün Montanist gruba ait kişiler tarafından kullanıldığını W. Calder'den öğrenmesidir. W. Calder formül hakkındaki iddialarının yanlışlıklarını zaman içerisinde ele geçen yeni veriler ışığında değiştirme fırsatı bulmuştur. Ancak, D. M. Robinson'un bu hatasını düzeltmesine ömrü yetmemiştir.

D. M. Robinson, Kuzey Phrygia'da “τὸν θεὸν σοι ἀναγνούς μὴ ἀδικήση” şeklinde bilinen formülün hem pagan mezar lanet ifadesi hem de Montanist ifadesi olarak kullanıldığını gözden kaçırmıştır. Sadece bu formülden yola çıkarak yazıtı yanlış yorumlamış, şüphesiz Hristiyan ya da Erken Hristiyan grubu Montanistlere ait olabileceğini düşünmüştür. Oysa “Tanrı'ya karşı hata yapmayacaksın” şeklindeki ifadeler, Antiokheia'da ve Phrygia'nın birçok kentinde, pagan yazıtlarında da görülmektedir. Bu nedenle yazıtın, Montanistlere ait olduğunu kesin söyleyebilmek için yazıtta daha çok Hristiyan sembol ve işaretlerine ihtiyaç duyulur. Phrygia'da bulunan Montanistlerle ilgili bütün yazıtları bir araya toplayan William Tabbernee'nin belirttiği gibi, stelin yazıtının Hristiyan kabul edilmesi için bu formülün yanı sıra, “Xp- Xp” gibi Hristiyanlığı açıklayıcı ifadelerin olması gerekir (Tabbernee, 1997, s. 10). Eğer bu ifade yoksa Hristiyanlığı simgeleyen herhangi bir sembolün bulunması gerekir. Buna mukabil araştırmacı, Montanist hareket MS 2. yy.da başlamış olsa da 350 yılından önce mezar taşlarında Hristiyanlık sembollerinden olan haç işaretini kullanmadıklarını altını çizmiştir (Tabbernee, 1997, s. 371). Bu konuyu W. Tabbernee örneklerle oldukça detaylı biçimde ele aldığı için (Tabbernee, 1997, s. 370) burada daha fazla üzerinde durulmayacaktır. Bu bilgiler ışığında Hristiyanlık ifadesi ya da sembolü içermeden tek başına kullanılan yazıtın formülünün, stelin kabartmalarının dönemi incelendiğinde Hristiyan bir kişiye ait olmadığı görüşünü doğrulamaktadır.

D. M. Robinson'un eksik yorumuna karşın Antiokheia'da Montanistlerin olmadığını söylemek doğru olmaz. Çünkü Montanizm Phrygia'da ortaya çıkmış ve burada köklenerek birçok bölgeye yayılmıştır. Her ne kadar Antiokheia, Pisidia sınırında olsa da Antik Dönem'de Phrygia Paroreiası içerisinde sayılmaktadır (Strabon, XII. 3. 31). Bundan dolayı Antiokheia ve çevresinde yaşayanlar arasında bu dinsel akımdan etkilenenler mutlaka olmuştur. Bu düşüncüyü D. M. Robinson'un aynı makalesinde, kentteki Phryg etkisine örnek verilebilecek bir diğer yazıt formülü de ifade etmektedir (Robinson, 1926, s. 223). Kentin nekropollerinden taşınmış olması muhtemel stelde “Eumeneia formülü” yer almaktadır. Formül; “ἔσται αὐτῷ πρὸς τὸν θεόν” şeklindedir. Eumeneia formülü tıpkı Kuzey Phrygia Montanist lanetleme formülü gibi mezarlara karşı suç işleyecek kişileri, tanrıya hesap vermek zorunda olduğu konusunda uyarmaktadır. Eumeneia formülü Kuzeydoğuda Dokimeion ve Pessinus'a, Kuzeybatıda Kyzikos'a ve Pisidia Antiokheiası'na kadar yayılmıştır (Ramsay, 1897, s. 498). Formül, son yıllarda yapılan çalışmalarda Montanist veya Montanist olmayan şekilde kabul edilmektedir (Yıldız, 2014, s. 296). Ele geçen veriler ışığında Antiokheia'da bulunan bu yazıtta tıpkı Kuzey Phrygia Montanist formülü gibi Hristiyan değil, pagandır. Çünkü Hristiyanlığa dair herhangi bir işaret ya da sembol içermez.

Montanist formül ve Eumenian formülü mezara dokunanı cezalandıran/lanetleyen ifadeler içerir. Bu tür ifadeler, özellikle Hristiyanlaşmış insanların yeniden paganizme döndürüldükleri İmparator Diocletianus Dönemi'nde sıklıkla kullanılmaktadır. İmparatorun desteğiyle Men inancının bölgede yeniden baskın kılınmaya çalışıldığı bu dönemden kalan yazıtların birçoğu “Tanrı'ya karşı hata yapmayacaksın” ifadesiyle sonlanmaktadır. Yönetimin organizasyonu Antiokheia ve çevresinde Hristiyanlara karşı kurulan pagan cemaatler (tekmorion) büyük bir mücadeleye girişmişlerdir. Oluşturulan baskıyla Hristiyanlaşmış çok sayıda insan yeniden paganlaştırılmıştır. Bu dönem oldukça karışık bir dönemdir. Bir tarafta güçlenmiş ve Roma toplumunun bütün hücrelerine sirayet etmiş Hristiyanlık, diğer tarafta eski inanç ve gelenekleri devam ettirmeye çalışan mevcut yönetim ve halklar. Bu karmaşa, dönemin sanatına da yansımıştır. Men Tapınağı

(Tapınak ve Men Adak stelleri için bkz: Lane, 1976) ve Kutsal Alanında bulunan arkeolojik ve epigrafik veriler bu dönemin karmaşasını en iyi yansıtan verilerdir (kutsal alanda bulunan dönem hakkında bilgi sunan veriler için bkz: Özhanlı, 2002, ss. 123-124).

4. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Yalvaç Müzesi'ne, Antiokheia'dan götürülmüş olan bu mezar steli, Antiokheia ve bölge için önemli bilgiler sunmaktadır. D. M. Robinson'un keşfettiği ve yanlış yorumladığı stelin genelinde görülen Phryg etkisi, Antiokheia'nın kültürel kökenine ışık tutmaktadır. Toplumlarda en zor değişen şeylerin başında inanç ve kadim gelenekler gelmektedir. Bunları değiştirmek için ne kadar baskı uygulansada ana kodlarda hüküm süren bu gelenekler kolay kolay değişmez. Bundan dolayı Antiokheia, her ne kadar Hellen ya da Latin öğelerle kurulmuş olarak bilinse de ölü gömme ve mezar mimarisindeki Phryg geleneği kaybolmamıştır. Alınlıkta betimlenen Medusa başı da bölgenin dönem modasını ve sanat birlikteliğini çok güzel yansıtmaktadır.

Phrygia'da erken bir dönemde ortaya çıkan ve uzun yıllar varlığını devam ettiren Montanizmin Pisidia Antiokheiası'nda da olma ihtimali oldukça yüksektir. İmparator Justinianus Dönemi'nde (MS 527 – 565) Montanistlerin büyük bir kıyım uğratılması (Ramsay, 1897, s. 574) ve geriye kalan az sayıdaki mensubunun da MS 9. yy.da tamamen ortadan kaldırılması (Parman, 2002, s. 41), bunlarla ve mezheple ilgili yeterince arkeolojik verinin günümüze ulaşmasını engellemiştir. Ancak, Antiokheia'da devam eden kazılar ve bölgenin diğer kentlerinde yapılan çalışmalarda mutlaka böyle köklü bir mezheple ilgili arkeolojik ve epigrafik veriler ortaya çıkacaktır. Antiokheia'da bulunan Phryg bağlantılı Tanrı Men inancının Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde yapılan bütün baskılara karşı özünü yitirmeden devam etmesi, bu dinin güçlü köklere sahip olduğunu kanıtlamaktadır. Hristiyanlık Doğu Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olduktan sonra Hristiyanlığı kabul etmek zorunda kalan bu inanca mensup insanların, Antiokheia'da da Montanizm gibi Gnostik mezhepleri tercih etmeleri oldukça doğaldır. Bundan dolayı Antiokheia ve çevresinde yaşayan Montanist gruplara ithafen yazılmış örneklerin bulunması sürpriz olmayacaktır.

Benzer heykeltraşlık eserler ve kabartmalarla yapılan stil kritiği ile stelin tarihi için MS 2. yy. sonu ve 3. yy.ın başları önerilmiştir. Buna karşın yukarıda da belirtildiği gibi, yerel eserleri tarihlemeye elli altmış yıl sapmalar olabileceği her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Stil kritiği dışında kentte, Antoninler Dönemi'ni yansıtan çok sayıda benzer mimari ve heykeltraşlık eser bulunmaktadır. Bu eserler henüz yayımlanmadığı için makalede değerlendirilmemiştir.

Pagan bir ölümlü olan Auxanousa'nın mezar steli, Antiokheia'da yaşamış bir babanın oğlunu ve eşini erken yaşta kaybetmesinin trajedisini yansıtmaktadır. Mezar taşına yazılmış olan duygular, dönemin aile bağlarını ve sevgisini gösteren oldukça önemli epigrafik verilerdir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Acuce, İ. (2018). *Pisidia Bölgesi ostothekeleleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Bağlıbel, S. (2018). *Burdur Arkeoloji Müzesi'nden bir grup adak ve mezar steli* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Calder, W. M. (1923). Philadelphia and Montanism. *Bulletin of the John Rylands Library*, 7(3), 309-354.
- Çelik, Ç. (2017). *Kuzey Batı Pisidia Bölgesi (Seleukeia, Apollonia, Tymandos, Konana) alınlıklı mezar stelleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Kahraman, F. (2019). *Pisidia Antiokheiası Bizans nekropollerini* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi.
- Erhat, A. (2006). *Mitoloji sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Eusebius. (1932). *The Ecclesiastica history*.
- Gündüz, Ş. (2000). Paulus teolojisinde gnostik unsurlar. *Dini Araştırmalar Dergisi*, (2), 52-74.
- Iversen, P. A. (2012). Inscriptions from Pisidian Konane (Conana) and the surrounding area. *Epigraphica Anatolica*, (45), 104-152.
- İznil, E. (2009). Pagan bir imparatorluğun Hıristiyan imparatorluğa dönüşümü Geç Antik Çağda Roma İmparatorluğu. *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, (49), 41-77.
- Kaçar, T. (2002). Erken Kilise'de çatışan gelenekler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII(1), 39-59.
- Koçak, S. (2021). *Pisidia Antiokheiası Roma İmparatorluk Dönemi kadın heykelleri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Lane, E. (1976). *Corpus monumentorum religionis dei Menis (CMRDM): Interpretations and testimonia*. Brill press.
- Özcan, F. (2014). Isparta Müzesi'ndeki yerel stilde bazı Roma Dönemi mezar stelleri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (32), 143-154.
- Özgan, R. (2013). *Roma portre sanatı II*. Ege Yayınları.
- Özgan, R. (2015). *Roma portre sanatı III*. Ege Yayınları.
- Özhanlı, M. (2002). Pisidia Antiokheiası Men Kutsal alanı hazine binaları (thesauröi). *Höyük*, (9), 113-135.
- Özhanlı, M. (2015). Pisidia Antiokheiası nekropol alanları. A. P Becks, H. Metin, M. Fırat, R. Becks (Eds.), içinde, *Pisidia Yazıları Hacı Ali İkinci Armağan Kitabı* (ss. 93- 98). Ege Yayınları.
- Özhanlı, M. (2017). Antik kent Psidia Antiokheia tarihçesi ve tarihi ile ilgili sorular. E. D. Güney (Eds.) içinde, *Bir Mimari Çalıştay Deneyimi: Psidia Antiokheia'dan Geçerken İçinde* (ss. 21-28). Beykent Üniversitesi Yayını.
- Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans Döneminde Phrygia ve Bölge müzelerindeki Bizans taş eserleri*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Prokopius. (2001). *Bizans'ın gizli tarihi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ramsay, W. M. (1897). *The cities and bishoprics of Phrygia*. Oxford University Press
- Robinson, D. M. (1926). Greek and latin inscriptions from Asia Minor. *American Philological Association*, (57), 195-237.

- Scarborough, Y. E. (1991). *The Funerary monuments of Cilicia Tracheia*. Cornell University Press.
- Scarborough, Y. E. (1998). Dağlık Kilikia ve Lamotis mezarları. *Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları-I* , 77-85.
- Sokolicek, A. (2011). Die stadtmauer von Antiochia ad Pisidiam die arbeiten im sommer 2010. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wiens*, 269-291.
- Soyres, J. d. (1878). *Montanism and primitive church*. Cambridge University Press.
- Strabon. (2012). *Geographika-Antik Anadolu coğrafyası*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Tabbernee, W. (1997). *Montanist inscriptions and testimonia* . Mercer University Press.
- Tabbernee, W. (2013). Material evidence for early Christian groups during the first two centuries C.E. *Annali di Storia dell'Esegesis*, 30(2), 287-301.
- Toprak, B. (2013). Montanizmin ortaya çıkışı. Ü. Güneş (Eds.) içinde. *II. Türkiye Lisaniüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitabı I*. Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Yıldız, M. E. (2014). Kelainai/Apameia Kibotos'tan dört yeni mezar yazıtı. *Olba XXII*, 291-307.

EK: FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Pisidia Antiokheiası Nekropol Alanları

Fotoğraf 2. Robinson'un Yayımladığı Yalvaç'ta Bir Evin Merdiveninin Altında Bulunan Mezar Steli (Robinson, Plate, XXIV)

Fotoğraf 3. Yalvaç Müzesi'nin Bahçesinde Sergilenen Mezar Steli

Fotoğraf 4. Mezar Stelinin Alınlığı ve Betimlenen Medusa Başı

Fotoğraf 5. Mezar Stelinin Naikosunda Yer Alan Kadın Büstü

19'uncu Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Gerçekleşen Askerî Müdahale Ve Darbelerin Modernleşme Sürecine Etkileri *

The Effects of Military Intervention and Coups in the Ottoman Empire in the 19th Century on the Modernization Process

Bayram UĞUR¹

Öz

1923'de kurulan Cumhuriyet, kurumsal, örgütsel ve kültürel açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan birçok miras devralmıştır. Askerlerin devlet güvenliğinin tehlikeye düşmesi halinde, yönetime müdahale etmesi de Osmanlı'dan genç Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan bir gelenektir. Her ne kadar radikal siyasi değişiklikler ile tarihi süreklilik kesilmişse de ve resmi tarih Osmanlı'dan kopuş üzerine inşa edilse de, toplumsal, siyasal, kültürel, ekonomik ve felsefi dinamikler devamlılığa işaret etmektedir. Bu çalışmanın amacı; Tanzimat sonrası askeri müdahale ve darbeleri, konu hakkında yazılmış ikincil kaynaklar ışığında inceleyerek günümüz Türkiye'sinin darbelerle olan sınavına ışık tutmak, literatüre bir katkı sunmaktır. Bu bağlamda Osmanlı'nın modernleşme sürecinde karşılaştığı darbeler analiz edildiğinde, imparatorluğun iç siyasetinden ve dinamiklerinden kaynaklanan sebepler kadar, dönemin büyük güçlerinin, özellikle de İngiltere ve Rusya'nın etkisi ile saray ve Babıali'nin dış politika tercihlerinin belirleyici olduğu görülmektedir. Ayrıca; her iki dönemin, askeri müdahalelere dayanak oluşturan kurumsal dinamikleri farklılık arz etmesine rağmen, siyasal kültür, ideoloji, askeri eğitim ve sosyo-ekonomik yapı gibi değişkenleri benzerlik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Cumhuriyet, Modernleşme, Reform, Müdahale, Darbe.

Abstract

Founded in 1923, the Republic inherited many legacies from the Ottoman Empire in terms of institutional, organizational and cultural aspects. It is a tradition inherited from the Ottoman Empire to the young Republic of Turkey that soldiers intervene in the government in case the state security is in danger. Although historical continuity was interrupted by radical political changes and official history was built on the break with the Ottoman Empire, social, political, cultural, economic and philosophical dynamics point to continuity. The purpose of this study; by examining the post-Tanzimat military interventions and coups in the light of secondary sources written on the subject, it is aimed to shed light on today's Turkey's test with coups and to contribute to the literature. In this context, when the coups that the Ottoman Empire faced in the modernization process are analysed, it is seen that the influence of the great powers of the period, especially England and Russia, and the foreign policy preferences of the palace and the Sublime Porte were decisive, as well as the reasons arising from the internal politics and dynamics of the empire. Moreover; although the institutional dynamics of both periods that form the basis for military interventions differ, variables such as political culture, ideology, military training and socio-economic structure are similar.

Keywords: Ottoman Empire, Republic, Modernization, Reform, Intervention, Coup.

1. Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, bugur62@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3593-8029>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
16.01.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
01.02.2024

DOI
10.20875/makusobed.1421104

* Bu makale; "Türkiye'de Sivil-Asker İlişkileri ve İlişkilerin AK Parti Dönemi'nde Dönüşümü" başlıklı ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ana bilim dalında sunulacak olan yüksek lisans tezine dayanmaktadır.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Uğur, B. (2024). 19'uncu yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen askeri müdahale ve darbelerin modernleşme sürecine etkileri. *MAKU SOBED*, (39), 14-34. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1421104>

EXTENDED SUMMARY

It is possible to interpret the coup tradition of the Turkish Army as a continuation of the Ottoman Empire. It can be said that the intellectual accumulation of this inherited heritage was generally formed as a result of political and social movements in the 19th century, during the modernization process of the Ottoman Empire.

In the modernization process, reforms, changes and transformations made to ensure the integrity of the state and strengthen the central authority encountered resistance and gave rise to opposition movements. While the administration, on the one hand, continued its army-prioritized reform efforts to prevent the disintegration and disintegration of the state, on the other hand, it encountered military interventions and coups by those who found its current efforts wrong or insufficient such as The Kuleli Incident in 1859, the First Constitutional Monarchy Intervention in 1876, the Second Constitutional Monarchy in 1908. Events including the Constitutional Monarchy, the 31 March Incident in 1909, the Halaskar Zabitan Movement in 1912 and the Sublime Porte Raid in 1913 are examples of military interventions and coups in the modernization process of the Ottoman Empire.

Although the Kuleli Incident in 1859 was a rebellion attempt that did not pass the preparation stage, it inspired the subsequent secret organizations and modern coups in terms of method and implementation.

The primary objective of the coup on May 30, 1876, was to depose the government and the Sultan, both of whom were resistant to constitutional governance and responsible for the state's financial insolvency. However, the coup served the political interests of England and France. Sultan Abdülaziz's reform program, Turkestan policy and railway policy caused a coup by British-backed local collaborators.

1908 Revolution; it contains significant differences from previous military interventions and coups in the Ottoman Empire. Firstly, it is a process in which the constitutional monarchy was established and operated for the first time. Secondly, it is a political movement carried out in line with the aspirations and demands of the broad masses of people. Thirdly, it attempts to establish a liberal democratic tradition of the government as a constitutional monarchy regime. Fourthly, it was influenced by the revolutions that took place in Russia and Iran.

The March 31 Rebellion, which broke out as a result of military negligence and indiscipline, grew in a short time with the support of some mullahs and madrasah students and reached the Parliament building with the demand for "Sharia". The presence of regimental officers among the rebels and the closure of the Ahrar Party, supported by England after the rebellion give clues about the internal and external dynamics of the incident.

The policy implemented by the Committee of Union and Progress (CUP) after the 1908 Revolution gave birth to the Halaskar Officer Group as an opposition movement, and under the pressure of this group, the Parliament was dissolved on August 4, 1912. Political conflicts between the CUP and the Halaskâran group caused serious problems for governments.

The Sublime Porte Raid, which was an important turning point in Ottoman History, enabled the CUP to take over the entire political life and establish a single-party dictatorship that would last for five and a half years. The Unionist administration, which suppressed opposing voices, decided to enter the First World War and brought the end of the empire.

The aim of this study is to examine the coups carried out during the modernization process of the Ottoman Empire and to determine the contributions of these interventions to the formation of the coup tradition and culture. The aim is to reveal the effects of the coup mentality among the soldiers on the modernization process and the young Republic of Turkey.

For this study, a comprehensive literature review was conducted and books, reports, symposium results, master's and doctoral theses written by scientists and published by research institutions specialized in coups were used. The main conclusion reached in this study; the movement that young officers started, taking strength from Ottoman modernization and aiming to ensure the integrity of the empire ultimately faced a serious crisis. The politicization of the military and its intervention in political will, resulting from the conditions of the chaotic environment, led to the formation of a tradition that continues until today.

1. GİRİŞ

Türk siyasal hayatında en önemli konulardan birisi, sivil-asker ilişkisi ve askerinin Türk siyasal sistemindeki yeridir. Ordunun hemen her on yılda bir gerçekleştirdiği darbe ve muhtıralar dolayısıyla, siyasal sistemin temel belirleyicisi konumunda olduğu söylenebilir. Türk Ordusu darbe geleneğini, mirasçısı olduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralmıştır (Kurt ve Mengüaslan, 2017, s. 398).

Osmanlı Devleti'nin en karmaşık ve sorunlu dönemi, 1789'da III. Selim'in padişah olmasıyla başlar, 1918'de Birinci Dünya Savaşı sonunda devletin parçalanmasıyla son bulur. Bu tarihi devir, askeri müdahale ve darbeleri de içerecek şekilde, birçok kırılma noktalarına gebe dir. 1793 yılında III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i ile başlayan Osmanlı modernleşmesi, II. Mahmut'un orduyu, donanmayı, bakanlar kurulunu ve devlet teşkilâtını, Batı medeniyetini esas alarak yeniden yapılandırmasıyla ivme kazanmıştır. II. Mahmut rejiminin orduya ilişkin esas düşüncesi; ordu ve donanmayı güçlü tutmak, askeri iç siyasete malzeme yapmamak ve ordunun politikaya müdahalesine izin vermemektir. Bu ana düşünceyi tamamlayıcı prensipler ise; ordunun kayıtsız şartsız sadrazamın emrinde olması, serasker ve kaptan-ı deryanın kabineye bakan sıfatıyla katılması ve onlar dışında hiçbir subayın politika ile uğraşmamasıdır (Öztuna, 2013, s. 15).

Modernleşme sürecinde; devletin bütünlüğünü sağlamak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek için yapılan reformlar, değişim ve dönüşümler dirençle karşılaşmış, kendisine muhalif hareketleri doğurmuştur. Yönetim, bir yandan devletin parçalanmasını ve dağılmasını önlemek için ordu öncelikli reform çabalarını sürdürürken, diğer yandan mevcut gayretlerini hatalı ya da yetersiz bulanların askeri müdahale ve darbeleri ile karşılaşmış, askerinin müdahalesi ile siyaset yapısında değişiklikler meydana gelmiştir. 1859 Kuleli Vak'ası, 30 Mayıs 1876 Müdahalesi, 1908 II. Meşrutiyet, 31 Mart Olayı, 1912 Halaskar Zabitan Hareketi ve 1913 Bab-ı Ali Baskını gibi olaylar, Osmanlı dönemindeki askeri darbe ve müdahale süreçlerine birer örnektir (Dursun, 2005, s. 176).

Bu çalışmanın amacı; Osmanlı İmparatorluğu modernleşme sürecinde gerçekleştirilen darbeleri inceleyerek, darbe geleneğinin ve kültürünün oluşmasına katkılarını tespit etmek, günümüz Türkiye'sinin darbelerle olan sınavına ışık tutmak ve literatüre bir katkı sunmaktır. Ayrıca askerlerde oluşan darbe zihniyetinin, modernleşme sürecine ve genç Türkiye Cumhuriyeti'ne etkilerini belirlemektir.

Bu çalışma için geniş kapsamlı bir literatür taraması yapılarak, darbeler konusunda uzman bilim adamları ve araştırma kuruluşlarının kaleme aldıkları kitaplar ve raporlar, sempozyum sonuçları ile yüksek lisans ve doktora tezlerinden yararlanılmıştır.

Bu çalışmada ulaşılan temel sonuç; genç subayların Osmanlı modernleşmesinden güç alarak ve imparatorluğun bütünlüğünü sağlamak amacıyla giriştikleri hareketin, sonuçta ciddi bir kriz ile karşı karşıya kalmış olmasıdır. Kaotik ortamın şartlarından kaynaklanan askerinin siyasallaşması ve siyasi iradeye müdahalesi, günümüze kadar uzanan bir geleneğin oluşmasına öncülük etmiştir.

2. 1859 KULELİ VAKASI

19'uncu yüzyılın ikinci yarısında, Tanzimat ve Islahat Fermanı ile uygulamaya sokulan yeniliklere ve modernleşmeye karşı ilk büyük ve organize tepki, Kuleli Vakası'dır. Sultan Abdülmecid'i devirmek üzere planlanan, fakat hayata geçirilemeden ortadan kalkan Osmanlı tarihinin ilk modern dönem komplosudur (Yılmaz, 2020, s. 205). Bu hadise, meşru devlet otoritesine karşı, ilk bürokratik cuntacı darbe teşebbüsü olarak görülebilir (Çelik, 2016, s. 28). Sultan Abdülmecid'in padişah olur olmaz Tanzimat Fermanı'nı ilan etmesi, İngiltere ile imzalanan 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Anlaşması'nın, Osmanlı ekonomisine ve halkın refahına olumsuz etkisi (Karpat, 2014, s. 90), etnik milliyetçilik kaynaklı gayrimüslim ayaklanmaları, dış borç nedeniyle maliyenin iflasın eşiğine gelmesi, Abdülmecid döneminin önemli sorunlarından birkaçıdır. Yapılan reformlardan özellikle gayrimüslim ahali yararlanıp refahları artarken, mali yükünün Müslüman halka yansıtılması, dönemin büyük devletlerinin Hristiyanlar lehine ülkenin içişlerine yaptıkları müdahaleler, Osmanlı toplumunda Müslüman tebaanın tepkisine neden olan ve Abdülmecid hoşnutsuzluğunu artıran sebeplerdir (Kurt ve Mengüaslan, 2017, s. 406). Ayrıca; Sadrazam Mehmet Emin Ali Paşa'dan duyulan memnuniyetsizlik, askerlerin ve memurların maaşları ödenemezken, sarayın israf derecesine varan harcamaları, esnaf ve tüccar kesiminin ekonomik durumlarının zayıflaması, muhalefet ortamının oluşmasına katkıda bulunan tali nedenlerdir. Bütün kesimlerin temel ortak sorunu ise, dinin layıkıyla uygulanmamasıdır (Düzen, 2017, s. 114).

Özellikle Hristiyan tebaa için ayrıcalıklar içeren ve gayrimüslimleri yüzyıllardır üstün konumda yaşayan Müslüman tebaa ile eşit konuma getiren Islahat Fermanı'nın ilanı, Cevdet Paşa'nın da yazdığı gibi belli bir kesim üzerinde "Ehl-i İslâm'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gün" olarak görülmüştür. Fermanı, Cevdet Paşa gibi üzüntü ile karşılayan kişilerden birisi de Kuleli hadisesinin lideri Şeyh Ahmet'tir. Ancak kendisi sadece ağlayıp matem tutma yolunu seçmeyecek, "İcra-i Şeriat ve Tanzimat'ın def'i adına harekete geçecek, ilk örgütlü muhalefet hareketini oluşturacaktır (Düzen, 2017, s. 127). Özetle; Tanzimat Fermanı ile

oluşan memnuniyetsizlik ortamı, Islahat Fermanı'nın ilanı ile gizli bir cemiyetin doğuşuna sebep olacak, söylemlerden eylem aşamasına geçilecektir.

Bayezid Medresesi hocası olan Şeyh Ahmet, padişaha karşı bir suikast gerçekleştirmek ve yönetimi değiştirmek için, Nisan-Mayıs 1859 tarihinde gizli bir cemiyet kurmuştur. Cemiyete, Şeyh Ahmet'in Kırım Savaşı esnasında cephede tanıdığı, güven duyduğu kişilerin ve müşir Hüseyin Daim Paşa'nın katılmasıyla çekirdek kadro tamamlanmış ve paşanın etkisiyle teşkilatlanma faaliyetleri hız kazanmıştır. Şeyh Ahmet; dindarlığı, iletişim becerisi ve konuşması ile ikna kabiliyeti yüksek, üyelerin güvendiği ve itimat ettiği birisidir (Çelik, 2016, s. 32). Sahip olduğu kişisel özellikleri ile insanları etkilemiş ve cemiyete kazandırmıştır. Cemiyete üye kazandırmak için hemşerilik ve dostluk bağlarını kullanmış, Islahat Fermanı'nın ortamından yararlanmıştır. Hareketin lideri ile ittifaka katılanlardan çoğunluğunun Nakşibendi olması, Nakşibendiliği Kuleli Vakası'nı meydana getiren ilişkiler ağının merkezi unsuru konumuna getirmektedir (Onaran, 2007, s.20). Merkezinde ulemanın yer aldığı cemiyet (Çelik, 2016, s. 32), kısa süre içinde çeşitli askerî rütbeden subaylar ve paşalar, esnaf, medrese öğrencileri, kalemiye kökenli kişiler ve Çerkez göçmenlerin katılımı ile genişlemiştir. Cemiyetin icra ettiği toplantıda, şeriatın icrasına engel olan Sultan dâhil kim varsa suikast ile ortadan kaldırılması ve yerine kardeşi Abdülaziz'in tahta geçirilmesi karara bağlanmıştır.

Cemiyetin çekirdek kadrosundan Hüseyin Daim Paşa'nın Rumeli'ye tayini çıkması, Şeyh Ahmet'in bocalamasına ve cemiyet üyelerinde de kafa karışıklığına sebep olmuştur. Cemiyetin devamlılığı ve suikastın gerçekleştirilmesi için, yüksek rütbeli subayların cemiyete kazandırılmasına çalışılmış, bu bağlamda boğaz mirlivalarından Tatar Hasan Paşa ittifaka katılması için davet edilmiştir. 14 Eylül 1859 Çarşamba günü Şeyh Ahmet ve bir takım cemiyet üyesi, Tophane'de bulunan Kılıç Ali Paşa Camii'nde Hasan Paşa'yı beklerken, Mirliva Hasan Paşa'nın ihbarı üzerine, hazırlık ve planlama aşamasındaki 41 gizli cemiyet üyesi yakalanmıştır. Sanıklar, Kuleli Kışlası'nda sadrazamın başkanlığında oluşturulan Divan-ı Mahsus (Tokmakçioğlu, 2014, s. 245)'da yargılanarak çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Böylece darbe teşebbüsünü önceden haber alan Abdülmecid, bu hadiseyi bertaraf ederek iktidarını korumuştur. Kuleli hadisesi siyasi sonuçları bakımından Abdülmecid'i çeşitli önlemler almaya yöneltmiş, sadrazam değiştirilmiş, İstanbul'da bulunan medrese öğrencilerinin bir kısmı çeşitli yerlere gönderilmiş, askerlerin ödenmeyen maaşları ödenmiştir (Düzen, 2017, s. 63). Muhalif cemiyetin baş aktörlerinden Şeyh Ahmet, Hüseyin Daim Paşa, Cafer Dem Paşa, Arif Bey ve Rasim Beyler idam cezasına, diğer üyeleri ise muhtelif cezalara mahkûm edilmiş, fakat daha sonra idam cezaları müebbet kürek cezasına çevrilmiştir. Sultan Abdülaziz'in padişah olması (1861) ile birlikte Kuleli mahkûmları affedilmiştir. Bu olayda tutuklama ve yargılama işlemleri, Kuleli Kışlası'nda yürütüldüğünden, Kuleli Vakası olarak anılmaktadır. Cemiyete katılanlar Fedai olarak tanımlandığından dolayı, Kuleli hadisesi "Fedailer Cemiyeti" olarak da isimlendirilmektedir.

Kuleli Vakası 1859 yılında zuhur etmiş olmasına rağmen etkileri günümüze kadar sürmüştür. Söz konusu hadisenin siyasi karakteri, özgürlükçü ve reformcu olarak görülmüş, Türkiye'deki inkılap hareketlerinin öncülü olarak değerlendirilmiştir. Kuleli hadisesi, kısa vadede ulemanın ve muhaliflerin isteği doğrultusunda bir hükümet değişikliğine sebep olurken, uzun vadede ise daha etkili sonuçlar doğurmuştur. Çünkü Genç Osmanlılar ve onları takiben ortaya çıkan Jön Türkler meşruiyetlerini Kuleli Vakası'na dayandırmışlardır. Tanzimat Dönemi'nde tezahür eden ilk esaslı muhalif hareket olarak, kendisinden sonraki direniş ve karşı hareketlere örnek oluşturmuştur (Düzen, 2015, s. 63).

Kuleli Vakası'na ilişkin, hem olayın meydana geldiği zamanda, hem de sonrasında yapılmış, birbiriyle taban tabana zıt birçok değerlendirme mevcuttur (Onaran, 2007, s. 18). 1882'de yayımlanan *La Turquie et le Tanzimat* isimli kitapta Edouard Engelhardt, Kuleli hadisesine iştirak edenleri, meşruti monarşiyi kurmak isteyen, Osmanlı siyasal düzenini Avrupalı devletler ile uyumlu hale getirmeye uğraşan inkılapçılar olarak görmektedir. Macar şarkiyatçı Arminius Vambéry'e göre, meşrutiyetçi bir kalkışma girişimi, Türkiye'deki inkılâp hareketlerinin başlangıcını teşkil eden bir ihtilaldir. Yusuf Akçura'ya göre Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler hareketinin öncülü, ilerici, meşruiyet ve hürriyet amaçlayan, meşrutiyeti hedefleyen ilk inkılap hareketidir. Fransa'nın o yıllarda İstanbul'da Büyükelçilik yapan E. Thouvenel'e göre ise, Türkler arasında günışığına çıkmaya başlayan direniş ruhunun ipucu ve bir halk devriminin ayak izleridir.

Kuleli Vakasına yönelik çalışmasını, hadiseye ilişkin tutulan mazbatalar üzerinden sürdüren, o zamana kadar konu üzerine tek monografik çalışmayı yapan ve sonuçlarını *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma* adlı kitabında toplayan Uluğ İğdemir'e göre ise, Hristiyanlar lehine yapılan ıslahatı hazmedemeyenlerin gerçekleştirdiği düpedüz gerici bir harekettir (2009, s. 5). Niyazi Berkes'e göre, Kuleli

muhalefesinde ilerici olan hususlar ile gerici olan hususlar iç içe geçmiştir ve dolayısıyla süreci basit bir ileri-gerici şeması içinde tanımlamak yeterli değildir (2017, s. 271). Kuleli Vakası üzerindeki çalışmasını, hareketin lider kadrosunda yer alan Arif Bey'in ifade tutanaklarına dayandıran Burak Onaran'a göre, hadise karmaşık ve karışık, çelişkili, çok katmanlı ve birçok olasılıklar içermektedir (Onaran, 2007, ss. 9-35).

Kuleli Vakası'na ilişkin 2000'li yıllara kadar Uluğ İğdemir'in "gerici" yorumu ağırlığını korurken, 21'inci yüzyılda hadiseye ilişkin yeni akademik çalışma ve analizlerin yayımlanmış olması, siyasette Osmanlıcı eğilimlerin ağırlık kazanması ve darbe soruşturmaları, yorumların farklılaşmasına ve hadisenin popülerliğinin artmasına neden olmuştur. Özellikle 15 Temmuz darbe girişiminden sonra, Kuleli Vakası daha sık zikredilir hale gelmiştir (Onaran, 2016, ss. 24-26). Yazılı ve görsel medyada, Kuleli Vakası ile Ergenekon ve Balyoz kumpas davaları ilişkilendirilmiş, benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır. Erhan Afyoncu Kuleli Vakası'nda Tatar Hasan Paşa'nın ihbarını, yargılama yerini ve isyancılara verilen cezaları öne çıkarmıştır (Afyoncu vd., 2010, s. 153). Mustafa Armağan ise Ergenekon kumpas davası ile Kuleli Vakası arasında paralellik kurarak, o gün "Şeriat elden gidiyor!" diye darbe yapmaya kalkanlarla, bugün "Laiklik elden gidiyor!" diye örgütlenenler arasında yöntem açısından pek bir fark bulunmadığını ifade etmektedir (Armağan, 2013). Kerem Çalışkan; Nakşibendi Tarikatı'nın Halidi fraksiyonuna bağlı Şeyh Ahmed'in kurduğu cemiyet içerisinde, ona bağlı paşaların, subay ve askerler ile bazı bürokratların yer alması ve darbecilerin elinde 200 kişiye varan bir infaz listesi bulunmasından dolayı, Kuleli Vakası'nı "Osmanlı'da İlk F tipi Darbe" olarak betimlemekte, 15 Temmuz Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) darbe girişimiyle örtüştüğünü ifade etmektedir (2016, Oda TV) . Bir tarikat şeyhinin, devletin bazı sivil ve asker bürokratlarını, kendi amaç ve ideolojik yaklaşımları doğrultusunda manipüle etmesi, darbe girişiminde bulunanların öncelikle en yetkili yönetim kademesini hedeflemesi dikkate alındığında, her iki darbe girişimi arasında bir paralellik kurulabilir. Hatta FETÖ'nün teşkilatlanma ve yapılanmasını uzun bir sürece yayması, gizlilik prensibini harfiyen uygulaması ve ana gayelerine ulaşmak için sabırlı davranılması dikkate alındığında, Kuleli Vakası'ndan gerekli derslerin çıkarıldığı şeklinde yorumlanabilir.

3. 30 MAYIS 1876 MÜDAHALESİ (I. MEŞRUTİYET)

30 Mayıs 1876 Müdahalesi, Osmanlı padişahı Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanmış bir hükümet darbesidir. Asker, ulema ve sivil bürokrasi ile birlikte gerçekleştirilmiş, padişahın ölümü ile sonuçlanmıştır.

32'nci Osmanlı Padişahı olarak tahta çıkan Sultan Abdülaziz, güçlü, sağlıklı ve gösterişli bir yapıya sahip, içki ve sefahatten hoşlanmayan, sade ve mazbut bir kişiliktir (Sarı, 2017, s. 2). Ancak daha yumuşak başlı ve iyi niyetli olan Sultan Abdülmecid'e göre, kişisel ve keyfi yönetim şekli ile bildiğini okuma tarzı ve ısrarcılığı bilinen karakteristik özelliğidir. Şehzadeligi süresince mütevazı bir hayat tarzını benimsemiş olması, israfa karşı duruşu ve harcamalara çeki düzen verme isteği ile yenilik taraftarlarının bile güvenini kazanmış ve tahta çıkışı toplum tarafından memnuniyetle karşılanmıştır (Çelik, 2016, s. 42).

Sultan Abdülaziz tahta çıktığında, Osmanlı İmparatorluğu iç ve dışta çok ciddi sorunlarla karşı karşıyadır. Dış borç sorunu, Mısır ve Balkanlar meselesi, dış müdahaleler, ayaklanmalar ve III. Selim ile başlayan reform sürecinin devam ettirilerek imparatorluğun yeniden eski gücüne kavuşturulması, Sultan Abdülaziz'in çözmesi gereken önemli problemlerdir (Uzun, 2005, s. 153).

Sultan Abdülaziz'in padişahlık sürecini, iki ayrı döneme ayırarak incelemek mümkündür. Tahta çıkışı ile 1871'de Sadrazam Âli Paşa'nın ölümüne kadar olan süreç ile 1876'ya kadar olan sonraki dönem, uygulama ve başarı açısından birbirinden farklılık arz etmektedir. Âli ve Fuat Paşa gibi güçlü sadrazamların görevde olduğu birinci dönem; modernleşme, yeni kurumlar oluşturulması, Tanzimat ve İslahatın devamı ile dış politika açısından oldukça verimlidir. Vilayet yönetimi, taşra idaresi, adalet ve eğitim sistemi ile ordu ve donanmanın güçlendirilmesi için önemli reformlar hayata geçirilmiştir (Çelik, 2016, s. 42). Birinci dönemde, İstanbul-Bağdat demiryolu hattı hazırlıklarına başlanmış, ülkede ilk defa metro ve tramvay hizmete sokulmuştur. Sultan Abdülaziz, ilk kez Türkistan'daki Türk hanlıkları ile ilgilenmiş, Doğu dünyası ile irtibat kurmaya çalışmış ve bu kapsamda siyasi çalışmalar yürütmek üzere Kaşkar'a personel görevlendirmiştir. Padişahın Türkistan birliği için girişimde bulunması, Rusya ve İngiltere'yi rahatsız etmiştir (Çelik, 2016, s. 43). Bu dönemde Âli ve Fuat Paşa uyum içerisinde, padişahı hükümet işlerine karıştırmaksızın, otoriteleri ve şahsiyetlerinin gücü ile devleti yönetmişlerdir (Özbudun, 2003, s. 19).

Ancak 1871 sonrası için aynı şeyi söylemek söz konusu değildir. Fuat ve Âli Paşa gibi reform öncüleri ölmüş, Tanzimat reformları sık sık kesintiye uğramış, İmparatorluğun İslami karakterine, İslami

birlik ihtiyacına dönük vurgular artmıştır. Kısa süre içerisinde Osmanlı hilafeti, Batı'ya karşı çıkan güçlerin buluşma noktası olmuştur (Lewis, 2017, s. 172). Bu süreçte Sultan Abdülaziz de muhafazakâr grubu desteklemiş, Rus desteğine öncelik vermiştir. Muhafazakârlık tonu ağır basan bu yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası konumu iyiden iyiye kötüleşmiş, israf ve sefahat kaynaklı ekonomik darboğaz nedeniyle, 1875'te devletin iflas ettiği açıklanmıştır (Zürcher, 2018, ss. 18-24). Liyakatsiz, kudretsiz sadrazamlar yönetiminde istikrarsızlık ve imparatorlukta devlet adamı kıtlığı yaşanmıştır. Böyle olunca padişah hükümet ve devlet işlerine müdahalesini artırmış, kendisinin daha akıllı ve becerikli olduğu kanısına ulaşmıştır (Özbudun, 2003, s. 19). Padişahın kişisel ve keyfi yönetimi, basına ilk defa sansür koyarak özgürlükleri sınırlamaya çalışması ve Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya destekli konumu, toplumda Abdülaziz karşıtlığına yol açan hususlardan birkaçıdır (Uzun, 2005, s. 153). Ayrıca, sadrazam ve bürokrasinin fazla güç kazanarak kendi kontrolünden çıkmasından ve hatta kendisine karşı gelmesinden çekinen Abdülaziz, sık sık sadrazam değiştirerek otoritesini muhafaza etme yolları aramıştır (Karpas, 2012, s. 56). Özetle; ünlü tarihçi ve hukukçu Ahmet Cevdet Paşa'nın tabiri ile "Âli Paşa'nın vefatından sonra sadaretin tadı kaçmıştır."

Sultan Abdülaziz'in karşılaştığı en önemli sorunlardan birisi, devlet bütçesinin açık vermesi ve dış borçların ödenememesidir. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya Büyükelçisi Orgeneral Kont İgnatiyef'in aklıyla ortaya koyduğu çözüm tarzı, borçların alacaklıları olan İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekmiş ve büyük protestolara sebep olmuştur. Bu durum, zaten amacı Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletleri ile arasını açmak ve güven kaybı oluşturmak olan Rusya'nın (Çelik, 2016, s. 45) çıkarına hizmet etmiş, ilan edilen çözüm tarzının yarattığı etki, devletin Avrupa nazarındaki itibarı açısından tam bir felaket olmuştur.

Sultan Abdülaziz'in padişahlığının ikinci döneminde karşılaşılan önemli bir sorun da, yabancı devletlerin gayrimüslim toplumun durumunu bahane ederek, ülke yönetime sürekli müdahale etmeleridir. Bosna-Hersek ayaklanması sürerken, Ruslar tarafından desteklenen Bulgar komitacılar bir ayaklanma başlatarak Türk köylerini basmış ve 1000 kadar masum Türk vatandaşını katletmişlerdir. İsyanın bastırılması ve 4500 civarındaki Bulgar (Akşin, 2020, s. 41) komitacının etkisiz hale getirilmesi, Avrupa basını tarafından farklı dini kimliğe sahip kişilerin Müslümanlar tarafından yok edilmesi şeklinde yansıtılmış ve Osmanlı Devleti barbarlıkla suçlanmıştır. Bir Bulgar vatandaşının Müslüman olmak istemesi ve bu bireysel teşebbüsün Yunan-Rus komplosu (Çelik, 2016, s. 46) ile amacından saptırılması üzerine, 6 Mayıs 1876'da Selanik'te olaylar meydana gelmiştir. Alman ve Fransız konsoloslarının olaylar esnasında kalabalık tarafından öldürülmesi, Osmanlı aleyhindeki Batı kamuoyu algısını güçlendirmiş ve devletin Avrupa ile arasının iyice açılmasına sebep olmuştur. Avrupa devletleri, diplomatik misyon şefleri ile ailelerinin hayat ve hukukunu koruma bahanesiyle, Selanik Limanı'na birer savaş filosu göndermiş ve sorumluların bulunup cezalandırılmasını talep etmişlerdir. Yakalanan katiller, yargılanarak idama mahkûm edilmiştir. Selanik Valisi azledilmiş ve ihmali görülenler çeşitli cezalara çarptırılarak mesele kapatılmıştır (Sarı, 2017, s. 15).

Sultan Abdülaziz'in padişahlığı sürecinde karşılaştığı bir diğer önemli iç sorun, keyfi ve mutlakiyetçi idareye suçlamalar yönelten, "hürriyet ve vatan" kavramlarının etrafında toplanan ve "Genç Osmanlılar" adı altında gizli bir örgüt kuran aydınların faaliyetleridir. Genç Osmanlılar; Batı tarzı eğitim almış, Bab-ı Âli'de Tercüme Bürosu'nda çalışmış ve Fransızca bilen kişilerdir (Zürcher, 2020, s. 88). Amaçları; keyfi idareye son verilmesi, meşrutî yönetime geçilmesi, fikir özgürlüğü, halk egemenliği ve dayanışmaya dayalı bir idare sisteminin tesis edilmesidir.

30 Mayıs 1876 tarihinde padişaha yönelik gerçekleştirilen darbe cuntasının lider kadrosu dört kişiden oluşmaktadır. Darbe cuntasının birinci aktörü Hüseyin Avni Paşa, fevkalâde ihtirası ve iddiası ile devlet adamları arasında dikkat çekmektedir. Üç kez seraskerlik makamına getirilmiş, kısa süreli sadrazamlık yapmış, müşir rütbesinde bir askerdir. Ahlaki zafiyetleri nedeniyle iki kez görevden uzaklaştırılmış, rütbe ve nişanları geri alınarak askerlikten tart edilmiş, sürgün cezasına çarptırılmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra Hüseyin Avni Paşa devletin üst kademesindeki görevlere geri dönmüş, rütbe ve nişanlarını geri almış, hatta çeşitli entrikalar, rüşvetler ve padişahın inanılmaz gafleti sonucu üçüncü defa seraskerlik makamına gelmeyi başarmıştır. Ancak bu sefer amacı farklıdır. Artık hırsına, ihtirasına ve iddiasına, bir de padişaha duyduğu kinini eklemiş, öfkesi ve kini, aklının ve mantığının önüne geçmiştir.

Darbe cuntasının ideoloğu Mithat Paşa'dır. Liberal düşünce yapısına sahip, laikliğe inanmış, genelde Avrupa'ya, özelde ise İngiltere'ye hayranlık duyan bir devlet adamıdır. Siyasi düşüncesi; Osmanlılık, meşveret/meşrutiyet ve genişletilmiş adem-i merkezîyetten teşekkül üçlü saç ayağından oluşur. Osmanlılık ve meşveret ilkesini, imparatorluğun değişik yörelerinde başarı ile icra ettiği valilik görevlerinde samimiyetle tatbik etmiştir. Gayrimüslim toplumun güvenliklerinin sağlanması, sosyoekonomik durumlarının

iyileştirilmesi, yönetimde söz hakkı tanınmasıyla ve karma eğitiminde desteği ile Osmanlı vatanseverliği oluşturulabileceği ve böylece milliyetçilik akımlarının önünün kesilebileceği fikrine sahiptir (Sarı, 2017, s. 8). İmparatorluğun meşruti yönetim sistemine geçebilmesi için, darbenin fikri altyapısını oluşturmuş ve bu amaca yönelik ulema, sivil ve askeri bürokrasi ile diyalog içerisinde olmuştur.

Darbe cuntasının üç numaralı üyesi Mütercim Rüştü Paşa'dır. II. Mahmut sonrası iktidar elitlerinin yetiştiği Tercüme Odası'ndan çıkmış, devlet kademelerinde hızla yükselmiş ve çeşitli nazırlıklar yapmış, çok tecrübeli bir devlet adamıdır. Siyasi yaşamı boyunca beş kez seraskerlik ve beş defa sadrazamlık görevine getirilmiş, hizmetleri esnasında İngiliz yanlısı politikalar takip etmiş bir şahsiyettir. İyi bir padişah tarafından uygulanması şartıyla, Tanzimat ilkelerinin devletin kurtuluşu için yeterli olacağına inanmaktadır (Çelik, 2016, s. 51).

Darbe cuntasının ilmiye tarafını Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi, seyfiye tarafını ise Süleyman Paşa oluşturmaktadır. Hayrullah Efendi, dini meşruiyet açısından gerekli hal fetvasını vermesi için Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa tarafından şeyhülislamlık makamına atanmıştır. Gerçekte ilmi açıdan yetersiz olup, devlet içerisinde itimat telkin eden bir intibaa bırakmamıştır. Süleyman Paşa ise darbeyi bizzat icra eden komutandır. Berkes'e göre, Süleyman Paşa grubun en ciddi, en dürüst ve en ilerici adamıdır (2019, s. 311).

10 Mayıs 1876'da Fatih, Bayezid ve Süleymaniye medreseleri öğrencileri, müstakbel Sultan Murat Efendi'nin ekonomik desteği (Tokmakçioğlu, 2014, s. 251), Mithat ve Hüseyin Avni paşaların kıskırtması ve içlerine karışan provokatörlerinde yönlendirmesiyle, Bab-ı Âli'nin önünde ayaklanarak Sadrazam Mahmut Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin azlini istemiştir (Zürcher, 2018, s. 26). Padişah Abdülaziz göstericilerin taleplerine boyun eğerek hem sadrazamı, hem de şeyhülislamı görevden alarak, yerlerine istemeyerek darbe cuntasını atamıştır. Mütercim Rüştü Paşa sadrazamlığa, Hüseyin Avni Paşa Harbiye Nazırlığına, Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislamlığa ve Mithat Paşa ise Şûrâ-yı Devlet reisliğine getirilmiştir (Hale, 2014, s. 61).

Medrese öğrencileri, kişisel ihtiyaçlarının karşılanması talebiyle daha önce de gösteri yapmış, ayaklanma çıkarmışsa da, bahse konu son gösteriyi ayrıcalıklı kılan husus, sadrazam ve nazırların değiştirilmesini sağlamaya yönelik olmasıdır (Lewis, 2017, s. 220). Masrafların karşılanması konusunda oklar Veliht Murat Efendi'ye, önceden planlama konusunda Mithat Paşa ve adamlarına uzanmaktadır. Sadrazamın değiştirilmesini, her ne kadar öğrenciler talep ediyormuş gibi gözükse de, gerçekte Rusya yanlısı politikaları nedeniyle, Mahmut Nedim Paşa'nın İngiltere ve Fransa tarafından istenmemesidir. Sonuç olarak bu öğrenci isyanı, Bab-ı Âli'de iktidar değişikliğine ve padişahın önce hâl, sonra katledilmesine uzanan sürecin başlangıcı olmuştur (Çelik, 2016, s. 54).

Medrese öğrencilerinin desteği ile gerçekleştirilen hükümet darbesi sonrası cuntacılar için sıra, saray darbesine gelmiştir. Zaten yeni nazırlar ile padişah arasında tam anlamıyla bir güven bunalımı (Zürcher, 2018, s. 26) mevcut ve çatışma kaçınılmazdır. Ayrıca başta Mithat Paşa olmak üzere yeni nazırlar, Sultan Abdülaziz'i meşrutiye karşı çıktığı gerekçesiyle tahtan indirmek istemektedir. Sultan Abdülaziz kötü yönetimden ve özellikle mali iflastan sorumlu tutulmaktadır (Akşin, 2020, s. 41). 31 Mayıs 1876 tarihinde saray darbesi yapmayı planlayan cunta, Hüseyin Avni Paşa'nın iki gün önce sadarete çağırılması üzerine panikleyerek, 30 Mayıs günü Dolmabahçe Sarayı'nı denizden ve karadan kuşatarak, Süleyman Paşa komutasındaki Harbiye öğrencileri ve askerlerle darbeyi gerçekleştirmiştir. Sultan Abdülaziz, Şeyhülislam'ın padişahın şuurunun yerinde olmadığı fetvası ile tahtan indirilerek, V. Murat padişah ilan edilmiştir. Önce Topkapı Sarayı'na kapatılan, sonra Çırağan Sarayı yanındaki Fer'iye Dairesi (Kabataş Erkek Lisesi)'ne nakledilen Sultan Abdülaziz, 4 Haziran 1876 günü iki bileği kesilmiş bir şekilde son nefesini vermiştir.

V. Murat; keskin zekâlı, bilgili, Batı edebiyatı ve bilimiyle donanımlıdır, ancak Genç Osmanlılar ile olan ilişkilerinden ötürü uzun yıllar gözaltında tutulduğu için psikolojisi bozuk, ruh sağlığı yerinde değildir (Lewis, 2017, s. 222). Ayrıca, darbenin planlanandan önce gerçekleştirilmesi nedeniyle, tahta çıkış öncesi yaşanan kargaşa, kendisinde telaş, endişe ve korkuya neden olmuştur. Daha padişahlığının ilk günlerinde Abdülaziz'in feci ölümü ve Çerkez Hasan'ın toplantı basıp nazırları öldürmesi, V. Murat'ın dengesini iyice sarsmış, hiçbir faaliyete katılamaz hale gelmiştir (Zürcher, 2020, s. 96). Alkol bağımlılığı, akıl sağlığı ve diğer sağlık sorunları nedeniyle padişahlık yapamayacağı açıkça görüldüğünden, V. Murat üç ay sonra, 1 Eylül 1876'da tahtan indirilerek II. Abdülhamit padişah ilan edilmiştir.

Sultan Abdülaziz'i tahtan indiren darbe cuntası, 15 Haziran 1876 günü Hüseyin Avni Paşa'nın konağında toplantı halinde iken, Piyade Yüzbaşı Çerkez Hasan konağa baskın yaparak, Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Hariciye Nazırı Raşit Paşa olmak üzere beş kişiyi öldürmüş, yaklaşık on kişiyi de yaralamıştır.

Çerkez Hasan, Sultan Abdülaziz'in hanımı Neş'erek Kadınefendi'nin kardeşi, devrik padişahın kayınbiraderidir. Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi, ardından katledilmesi, hal sürecinde Neş'erek Kadınefendi'ye kötü davranılması ve akabinde kardeşinin vefatı, Çerkez Hasan'da intikam hislerinin oluşmasına katkı sağlamış olabilir.

30 Mayıs 1876'da gerçekleştirilen darbeyi müteakip, darbenin mimarları arasında köklü görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Süleyman Paşa tarafından desteklenen Mithat Paşa, resmi bir anayasa ve Batı çizgisinde temsili bir meclisle bütün siyasi sistemin baştan aşağı elden geçirilmesi taraftarıyken, Hüseyin Avni Paşa ve reformcuların muhafazakâr kanadı, sadece sultanı değiştirip güçlü ve etkili bir yönetim kurmak istemektedir. Hüseyin Avni Paşa'ya göre, meşrutiyet Osmanlı'ya göre değildir, çare padişahı sembolik hale getirmek, bütün yetkileri hükümete vermektir (Akşin, 2020, s. 41). Hüseyin Avni Paşa'nın, Çerkez Hasan tarafından öldürülmesi ile birlikte anayasa ilanı önündeki temel engel ortadan kalkmış, güç dengesini reformcular lehine değiştirmiştir (Hale, 2014, s. 62).

Sonuç olarak; 30 Mayıs 1876 darbesi, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiği ve sonrasında şehit edildiği bir olaydır. 1876 darbesini önemli kılan husus, Osmanlı-Türk tarihinde darbe tanımlamasını hak eden ilk siyasi hareket olmasıdır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra, askerlerin başarıyla sonuçlanan en önemli hamlesidir (Zeyrek, 2014, s. 42). 1876 darbesi, hem modern devlet yapısı içinde oluşturulmuş, hem de başarılı olup, bir tür rejim değişikliğine yol açmış olması bakımından, Türkiye'nin sıklıkla maruz kalacağı bir geleneğin başlangıcı sayılabilir (Eldem, 2017, s. 32).

1876 darbesinin müteakip sürece en önemli etkisi, modern darbelere esin kaynağı oluşturmasıdır. Ayrıca darbe ve sonuçları, II. Abdülhamit'in politikalarını belirlemede kendisine rehberlik etmiştir. Yeni padişah, amcası Sultan Abdülaziz ve kardeşi V. Murat'ın başına gelenlerden büyük dersler çıkarmış, yönetimde güvenlik ve istihbaratı önceleyen politikalara ağırlık vermiş, saltanatı süresince daha temkinli davranmıştır. Ayrıca 1876 darbesinde, milletin darbeden haberi olmamasına rağmen, vatan ve millet adına hareket edildiği öne sürülmüştür. Darbe için işaret edilen bu iki önemli nokta, günümüzdeki darbelerde de kullanılmıştır. Sultan Abdülaziz'in katli ise, bir kara leke ve acı bir olay olarak Türk Tarihi'ndeki yerini almıştır.

4. 1908 II. MEŞRUTİYET'İN İLANI

II. Abdülhamit saltanatının daha ilk yıllarında, Balkanlarda ve Ortadoğu'da büyük toprak kayıpları ile karşı karşıya kalmış, bu durum padişahın itibarını zedelerken, aynı zamanda sultanı daha fazla zulme, vehme ve baskı siyasetine sürüklemiştir. Jön Türkler akımının fikir ve heyecan kaynağı, Namık Kemal gibi vatansever şahsiyetlerin dağıtılması, Mithat Paşa'nın öldürülmesi, liberal çevrede büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Bu insanların isimlerini ve eserlerini ağza almak bile ölümcül suç sayıldığı ortamda, yeni okullarda yetişen ve geleceğin müstakbel yöneticisi ve idarecileri olacak sivil ve askeri öğrenciler arasında, yıkıcı fikirlerin yayılması, örgütlü muhalefetin oluşması engellenememiştir.

II. Abdülhamit yönetimine karşı muhalif yapılanma kapsamında, başlıca üç çevrede siyasal kümelenmeler ortaya çıkmıştır. İki yükseköğretim kurumlarındaki gençler arasında kurulan gizli cemiyetler, ikincisi subaylar ve sivillerin beraberce oluşturdukları gizli cuntalar ve sonuncusu Paris, Cenevre ve Kahire'de yoğunlaşan, yurtdışına kaçan aydınların kurdukları derneklerdir (Berkes, 2019, s. 390). İstibdadı karşı ilk direniş eylemleri ise, Ali Suavi'nin V. Murat tekrar tahta geçirmek için yaptığı başarısız isyan girişimi ve Kelanti Skaliyeri'nin aynı amaçla giriştiği başarısız sivil darbe tertibidir. Bu isyan ve darbe tertibi; padişahın yeni ve özgürlükçü fikirlere karşı duyduğu kuşkuyu derinleştirmiş, mutlakiyetçi eğilimlerini pekiştirmiştir (Lewis, 2017, s. 242). Söz konusu girişimler nedeniyle, tahttan indirilmekten, sürgüne gönderilmekten ve öldürülmekten korkar hale gelmiş, cinnet ve fiziksel çöküşün eşğine ulaşmıştır (Karpas, 2010, s. 80). Tedbir kapsamında anayasa rafa kaldırılmış, meşrutiyet taraftarları ya sürgün edilmiş, ya da gönüllü olarak istibdat mekanizmasına dâhil edilmiştir. Padişah tek adam olarak ülkeyi tam bir baskı rejimiyle yönetmiş, örgütlü siyasal muhalefetin ortaya çıkabilmesi için on yıl geçmesi beklenmiştir (Zürcher, 2018, s. 28).

Yeniden örgütlenen ilk muhalefet grubu, 1889'da beş Askeri Tıbbiye öğrencisinin "İttihad-ı Osmani Cemiyeti"ni kurmasıyla tezahür etmiştir. Bunlar; Arnavut asıllı Ohrili İbrahim Temo, Kafkasyalı bir Çerkez olan Mehmed Reşid, Kürt etnik kimlikli Arapkirli Abdullah Cevdet ve Diyarbakırlı İshak Sukuti ile Türk asıllı Bakü'lü Hüseyinzade Ali'dir (Karpas, 2010, s. 105). Cemiyetin amacı, istibdadın kaldırılması, anayasa ve parlamentoya yeniden işlerlik kazandırılmasıdır (Zürcher, 2018, s. 33). Kısa süre içerisinde sivil, asker,

bahriyeli, tıbbiyeli öğrencilerin katılımıyla grup büyümüş, Askeri Tıbbiye ve Harbiye cemiyetin ağırlık merkezi olmuştur.

1892’de padişahın hafiyeleri tarafından cemiyetin varlığının tespit edilmesi ve artan baskılar üzerine, Harbiye ve Tıbbiye mezunları ve öğretmenleri, hem Avrupa’da eğitim görmek, hem de II. Abdülhamit rejimine muhalefet etmek gayesiyle ülkeden ayrılmaya başlamıştır. Paris, ilk örgütlü sürgün grubunun toplandığı yerdir (Lewis, 2017, s. 267) ve zaten anayasanın askıya alınmasından beri orada küçük bir Osmanlı muhalif çevresi bulunmaktadır (Zürcher, 2018, s. 33). Genç Osmanlılardan olan Lübnanlı Halil Ganem Paris’tedir ve çıkardığı *La Jeune Turquie* isimli Fransızca gazete ile Abdülhamit’e sert eleştiriler yöneltmektedir. Bursa Maarif Müdürü (Berkes, 2019, s. 394) Ahmet Rıza Bey, 1889’da sergi münasebetiyle gönderildiği Paris’ten dönmeyerek, orada “Terakki ve İttihat Cemiyeti”ni kurmuştur (Aydemir, 2016, s. 119). Halil Ganem’le birlikte, şiarı intizam ve terakki olan, Türkçe ve Fransızca yayınladıkları *Meşveret* isimli gazete, muhalefet hareketinin resmi yayın organı olmuştur. Bu teşekkülden haberi olan “İttihad-ı Osmanî Cemiyeti”, bir grup üyesini yurtdışına kaçırarak Paris’te Ahmet Rıza grubu ile iletişime geçmiş, iki farklı cemiyetin Paris’te birleşmesi üzerine “İttihat ve Terakki Cemiyeti” (İTC) doğmuştur.

Yurtdışında bu gelişmeler olurken, 1895’te İstanbul’da ve Doğu Anadolu’da Ermeni Hınçak ve Taşnaksutyun ihtilal örgütlerinin başlattığı kanlı olaylar devam etmektedir. İngiltere ve Rusya’nın Ermeniler için hazırladıkları ıslahat planı, Osmanlı Devleti tarafından reddedilince, İstanbul’da üç gün süren Müslüman-Ermeni kavgası yaşanmıştır. Bu olaylar üzerine İTC, fikir kulübü hüviyetinden çıkarak eyleme geçmiş, II. Abdülhamit yönetimine karşı mücadelenin, İTC bayrağı altında yapılması gerektiğini ileri sürmüştür. İTC’nin bu şekilde ortaya çıkması yönetimin tepkisini çekmiş, özgürlükçüler ve aydınlar üzerindeki baskı artırılmıştır. Birçok İttihatçı Fransa’ya kaçarken, kalanlar 1896 ve 1897’de padişahı devirmeye yönelik iki kez başarısız darbe girişiminde bulunmuştur (Akşin, 2020, s. 48). Darbe teşebbüsünden dolayı tutuklanan ve sürgün edilenlerden ikisi de, İTC kurucularından Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti’dir. Trablus’tan Cenevre’ye kaçmayı başaran iki ünlü muhalif üye, 1899’da padişahın vaatleriyle ülkeye dönmeye ikna edilmiştir. 1897’de, benzer vaatlerle Mizancı Murat’ın dönüşünden sonra, Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti’nin de cemiyetten kopuşu, Jön Türkler hareketi için yıkıcı bir darbe olmuştur (Lewis, 2017, s. 271). Oysaki Abdullah Cevdet, entelektüel yetkinliği ile Jön Türkler ideolojisine ciddi katkılar sunmuş bir şahsiyettir.

Zor durumdaki hareketin can suyu, padişahın üvey kardeşi ve eniştesi Damat Mahmut Celalettin Paşa’nın iki oğluyla birlikte, 1899 yılı Aralık ayında Fransa’ya kaçışı ile Prens Sabahattin tarafından verilmiştir. Prens Sabahattin’in İTC’ye katılması, son üç yılın darbelerinden sonra, Jön Türkler hareketinin toparlanmasına vesile olmuştur. Ancak bu defa örgüt içerisinde, ideolojik yaklaşım farklılığından kaynaklanan bölünme tezahür etmiştir. Ahmet Rıza; pozitivist, merkezîyetçi, Müslüman-Osmanlı milliyetçisi ve her tür yabancı müdahaleye karşıdır. Ona göre Osmanlı, anayasa ve meşrutiyetten ziyade, yeni bir insan tipi yetiştirmekle kurtulur. Yeni insan, “ekmeğini alınının teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan adam” olacaktır (Akşin, 2020, s. 49). Prens Sabahattin ise; özel teşebbüs ve ferdi mülkiyeti önceleyen, adem-i merkezîyetçi yönetimi benimseyen bir düşünce içerisinde (Zürcher, 2018, s. 38).

İki hizip arasındaki farklılık ve çatışma, Prens Sabahattin ve kardeşinin 1902 yılında Paris’te Birinci Jön Türkler Kongresi’ni toplamasıyla gün yüzüne çıkmıştır. Ahmet Rıza grubu kongrenin amacını, Abdülhamit’in devrilmesi ve meşrutiyetin ilan edilmesiyle sınırlamak isterken, Prens Sabahattin grubu reformları gerçekleştirmek için yabancı müdahalesini talep eden ve Abdülhamit idaresine karşı şiddet kullanılmasını isteyen bir tutum içerisinde. Ahmet Rıza ve arkadaşları, hem şiddet kullanılmasına, hem de yabancı müdahalesine karşı olmasına rağmen, kongre Prens Sabahattin’in düşüncesi doğrultusunda karar almıştır. Grubun, Trablusgarp Valisi Recep Paşa’nın desteği ve İngilizlerin yardımıyla gerçekleştirmek istedikleri askeri darbe planı, Recep Paşa’nın vazgeçmesi ile uygulamaya geçirilememiştir. 1902 İTC Kongresi’nden sonra Prens Sabahattin’in “Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkezîyet Cemiyeti”ni kurmasıyla, Jön Türkler hareketi resmen bölünmüştür.

1907’de toplanan İkinci Jön Türkler Kongresi’nde, gereken bütün araçların kullanılarak sultanın devrilmesi ve meşrutiyetin ilan edilmesi karara bağlanmıştır. Bu maksatla, Osmanlı topraklarında silahlı direnişler, grevler ve gösteriler yapılması öngörülmüştür (Karpas, 2012, s. 84). Kongre’yi bu kararları almaya iten esas neden, ağırlık merkezi Makedonya’daki 3’üncü Ordu olan yeni bir yeraltı örgütü kurulmuş olmasıdır. Yeni hareket, Ahmet Rıza grubu ile bağlantı sağlamış olmasına rağmen, hiçbir zaman yurtdışındaki muhalefetin kontrolü altına girmemiştir. Önce Yeni Osmanlıların, sonra Jön Türklerin uğrunda yarım yüzyıldır mücadele ettikleri idealleri gerçekleştiren, 1908’de meşrutiyetin tekrar ilan edilmesini

sağlayan ülke içindeki bu yeraltı örgütü olmuştur (Zürcher, 2018, s. 39). Yurtdışındaki merkezlerin 1908 devriminin iklimini hazırlamadaki emekleri ve katkıları yadsınamaz, ancak bu devrim öncesindeki olaylara doğrudan etkileri önemsizdir. 1908 İhtilali, imparatorluk içinde görev yapan grupların çalışmalarının sonucudur (Zürcher, 2018, s. 44), kısacası ihtilal Osmanlı Hürriyet Cemiyeti (OHC)'nin eseridir (Uyanık, 2015, s. 7).

Rumeli'deki asıl örgütlenme, OHC adıyla Eylül 1906'da gerçekleşmiştir. Örgütün kurucuları; Bursalı Mehmet Tahir, Naki (Yücekök), Talat, Mithat Şükrü (Bleda), Ömer Naci, Kazım Nami (Duru), İsmail Canbulat, İsmail Hakkı ve Edip Servet (Tör)'dür (Aydemir, 2016, s. 122). Cemiyet kuruluşunu müteakip, özellikle 3'üncü Ordu subayları arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Bir süre sonra cemiyetin Manastır Şubesi Binbaşı Enver tarafından kurularak, ikinci önemli merkez haline gelmiştir. Birbiri ardına Resne, Ohri, Üsküp, Gevgeli, Serez, Edirne ve Drama komiteleri açılmış, hareket Balkanlarda etkin bir kontrol ağına kavuşmuştur (Uyanık, 2015, s. 3). Enver, Manastır heyeti ile Selanik heyeti arasında sıkı bağlar kuran aktif bir şahsiyettir. Manastır Şubesi, Selanik'teki genel merkezden daha aktif davranarak, 23 Temmuz 1908'de meşrutiyetin ilanında öncü rol oynamıştır (Aydemir, 2016, s. 121).

OHC; yurtdışında cemiyetin bir gazetesini çıkarmak ve İTC ile bağlantı kurmak amacıyla, padişahın hafiyelerinin takibinde olan iki üyesini yurtdışına kaçırmaya karar vermiş, kısa bir süre sonra Paris'te Ahmet Rıza'nın İTC'siyle bağlantı kurmuştur. Buna karşılık İTC, İmparatorluk sınırları içerisindeki işlerden sorumlu olan Dr. Nazım'ı, farklı kılık ve kimlikle Selanik'e göndermiştir. Her iki örgüt arasında kurulan iletişimi müteakip, İTC ve OHC arasındaki görüşmeler olumlu sonuçlanmış, İTC adı altında 27 Eylül 1907'de iki örgüt resmen birleşmiştir. Yeni örgütün biri Paris'te, diğeri Selanik'te iki merkezi bulunmasına karar verilmiş, ancak birleşme kâğıt üzerinde kalmış, tıpkı eskiden olduğu gibi olaylara yön veren Selanik'teki merkez olmuştur. OHC, adını değiştirmesine rağmen Avrupa'daki hareketin bir parçası haline gelmeyerek bağımsızlığını korumuştur.

Almanya tehlikesine karşı birlikte hareket eden İngiltere ve Rusya'nın, 8-10 Haziran 1908'de Reval'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması konusunda bir anlaşmaya vardıkları söylentisi, Selanik'te 1908 devrimine yol açan olayları başlatmıştır. Anayasal parlamenter bir rejimin, yabancı müdahalesini önleyeceğine inanan İTC liderleri, meşrutiyetin yeniden tesis edilmesi adına açık bir siyasi talep dile getirmeye başlamıştır. Bu bağlamda, birçok subay padişaha karşı isyan edip, birlikleriyle birlikte dağa çıkmış, padişaha Kanun-ı Esâsî'nin yürürlüğe konmasını talep eden telgraflar çekmiştir (Berkes, 2019, s. 401). 3 Temmuz'da Kolağası Ahmet Niyazi Resne'de, 7 Temmuz'da Binbaşı Enver Tikveş'te, 20 Temmuz'da Eyüp Sabri (Akgöl) Bey Ohri'de isyanı başlatmıştır. 20 Temmuz'da Manastır'ın Müslüman ahalisi ayaklanmış ve askeri depoları ele geçirmiştir. Böylece başkaldırı, hızla tüm Makedonya'ya yayılmıştır. Padişahın isyanı bastırmak için gönderdiği subaylar öldürülmüş, İzmir'den gönderilen birlikler isyancılara katılmıştır. Sultan Abdülhamit, Temmuz'un ilk yarısına kadar bölgedeki isyanın boyutu, amacı ve ayaklananların kimlikleri hakkında bilgi edinememiştir. Başkaldırının başarılı olması üzerine İTC, 23 Temmuz'da bazı Makedonya kasabalarında meşrutiyeti ilan etmiştir. Makedonya'daki olayları artık bastıramayacağını anlayan ve durumun vahametinin farkına varan padişah, 23-24 Temmuz gecesi bütün ülkede Kanun-ı Esâsî'nin yürürlüğe konduğunu ilan etmiştir.

1908 İhtilali, Makedonya'daki siyasi gelişmelerin ve 3'üncü Ordu'ya mensup genç subayların çabası sonucu tezahür etmiştir. Yönetimin bölgedeki denetiminin zayıflaması ve Balkanlardaki askeri birliklere modern eğitim almış, Batı'ya açık ve dil bilen kadroların görevlendirilmesi, ihtilal sürecini hızlandırmıştır. Selanik'in kendine özgü kozmopolit yapısı, kentlin özgür iklimi, Batılı subaylarla temas imkânı, siyasi sürgünler ile mason locaları ve tarikatların varlığı, göreceli olarak Avrupa'ya yakınlık, Jön Türkler hareketinin Selanik'te gelişmesine ve kök salmasına olanak sağlamıştır.

Devleti kurtarmak, imparatorluğun bütünlüğünü sağlamak ve modernleşmek için yola çıkanların padişaha ilan ettirdikleri meşrutiyet, imparatorluğun çözümlenmesini önleyeceği yerde hızlandırmaya yaramıştır. Kendi yetiştikleri Balkan topraklarını bile elde tutmak mümkün olmamıştır. Ancak İttihatçıların, Birinci Dünya Savaşı sonrası Anadolu'da başlayan milli mücadelenin alt yapısını hazırlayarak, yeni cumhuriyetin kurulmasına rehberlik ettikleri ifade edilebilir (Uyanık, 2015, s. 7). Gerçi 23 Temmuz İhtilali bir inkılap değildir. Saltanat rejimine, devletin iç yapısına, maddi veya manevi hiçbir kurumun varlığına dokunmamıştır (Aydemir, 2016, s. 123). İTC amacını mevcut sistem içinde, hem sultanı, hem de hükümeti yerinde bırakarak gerçekleştirmek yolunu tercih etmiştir (Karpat, 2012, s. 84).

Meşrutiyet, İTC'nin Selanik ve Manastır şubelerinin başkaldırısı üzerine ilan edilmesine edilir, ancak ilana zorlayanların meşrutiyet sonrasına yönelik hiçbir ilkeleri, sloganları, ideolojileri, programları,

tecrübeleri, hazırlıkları ve belirlenmiş bir politikaları yoktur. Hürriyetten sonra iş başına kimlerin geleceği bile belli değildir. Ehliyetsizlikleri ve Osmanlı milliyetçisi yaklaşımları yüzünden, yönetimleri için gerekli halk desteğini kaybetmişlerdir (Mardin, 2012, s. 51). Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya bulunduğu temel sorunlar anlaşılmalı ve incelenmiş değildir. Bu bakımdan 1908 İhtilali ile 1960 Darbesi benzer özelliklere sahiptir. Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesiyle kazanılan zafer, İTC için gerçek sorunların başlangıcı olmuştur. İhtilalin tek amacı, Sultan Abdülhamit'i dize getirmek ve meşrutiyeti ilan ettirmektir (Kınross, 2018, s. 47). Tarihçi yazar Bayur'a göre, "Dünya'da pek az hareket Osmanlı meşrutiyeti kadar büyük ümitler doğurmuş ve keza pek az hareket, doğurduğu ümitleri bu kadar çabuk ve kesin olarak boşa çıkarmıştır" (1991, s. 225).

5. 31 MART OLAYI (13 NİSAN 1909)

31 Mart Vakası, Osmanlı Devleti'nin Rumî takvimine göre 31 Mart 1325 (Miladi takvime göre 13 Nisan 1909) tarihinde yaşanmıştır. Rumi takvime istinaden "31 Mart Vakası" olarak adlandırılır.

1908 İhtilali'nin gerçekleşmesine vesile olan İTC, en başından itibaren ikiye bölünmüş durumdadır. Bölünmüşlüğün bir tarafını liberaller oluştururken, diğer tarafında milliyetçiler mevcuttur. İki grup arasındaki güç denemesinde, merkezi yönetim ve birlik taraftarı, otoriter bir ruh taşıyan milliyetçiler cemiyete hâkim olmuştur. Başlangıçta ortaya koydukları hürriyet, eşitlik, kardeşlik, birlik ve ilerleme ilkelerine rağmen, İTC memlekette siyasi bir diktatörlük tesis etmiş, tedhiş usullerine başvurmadan çekinmemiştir (Mardin, 2012, s. 179). Kendi içerisinde birçok gruba ayrılan liberaller, yeni rejimin özgürlük ortamından ve kısa sürede dergi, kitap ve gazete sağanağı şeklinde gelişen yazılı medyadan istifade ederek iki ayrı örgütlü muhalefet odağı şeklinde ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, 14 Eylül 1908'de kurulan, seçimlerde başarısız olan, gittikçe öfke ve hüsrana kapılan "Ahrar Fırkası"dır. İTC'nin karşısına çıkan ikinci muhalefet ise, muhafazakâr dinci çevrelerden oluşmaktadır (Zürcher, 2020, s. 122). Bu bağlamda, 31 Mart isyanının oluşumunda, Derviş Vahdeti'nin kurduğu İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti ile çıkardığı *Volkan Gazetesi* önemli bir yer işgal etmektedir. Cemiyetle ümmetin birliğini sağlamayı hedefleyen, gazetesiyle yerleşik Müslümanlığın ve ihtilalci İslamiyet'in küreselleşmesini savunan Derviş Vahdeti'nin en büyük destekçisi, bir zamanların İttihatçısı ve Panislamizm'inin ateşli savunucusu Mizancı Murat beydir (Lewis, 2017, s. 292). Parasız dağıtılan *Volkan Gazetesi* ve cemiyetin mali kaynaklarının nereden geldiği belli değildir (Ahmad, 2016, s. 22). Söz konusu topluluk, Jön Türklerin politikalarına ve laik yaklaşımına karşı, büyük çaplı bir propagandayı örgütlemiştir (Zürcher, 2020, s. 122). Bu arada ihanet derecesine varan bir fırsatçılıkla, Balkanlarda önemli toprak kayıpları yaşanması ve meşruti rejimle birlikte gerçekleşmesi vaat edilen mutlu dönemin gecikmesi, toplumun İTC'ye olan güvenini sarsmış, halkın gözünde itibar kaybına uğramasına sebep olmuştur (Lewis, 2017, ss. 289-291). Jön Türk iktidarının işe başlar başlamaz, imparatorluğun içinden ve dışından bir dizi ağır darbeye maruz kalması, cemiyeti öfke, üzüntü ve hayal kırıklığına uğratmış, mutlak otorite talep eden pervasız bir taraf haline getirmiştir (Aydemir, 2016, s. 140). İTC'nin geri planda gizli kalarak, hükümet üzerinde bir vasiyet oluşturması, atamalara müdahale etmesi, devlet kadrolarında tasfiyeler yapması, siyasi muhalifleri sindirme ve cinayet gibi yöntemlere başvurmaları, cemiyete olan öfkenin ve tepkinin büyümesine neden olmuştur. 13 Şubat 1909'da liberal eğilimli ve ılımlı bir şahsiyet olan sadrazam Kamil Paşa'nın cemiyet tarafından görevden alınarak, Hüseyin Hilmi Paşa'nın getirilmesi, iktidar-muhalefet ilişkilerinin iyice sertleşmesine vesile olmuştur. Muhalefet, yapıcı eleştiri yerine kin ve ihtirasla İTC'ye saldırmış, cemiyetin siyasi cinayetlere varan sert mukabelesi ortamı büsbütün germiştir (Borak, 1992, s. 359). 3 Nisan'da İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, Ayasofya'da mevlit ve dini tören içerikli bir kuruluş gösterisi yapmış, Derviş Vahdeti ve Bediüzzaman Said-i Nursi aşırı derecede kışkırtıcı bir söylemde bulunmuştur (Aydemir, 2016, s. 142). 7 Nisan'da *Serbisti Gazetesi*'nin başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü'nde asker kıyafetli birisi tarafından öldürülmesi ve faillerinin kısa sürede ortaya çıkarılmaması, cemiyet aleyhinde şüphelerin güçlenmesini ve cinayete suçlanmasını, yoğun şekilde eleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Muhalefet bu cinayeti siyasi amaçları için kullanmış, gazetecinin cenaze töreni cemiyete karşı bir gösteriye dönüşmüştür (Ahmad, 2016, s. 21). Süreç içerisinde gergin bir ortamın oluşmasına, belli bir toplum kesiminin tahrik edilmesine, özgürlük ortamını kötüye kullanan yazılı basın öncülük etmiştir (Ergül, 2019, s. 9). Bilhassa *Volkan Gazetesi*'nin kışkırtıcı yayını, gayri memnunlar ve küçük rütbeli askerler üzerinde etkili olmuştur.

31 Mart Vakası öncesinde, askeri birimler arasında da bir ikilik, karşılıklı güvensizlik ve huzursuzluk mevcuttur. Ekim 1908 sonlarında Taşkılla/İstanbul'daki Arnavut ve Arap erlerinin, Selanik'ten getirilen Avcı Taburu erleri ile değiştirilmek istenmesi, saray etrafındaki kışlalara Avcı Taburları yerleştirilmesi, kışlalardaki yerleşik personeli rahatsız etmiş, avcı taburlarına karşı düşmanlık hissini doğurmuştur. 3'üncü

Ordu tarafından hazırlanan eğitim yoğunluklu programlar, namaz kılmaya ve hamama gitmeye vakit bırakmadığı gerekçesiyle alaylı subaylar tarafından tepkiyle karşılanmış, ilmiye sınıfından destek alan alaylı subaylar, ordu içinde dini programlara ağırlık vermiştir. Dini ağırlıklı nasihat programları yüzünden gece eğitimi ve tatbikatların aksaması üzerine, idare tarafından namaz kılmak bahanesiyle askeri talim ve terbiyenin aksatılmaması, askerlerin ilmiye sınıfından hocalarla görüştürülmemesi ve Allah ile kul arasına kimsenin sokulmamasını içeren bir emrin yayınlanması olayların fitilini ateşlemiştir.

12-13 Nisan 1909 (30-31 Mart 1327) gecesinde, 1'inci Ordu'nun birçok kışlasında onbaşı ve çavuşların komutasında başkaldıran erlere, bazı molla ve medrese öğrencilerinin destek vermesiyle isyan kısa sürede büyümüş, önemli bir direnişle karşılaşmaksızın, ellerinde yeşil bayraklar, dillerinde “Şeriat isteriz” talepleri ile Meclis-i Mebusan binasına ulaşmıştır. İsyancılar; Sadrazamın, Harbiye ve Bahriye nazırlarının azledilmesini, Meclis Başkanı Ahmet Rıza'nın çekilmesini, şeriatın geri getirilmesini, isyancı askerlerin af edilmesini, Hüseyin Cahit, Talat ve Bahaettin Şakir beylerin mebusluktan kovulmasını, İTC'nin kapatılmasını, başlarındaki mektepli subayların ordudan çıkarılmasını, hükümetin istifasını ve yeni bir hükümet kurulmasını talep etmiştir (Kınross, 2018, s. 52; Zürcher, 2020, s. 123; Akşin, 2020, s. 59). İsyancıların taleplerini dikkate alan padişah, hükümette sadrazam ve Harbiye Nazırı değişikliğine gitmiş, Ahmet Rıza Meclis Başkanlığı'ndan azledilmiştir. İlave olarak; Şeriat'ın muhafaza edileceğine, müteakip süreçte daha büyük bir dikkatle yürütüleceğine ve bu uğurda ayaklanmış olan askerleri de cezalandırmayacağına söz vermiştir (Lewis, 2017, s. 292). İsteklerinin kabulü karşısında büsbütün şımaran ve cesaret bulan asilerin, İTC yanlısı *Tanin ve Şura-i Ümmet* gazeteleri genel merkezlerini tahrip etmesi ve Derviş Vahdeti'nin gazetesiyle durmadan isyanı körüklemesi, Selanik'ten karşı darbenin gelmesini hızlandırmıştır. İstanbul'dan gelen haber üzerine İTC Selanik Genel Merkezi ayaklanmaya müdahale etmek için harekete geçmiştir. Başlangıçta Hüseyin Hüsnü Paşa komutasında ve Mustafa Kemal'in kurmay başkanlığında teşekkül ettirilen Hareket Ordusu (Aydemir, 2016, s. 140), bir haftaya varmadan İstanbul'a ulaşmış, aldığı önlemlerle isyanı söndürmeye muvaffak olmuştur. Harekâtı, Selanik'ten dikkatle takip eden 3'üncü Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa, isyanın başlamasının onuncu gününde İstanbul'a takviye kuvvetlerle ulaşmış, ordu ilk hedeflerine ulaştıktan sonra Hareket Ordusu'nun emir ve komutasını devralmıştır. Harekâtın ilk evresinde Hareket Ordusu'nun Kurmay Başkanlığını yapan Mustafa Kemal'in yerine de olay üzerine Berlin'deki ateşemiliterlik görevinden Selanik'e dönen Enver Bey getirilmiştir (Zürcher, 2018, s. 86).

Hareket Ordusu, Padişah II. Abdülhamit hakkında verilecek kararı Millet Meclisi'ne bırakmıştır. 27 Nisan'da toplanan Meclis, memleketin selameti için Abdülhamit'in tahtan indirilmesine, kardeşi Mehmet Reşat Efendi'ye biat edilmesine karar vermiştir. V. Mehmet unvanıyla padişah ve halife olan Mehmet Reşat Efendi, kendisine İTC tarafından hediye edilen saltanatta, tamamen cemiyetin insaf, kontrol ve güdümünde, sembolik bir idare deruhte etmiştir.

II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesi için verilen fetvada gerekçe olarak; padişahın yasalara uymadığı, hazinede israfa neden olduğu, kişileri kanunsuz sürgüne gönderdiği ve öldürttüğü, Müslümanlar arasında kargaşa yarattığı ve iç savaşa neden olduğu gibi hususlar sayılmıştır (Ergül, 2019, s. 22). Dikkat edilecek olursa, bunların hiçbirisi 31 Mart Vakası ile ilgili değildir. Zaten Sultan Abdülhamit'te ısrarla ve müteaddit defalar isyanı kendisinin çıkartmadığını, dahlinin olmadığını vurgulamaktadır. Konu üzerinde çalışma yapan birçok tarihçi yazar ve akademisyen ile sözüne en güvenilir otoriteler, Abdülhamit'in 31 Mart isyanına ilişkin bir sorumluluk taşımadığı konusunda hemfikirdir. Ancak her ne kadar yangını çıkaran Abdülhamit değilse de, onu söndürmek için gerekli dirayeti gösterdiği, çaba sarf ettiği de söylenemez (Ahmad, 2016, s. 24). Teşkilât-ı Mahsusa'nın son başkanı Albay Hüsamettin Ertürk, “Sultan II. Abdülhamit'in Siyonizm hareketi karşısındaki tutumu, tacının ve tahtının yıkılma sebebi olmuştur” demektedir (Harb, 2012, s. 15, Akt. Ergül, 2019, s. 22). 31 Mart hadisesi ile birlikte ülkenin değişik bölgelerinde eş zamanlı isyanların patlak vermesi ve Adana'da Ermenilerin ayaklanması oldukça manidardır. Prens Sabahattin'in 1902 İTC Kongresi'nde İttihatçılar ile temel fikir ayrılığının, azınlıklar gibi dış müdahaleyi ve özellikle de İngiliz müdahalesini öngörmesi ve kurduğu Ahrar Fırkası'nın kısa sürede ülke genelinde örgütlenmesi önemli bir ipucudur. Liberallerin İstanbul'a yaklaşmakta olan Hareket Ordusu'nun durdurulması için, İngiliz Büyükelçisi'nden yardım talep etmesi, İngiliz desteğinin açık bir kanıtıdır (Ahmad, 2016, s. 27). Derviş Vahdeti'nin çıkardığı ve isyanların çıkmasında önemli rolü olan irticacı *Volkan Gazetesi*'nin ve Prens Sabahattin'in İngiltere tarafından finanse edilmesi, yönlendirilmesi, darbenin önemli bir dış dinamiği olarak ifade edilebilir. Ayrıca isyan sonrası tutuklanan Prens Sabahattin'in, İngiliz elçisinin müdahalesi ile serbest bırakılması, dikkate alınması gereken önemli bir husustur (Akşin, 2020, s. 61). Özetle, karşı devrimin İngilizlerce Prens Sabahattin ve partisine yaptırıldığı (Akşin, 2020, s. 60), İngiliz Başbakanı Gladstone'un

“düşman, katil ve şeytan” (Harb, 2012, s. 71; Akt. Ergül, 2019, s. 22) olarak gördüğü II. Abdülhamit’in devrilmesi için tertiplendiği iddia edilebilir.

Sonuç olarak; isyan bastırılmış, İstanbul’da kontrol sağlanmış, padişah değiştirilmiş ve İTC tehlikeyi atlatmıştır. Ancak İTC’nin ülkeyi yönetemediği açıkça görülmüştür. Dışarıda şiddetini gittikçe artıran dış baskılara karşı koymayı başaramamış, içeride istikrarlı bir siyasi ortam oluşturamamıştır. Karşı devriminde, isyanın nedenlerini araştıran kurulun ortaya koyduğu gibi, önemli mevkiilerdeki subayların askerlik görevlerini ihmal ederek, siyasetle uğraşmaları sonucu ortaya çıktığı aşikârdır (Kinross, 2018, ss. 54-55). Dolayısıyla bu hareketi, askeri ihmal ve disiplinsizlik olarak görmek mümkündür (Aydemir, 2016, s. 139).

31 Mart Vakası’na yol açan ana neden; ordudaki disiplin zafiyeti ve subayların siyasetle uğraşmasıdır. II. Meşrutiyet İhtilalini gerçekleştiren İTC’nin sahadaki temsilcilerinin mektep ağırlıklı subaylardan oluşması, ordu içinde siyasi gruplaşmalara ve bölünmelere sebep olmuştur. Muhafazakâr, ittihatçı, liberal ve tarafsız dört farklı eğilim ortaya çıkmıştır. Her eğilimin “devlet nasıl kurtulur” sorusuna çözümü farklıdır. Muhafazakâr kesim, devrimden hoşlanmayan, İslami geleneklerin korunmasını savunan, gayrimüslimlere eşit haklar verilmesi düşüncesine karşı çıkan ve sultan-halifeye sadık gruptur. İttihatçı ve liberaller; merkezi yönetim, dış müdahale, milliyetçilik ve ekonomi konusunda farklı düşüncede olsalar da, her iki kesim devrim taraftarı ve meşrutiyeti savunmaktadır. Önemli sayıda subay tarafsız ve herhangi bir fırkaya mensup değildir. Ana gayeleri; dış düşmanlara karşı ülkeyi savunabilmek için orduyu siyasetin dışında tutmak, iç savaş ihtimalini ortadan kaldırmak ve ordu içindeki farklılıkların istismar edilmesine engel olmaktır. Ancak arzulanıkları sonuca ulaşamadılar ve kendilerini istemedikleri bir siyasi hengâmenin içinde buldular (Hale, 2014, ss. 71-76).

31 Mart Vakası’nın başarıya ulaşamamasının nedenleri olarak; isyana önderlik edecek kuvvetli lider ve idarecinin bulunmaması, esaslı bir sloganlarının mevcut olmaması, hareketin güçlü bir destekten yoksun olması, üst rütbeden ulemanın ayaklanmanın karşısında yer alması ve en önemlisi halkın ayaklanmanın tamamen dışında kalması gösterilebilir (Aydemir, 2016, s. 139).

Osmanlı İmparatorluğu’nun 31 Mart Vakası’ndan sonra toparlanamadığı, Balkan Savaşı’nda yeni kurulan devletler karşısında büyük bir yenilgiye uğradığı, daha büyük tehdit ve risklerle karşı karşıya kaldığı ve 10 yıl gibi kısa bir zaman dilimi içerisinde dağıldığı dikkate alındığında, askerin siyasete müdahil olmaması gerektiği apaçık ortadadır.

31 Mart olayı sonrası askerin siyasetle uğraşmasını önlemek için bazı adımlar atılmış olsa da, Balkan Savaşı öncesinde subaylar arasındaki ikilik ortadan kaldırılamamıştır. Askerin İTC ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) arasında ikiye bölünmesi ve subaylar arasındaki ihtilaf, 1912 Ekim’inde başlayan Balkan Savaşı’nda hezimetle tecrübe edilmiş, savaşın Osmanlılar açısından yenilgiyle sonuçlanmasında, ordu içindeki bu hizipleşmenin büyük rolü olmuştur (Kerimoğlu, 2020, s. 152).

31 Mart hadisesi üzerine yapılmış çok çeşitli yorumlar mevcut olup, konunun mahiyetine ilişkin bugüne kadar tam bir görüş birliği sağlanamamıştır. İdeolojik tutum ve siyasi tarafsızlık bağlamında, çok farklı yaklaşımlar sergilenmektedir. İlk yaklaşıma göre, olay irticayı amaçlayan gerici bir harekettir ve hadiseyi gerçekleştiren veya destekleyenler toplumun dini ve mukaddesat duygularını istismar etmiştir. Feroz Ahmad’a göre ise, hareket ne dini anlamda gerici ne de siyasal anlamda karşı devrimcidir. Hareket kendi içerisinde her iki unsuru da barındırmakla birlikte, isyancıların talepleri karşılandıktan ve İTC devrildikten sonra ayaklanma etkisini kaybetmiş ve öndersiz kalmıştır (2016, s. 22). Akşin ise, 31 Mart Vakası’nın gerici bir olay olduğundan kuşku duymamaktadır (2020, s. 64). Karpat hadisenin askerler arasındaki hoşnutsuzluk ve siyasi partiler arası kırıcı rekabetten kaynaklandığını düşünmektedir. Dinin, muhalefeti güçlendirecek ve meşrulaştıracak bir vasıta olarak kullanıldığına işaret etmektedir (2010, s. 117).

İkinci yaklaşım taraftarları, olayı Siyonist ve Mason localarının uşağı Jön Türklerin, hürriyet adı altında Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkma eylemi olarak görmektedir. Üçüncü yaklaşımı benimseyenler, hadiseyi meşrutiyet rejimini ortadan kaldırmaya yönelik bir karşı devrim şeklinde algılamakta, bir diğer kesim ise, II. Abdülhamit’i devirmek için, Binbaşı Enver’in öncülüğünde Alman cuntası tarafından gerçekleştirilmiş bir darbe şeklinde görmektedir. Hadiseye tamamen ideolojik yaklaşan kesimlerden bir grup, 31 Mart Vakası’nın müsebbibi olarak II. Abdülhamit’i görürken, karşıt grup ise II. Abdülhamit’i devirmek için, İttihatçıların gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Özetle, hadisenin bir irtica vakası mı, yoksa bir ihtilâl mi, yahut irticai görünümüne toplumu dizayn ve Osmanlı’yı tasfiye operasyonu mu olduğu bugüne kadar netleşmemiştir. İdeolojik saplantılar ve görüş farklılıkları nedeniyle, olayın hakikatine ulaşmak pek kolay değildir (Ergül, 2019, ss. 6-9).

6. 1912 HALASKAR ZABİTAN HAREKETİ

31 Mart ayaklanmasından sonra siyasette Saray'ın rolü sona ermiş, İttihatçılar ile Liberaller arasındaki mücadele bir süreliğine rafa kaldırılmıştır. İsyanı bastıran askerler, İTC'nin muhalefeti ezmesine müsaade etmemiştir. İlk üç ordunun genel müfettişliği makamına getirilen ve İstanbul'da iki yıl süreli sıkıyönetim ilan eden Mahmut Şevket Paşa, meşrutiyet rejiminin koruyucusu ve siyasetçiler arası mücadelede hakem rolünü üstlenmiştir (Ahmad, 2016, s. 30). Asker, artık İstanbul'un mutlak hâkimidir ve siyasal yaşam askerî egemenliğe bağlı olarak gelişmektedir.

Farklı etnik ve siyasi unsurlar ile farklı çıkar gruplarını bünyesinde barındıran İTC (Dülger, 2019, s. ix), 1911 yılına kadar ciddi bir sarsıntıya maruz kalmaksızın siyasi bir güç olarak egemenliğini sürdürmüştür (Lewis, 2017, s. 298). Siyasal açıdan renkli bir görünüm arz eden örgütte, Nisan 1909'dan sonra rafa kaldırılan muhalefet yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştır. Mutlak monarşi taraftarları, cemiyetin yol ve yöntemlerini beğenmeyenler, gericiler, etnisite milliyetçileri ve çeşitli gruplar İTC şemsiyesinin altından ayrılarak muhalefete geçmiştir (Dülger, 2019, s. ix). Bu bağlamda, ilk olarak İTC'den istifa eden altı mebus, Şubat 1910'da "Ahali Fırkası" adıyla yeni bir siyasal parti kurmuştur. Muhafazakâr eğilimli, ulema sınıfına mensup kişilerce kurulan parti tutucu bir programa sahip olup, alaylı subayların sözcüsü konumundadır (Akşin, 2020, s. 71). 1911 başlarında ise örgüt çok ciddi bir iç meseleyle karşılaşmış, İTC içerisinde eski bir ittihatçı olan Miralay Sadık ve Abdülaziz Vecdi Bey'in önderliğinde "Hizb-i Cedid (Yeni Parti)" adı altında yeni bir grup tezahür etmiştir. Grup; dönemin savaş bakanı, sıkıyönetim komutanı ve ilk üç ordunun genel müfettişi (Ahmad, 2019, s. 50) Mahmut Şevket Paşa tarafından desteklenmektedir (Akşin, 2020, s. 71). Cemiyetin aşırı milliyetçi politikalarından ve laik eğilimlerinden rahatsız olan grup, kültürel ilerleme ve modernleşmenin, mevcut adet ve geleneklerin korunarak gerçekleştirilmesini içeren on maddelik bir muhtıra ile taleplerini dile getirmiştir. Grubun talepleri, Eylül 1911'de toplanan İTC Kongresi'nde çözümlenmiştir (Lewis, 2017, ss. 298-299).

İTC içerisinde yeni muhalif oluşumlar doğarken, İttihatçı karşıtı muhalefet de Ahrar Fırkası'nın 1910 yılında resmen kapatılmasıyla yeni bir fırka arayışındadır. İTC'nin "bizden olmayan 31 Mart taraftarıdır" şeklinde bir ötekileştirme yaptığı, sıkıyönetimin kimseye göz açtırmadığı bir siyasi iklim ortamında, etkinlik göstermeye çalışan muhalif unsurlar mevcuttur. 1910'da Arnavutluk'ta büyük çaplı bir isyanın çıkması ve 9 Haziran 1910 gecesi *Sada-yı Millet Gazetesi*'nin başyazarı Ahmet Samim'in öldürülmesiyle, muhalefetin büyümesi yeni bir ivme kazanmıştır (Zürcher, 2020, s. 128). Ayrıca, Çırağan Sarayı ile Bâbîâlî binasının esrarlı bir şekilde yanması, İttihatçılar aleyhine gelişen muhalefeti bir kat daha güçlendirmiştir (Karpat, 2012, s. 89). Muhalefetin yakaladığı sinerjinin önünü kesmek isteyen İTC, önde gelen bazı muhalifleri ve 31 Mart benzeri bir karşı devrimi hedefleyen "Cemiyet-i Hafiyeh" isimli gizli örgütün 60'dan fazla üyesini tutuklatmıştır (Dülger, 2019, s. 7). Buna rağmen muhalefetin güçlenmesi hız kazanmış, hemen hemen bütün muhalefet grupları, fırkaları ve bireyleri (Lewis, 2017, s. 300), Damat Ferit ve Rıza Nur idaresindeki Hürriyet ve İtilâf Fırkası (HİF)'nda birleşmiştir (Karpat, 2012, s. 89). Geniş bir liberal, muhafazakâr ve etnik azınlıklar ittifakı olan partinin paydaşlarını bir araya getiren ortak sebep, hepsinin İTC'den nefret etmesidir (Zürcher, 2020, s. 128; Akşin, 2020, s. 72).

HİF; İttihatçıların Trablusgarp Harbi'ndeki başarısızlıklarından dolayı konumlarının zayıfladığı sıralarda (Hale, 2014, s. 77), savaşın başlamasından 50 gün sonra, 21 Kasım 1911'de kurulmuştur. Eski İttihatçılardan olan, İTC içerisinde kurduğu "Hizb-i Cedit" grubu ve cemiyete karşı ilan ettiği on maddelik ultimatoma ile gündeme gelen Miralay Sadık Bey fırkanın II. Başkanı'dır. Kâmil Paşa ve Prens Sabahaddin fırkanın kurucular arasında olmasa da, fırkanın en büyük ve en kudretli kişileri olarak kamuoyunca bilinmektedir (Dülger, 2019, s. 9). Şehzade Vahdettin'in fırkayla yakından ilgilendiği, hatta fahri başkanı olduğu ifade edilmektedir (Akşin, 2020, s. 72). Fırka kurucularının birçoğu meclis üyesi olduğundan, parlamentoda muhalefet grubu oluşturması zor olmamıştır. HİF kurulduktan üç hafta sonra girdiği ilk ara seçimde, beklenmedik bir başarı elde ederek, bir oy farkla İTC'ye karşı seçimi kazanmıştır (Akşin, 2020, s. 73; Zürcher, 2020, s.128; Hale, 2014, s. 78). 11 Aralık 1911 tarihinde yapılan bu ara seçim, farklı programa ve farklı ideolojiye sahip iki parti arasındaki ilk gerçek seçim mücadelesi olmuştur (Lewis, 2017, s. 300). Aynı zamanda bu seçim, HİF'in öngörülenden daha fazla bir toplumsal desteğe sahip olabileceğinin işareti olmuştur (Sezer, 2017, s. 43). Bu önemli işareti not eden İTC, HİF'nin hızla örgütlenerek, 1912 sonbaharında yapılacak genel seçimleri kazanma şansının önünü kesmek için, erken seçim kararı almış, bir takım manevralar sonucu 18 Ocak 1912'de üç ay içinde yeni seçime gidilmek üzere Meclis'in feshedilmesini sağlamıştır (Sezer, 2017, s. 44). Nisan 1912'de yapılan genel seçimler, İTC'nin baskı, hile ve yoğun usulsüzlükleri arasında gerçekleştirilmiştir (Akşin, 2020, s. 73; Zürcher, 2020, s. 128). Seçim esnasında

devlet imkânlarını kullanan İTC, zaman zaman fiziksel şiddete başvurmaktan da çekinmemiştir. Bu nedenle 1912 seçimleri, tarihe “sopalı seçimler” olarak geçmiştir (Sezer, 2017, s. 46). Sonuç olarak yeni Meclis-i Mebusan’da İTC çoğunluğu sağlamış, sadece altı muhalif mebus Meclis’e girebilmiştir. Ara seçim sonuçları ile ümitlenen muhalefet, genel seçim sonuçları ile hüsrana uğramıştır. Yeni meclisin hiçbir meşruiyete sahip olmadığını iddia eden ve perde gerisine itilen muhalefet, askeri bir kılığa bürünmüştür (Kinross, 2018, s. 72). Bu sefer İTC aleyhine tekerrür eden tarih sonucu, bir grup genç subay Rumeli dağlarına çıkmış, cemiyetin zorbalığına başkaldırmış, İstanbul’da kurulmuş “Halaskâr Subaylar” grubuyla işbirliği yaparak (Kinross, 2018, s. 73), Bab-ı Âli’den seçimlerin yenilenmesini, İTC’nin lağvedilmesini ve bazı cemiyet üyelerinin yargılanmasını talep etmiştir (Dülger, 2019, s. 40).

Halaskâr Zabitan Grubu; Albay Sadık Bey önderliğinde (Ahmad, 2019, s. 51), farklı rütbelere ve farklı etnik kökenlerden (Tunaya, 1952, s. 345; Akt. Sezer, 2017, s. 46) Kurmay Binbaşı Gelibolulu Kemal Bey ve beş subayın kurduğu gizli bir örgüttür (Dülger, 2019, s. 47; Akşin, 2020, s. 73). Örgüt kısaca, Halaskâran adıyla da anılmaktadır. Gruba üye olmamakla birlikte iş birliği yapan, destek veren muvazzaf veya emekli, genç ya da yüksek rütbeli subaylar mevcuttur. Örgüt; başta Rıza Nur olmak üzere İtilafçılar ile Prens Sabahattin tarafından desteklenmekte ve yönlendirilmektedir (Tokmakçioğlu, 2014, s. 331). Halaskâran’a göre; mevcut hükümet ve 1912 seçimleri sonucu oluşan Meclis-i Mebusan gayrimeşrudur, yeni ve serbest bir seçimle anayasal meşruiyete geri dönmeli (Lewis, 2017, s. 302), tarafsız bir hükümet kurulmalıdır (Sezer, 2017, s. 47). Yöntem ve usul olarak, İTC’nin 1908 İhtilali öncesi stratejisini uygulayan ve askeri nizamın dışına çıkarak siyasetle iştigal eden örgüt, Osmanlı Devleti’nde askerlerin siyasete karışmaması gerektiğini savunmaktadır (Sezer, 2017, s. 47). İstanbul’da çok sayıda askerinin gruba katılmasıyla hızla büyüyen örgüt, Arnavutluk’ta çıkan bir isyandan sonra ve basında yayınladıkları bir grup beyannamesi ile hükümeti devirmeyi ve daha liberal bir yönetimi işbaşına getirmeyi başarmıştır (Kinross, 2018, s. 73). İstifa eden Sait Paşa’nın yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazamlığa, Mahmut Şevket Paşa’nın yerine Nazım Paşa Harbiye Nazırlığına, Kâmil Paşa Şuray-ı Devlet Reisliğine getirilmiş, İTC iktidardan uzaklaştırılmıştır (Lewis, 2017, s. 304). Yeni kurulan İTC karşıtı hükümetin ilk işi, ordu ve donanma mensuplarına siyasetle uğraşmayacaklarına dair yemin ettirmek olmuş (Tiftikçi, 2012, s. 35), siyasetle iştigalin önüne geçmek adına, bütün devlet memurlarından taahhüt senedi alınması kararlaştırılmıştır (Polat, 2019, s. 313).

Halaskâran Zabitan Grubu, 24 Temmuz’da Mebusan Meclisi Reisi Halil (Menteşe) Bey’in evine mektupla bir ultiमत göndererek (Akşin, 2020, s. 75), meclisi 48 saat içerisinde feshetmesini istemiştir. Kendisine atfedilen tarafsızlık rolüne rağmen, İTC aleyhine bir dizi atım atan yeni kabine, Meclis-i Mebusan’ı kapattırarak anayasa değişikliği hazırlığı yaparken, İttihatçı Cavit Bey’in verdiği teklif üzerine yapılan oylama sonucu, Meclis 5 Ağustos 1912’de süresiz olarak kapatılmıştır (Sezer, 2017, s. 51).

1908 İhtilali sonrası İTC’nin uyguladığı siyaset, kendisine karşı ciddi bir muhalif hareketin doğuşuna kaynak oluşturmuş, takip edilen politikanın sonucu olarak, 1908-1913 yılları arasında, iktidar-muhalefet ilişkileri çok sert geçmiştir. Her cenah karşıtı siyasetle iştigal etmekle suçlanmış, kendisi de siyasetin içinde olmasına rağmen, sadece karşı tarafın siyasetle uğraşmasının engellenmesini talep etmiştir. Kendi siyasetini devletin devamlılığı için bir zorunluluk olarak görürken, karşıt siyasi mücadeleyi devlet için zehirli olarak algılamıştır (Polat, 2019, ss. 303-304). “Askerin esas işi askerlik” mantığı ile işe başlayan Halaskâr Grubu’nun amacına ulaşmak için takip ettiği yol, düşüncelerinin tam tersi istikamette olmuştur. Silahlardan aldığı güçle sivil yönetim birimlerine ve yöneticilere gönderdikleri mektuplar, çıkış stratejileri askerlikle örtüşmemektedir (Zeyrek, 2014, s. 47).

II. Meşruiyet’ten Bâbîali Baskını’na kadar, her iktidara gelen kendi muhaliflerini bertaraf etmeye çalışmış, orduyu kendi düşüncesi ve arzusu meyanında tanzim etmeye gayret göstermiştir (Polat, 2019, s. 333). Zira iktidar-muhalefet arasında bir uzlaşma sağlanamamasının, her iki fırka yöneticilerinin sırtını subaylara dayayarak siyaset yapmalarının acı sonuçları, Birinci Balkan Savaşı’nda alınmıştır.

7. 1913 BAB-I ALİ BASKINI

8 Ekim 1912’de başlayan Balkan Savaşı’nda Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi almıştır. Bu şekilde bir yenilginin vuku bulacağı, savaş öncesi ordunun ve devletin içinde bulunduğu kaotik ortam nedeniyle zaten bellidir (Ergin, 2017, s. 40). Mağlubiyetin esas nedenleri olarak; ordudaki gruplaşma, subayların siyasileşmesi, iç politikaya dönük bir çatışma ve hesaplaşma ortamının mevcudiyeti ile askerlerin savaşma yeteneklerinin gerilemesi gösterilebilir (Akşin, 2020, s. 76).

Balkan muharebelerinde orduların yenilgileri üzerine çekilen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın yerine, Kamil Paşa sadrazamlığa getirilince, yönetimin İttihatçılar üzerindeki baskısı artmıştır. İktidardan uzaklaştırılmış olan ve hükümetin baskıları neticesinde sinmiş olan cemiyet henüz son nefesini vermemiş, pusuda yeniden iktidara dönme hazırlığı yapmaktadır (Lewis, 2017, s. 304). İTC'ye bu fırsatı Londra Konferansı sağlamış, cemiyet hem de fırka çıkarlarından ziyade ülke çıkarlarını gözettiği, vatan ve millet adına hareket ettiği izlenimi veren bir taktikle Bab-ı Âli Baskını gerçekleştirilmiştir (Zürcher, 2020, s.33). Halk; ülkenin onursuz bir teslimiyetten kurtarıldığı algısıyla, hükümet darbesinin yanında yer almıştır (Kınross, 2018, s. 76).

Osmanlı ordusunun bütün cephelerde bozguna uğrayıp, Bulgar Ordusu'nun Çatalca'ya kadar ilerlemiş olduğu sırada, Avrupalı devletlerin inisiyatifiyle Osmanlı Devleti ile Balkan Koalisyonu arasında 3 Ocak 1913'te ateşkes yapılarak, Londra'da barış görüşmeleri başlatılmıştır (Çınarlı ve Safi, 2019, s. 1788). Büyük Güçler'in destek verdiği Balkan devletleri, Ege'de Enez'den, Karadeniz'de Midye'ye kadar uzanan bir hattın kuzeyinde ve batısında kalan (Edirne dâhil, Gelibolu Yarımadası hariç) bütün Rumeli ve Ege adalarının kendilerine verilmesini talep ettiler (Akşin, 2020, s. 77). Oysaki Edirne, bir Müslüman vilayeti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olarak Türkler için manevi, tarihsel ve duygusal bir değere sahiptir (Ahmad, 2019, ss. 51-52). Üstelik şehir, hastalık, açlık, susuzluk ve bütün imkânsızlıklara rağmen düşman işgaline direnmektedir (Zürcher, 2020, ss. 133-134). Rumeli topraklarının neredeyse tamamı elden çıkmış, silah ve top sesleri İstanbul'dan işitilir hale gelmiş, böyle bir ölüm kalım mücadelesinde bile bir oydaşma sağlanamamış, ulusal birlik havası oluşturulamamıştır. İTC hükümete karşı sert muhalefeti sürdürmekte, bir grup subay Çatalca mevzilerinden İstanbul'a gelerek, Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırlığından ve Genelkurmay Başkanlığından azledilerek, yerine Ahmet İzzet Paşa'nın atanmasını talep etmektedir. Ülkenin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik durum ile uluslararası atmosferi dikkate alan ve tez zamanda barış yapılmasını arzulayan Kamil Paşa hükümeti, İTC taraftarı subayların savaşı sürdürme yanlısı tutumları ile ordu üzerindeki etkilerinden çekinmekte, bu durum Balkan Koalisyonu'nun taleplerine boyun eğmesini zorlaştırmaktadır (Çınarlı ve Safi, 2019, s. 1789). Büyük Güçler; Edirne, Girit ve Ege adalarından vazgeçilmediği takdirde görüşmelerin kesileceği tehdidiyle, 17 Ocak 1913'te Osmanlı Devleti'ne ultimatom niteliğinde bir nota verdiler ve bahse konu yerlerin Balkan devletlerine terkedilmesini istediler. Ayrıca, Osmanlı Devleti üzerindeki baskıları artırmak amacıyla, İngiltere, Fransa ve İtalya savaş gemilerini Türk karasularına gönderdiler (Çınarlı ve Safi, 2019, s. 1800). Halaskâr Zabitan Hareketi'nin baskı ve tehdidi ile Mebusan Meclisi dağıtılmış olduğundan, devletin ileri gelenlerinden oluşturulan Saltanat Şurası'nda ezici bir çoğunlukla taleplerin kabul edilmesi ve barış yapılması kararı alınmıştır (Akşin, 2020, s. 77). Bu karar bir darbe nedeni olmuştur. Tarihe "Bâb-ı Âli Baskını" olarak geçen darbe, 23 Ocak 1913 günü Edirne'nin teslim edilmesini önlemek ve silah zoruyla sadrazamı değiştirmek amacıyla, İttihatçılar tarafından gerçekleştirilmiştir (Ahmad, 2019, s. 52). Enver Paşa yönetimindeki bir grup subay, sürpriz bir baskınla Bâb-ı Âli'de kabine toplantı salonuna girerek Harbiye Nazırı Nazım Paşa'yı vurmuş, Kamil Paşa'yı istifaya zorlamıştır (Lewis, 2017, s. 304). Bu olayda icranın başında Enver Paşa olmasına rağmen, baskın fikri, planı ve eylemde ısrar İttihatçıların "Büyük Efendisi" Talât Bey'e aittir (Aydemir, 2016, s. 160). Bu baskının hedefe ulaşmasında, İTC'nin silahşörleri Yakup Cemil, Mustafa Necip, Mümtaz, Sapançalı Hakkı, Filibelî Hilmi, Mithat Şükrü ve Ömer Naci gibi fedailer önemli bir rol oynamıştır (Ergin, 2017, s. 441). Kamil Paşa'dan "halkın ve askerlerin isteği üzerine" mecburi istifa talebini alan Enver Paşa (Hale, 2014, s. 78), Mahmut Şevket Paşa'nın padişah tarafından sadrazam olarak atanmasını sağlamıştır. 31 Mart Vakası sonrası, İstanbul'da fiili bir iktidar kuran Mahmut Şevket Paşa, askerinin siyasetle işgaline karşı olmasına rağmen, zorla ele geçirilmiş bir yetkiyle icra edeceği sadrazamlık makamını kabul etmekte beis görmemiştir (Ergin, 2017, s. 442).

Mahmut Şevket Paşa tarafından kurulan yeni hükümet, bir yandan ülke içerisinde birlikteliği sağlayacak tedbirleri uygulamaya sokarken, diğer yandan Büyük Güçler ile görüşmeleri yürütmekte, notaya verilecek cevabı hazırlamakla meşguldür. Yeni hükümetin Edirne'yi elde tutan cevabından tatmin olmayan Balkan devletleri, 30 Ocak 1913'te savaşı yeniden başlatmıştır. Edirne kahramanca ve çile dolu bir direnişten sonra 26 Mart'ta teslim olmuştur. 30 Mayıs'ta Londra Barış Antlaşması imzalanmış, Enez-Midye hattının kuzeyinde ve batısında kalan topraklar ile Ege adaları Balkan Koalisyonu'na terkedilmiştir (Akşin, 2020, s. 79). Edirne'yi kaybetmemek için Kamil Paşa hükümetini deviren İttihatçılar, şehri kendi elleriyle Bulgaristan'a teslim etmiştir.

Özetle, Balkan Savaşı öncesinde Osmanlı Ordusu gruplara ayrılmış, sanki ordunun partileri kurulmuş gibidir. Ordunun siyasetle, siyasetin ordu ile güç bulması, orduyu siyasetin, siyaseti de ordunun bir malzemesine dönüştürmüştür. (Zeyrek, 2014, ss. 46-47). Rütbe ve kıdemce küçük olan subayların, İTC'deki

konumları sayesinde fazla siyasal nüfuza sahip olması, ordu içindeki disipline çok zarar vermiş, siyasal hiyerarşi ordunun askeri hiyerarşisini altüst etmiştir (Zürcher, 2020, s. 126). Her biri siyasi fırkaya desteği önceleyen gruplar, askeri sorumluluğu ikinci plana itmiş, komutanlar ve genç subaylar, mektepli ve alaylı subaylar, kurmaylar ile kurmay olmayanlar arasındaki parti mücadelesi, Balkan Savaşı'nın kaderine olumsuz tesir etmiştir.

Kasım 1913'te Osmanlı Ordusu'nun ıslahı için General Liman von Sanders başkanlığında bir Alman heyeti Türkiye'ye gönderilmiştir. Kaizer II. Wilhelm heyet başkanına şöyle seslenmektedir: "Türk subaylarının saflarından siyaseti çıkart. En büyük kusuru siyasi faaliyetidir." Teoride cazip, uygulamada zor olan bu öğüt için artık çok geçtir. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Türk ordusu siyasi bataklığa, içinden çıkılmaz derecede batmış (Hale, 2014, s. 81), Almanlarda bu durumdan kendi milli çıkarları için istifade etmiştir. Balkan Savaşı esnasında Bağdat'ta yayınlanan Kılıç Mecmuası'nda yazdığı gibi "Ordusu siyasetle meşgul bir hükümet, dost ve düşmanlara karşı maskara olur" sözü gerçeğe dönüşmüştür (Zeyrek, 2014, s. 46).

1908 İhtilali'nde Balkanlarda yaşayan toplumun bir kesimi hariç, Osmanlı vatandaşları iktidarın şiddet yoluyla değiştirilmesine sessiz kalmış, sadece yaşananları izlemekle yetinmiş, darbe girişimlerine karşı bilinçli ve örgütlü bir tepki gösterememiştir. Babiâli Baskını da aynı şekilde sükûnetle karşılanmıştır. Bu durumun, sosyal yaşama patriarkal geleneğin ve İslamiyet'in itaat/sadakat kültürünün hâkim olması, ülkedeki okur-yazar oranının düşüklüğü, örgütlü sivil toplumun gelişmemesi ve siyasal bilinç seviyesinin düşüklüğünden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşım, Türkiye Cumhuriyeti'ne de sirayet etmiş, toplum 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen darbe girişimine kadar bütün darbelere sessiz kalmıştır.

8. SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında, modernleşme ve Batılılaşma sürecinde, askerin siyasal nüfuza sahip olması ve siyasetle iç içe olması, devletin parçalanmasına yol açmıştır. Bu olgu; Türkiye'deki sivil-asker ilişkilerini anlamada, askerin siyasetle uğraşmasını engellemede ve ordunun siyasallaşmasını önlemede esas çıkış noktasıdır. Ayrıca Osmanlı ordusunun modernizasyonu sürecinde yetişen subayların yaptıkları darbelerin izlerini, günümüz Türkiye'sine kadar sürmek mümkündür. 19'uncu yüzyılda, Osmanlı Ordusu'nun Batılı teknik ve eğitim sistemi ile yetişen genç subayları, kendilerine meşrutiyetin savunucusu ve kurucusu rolünü biçmişken, Cumhuriyet döneminde de benzer şekilde bu görev, rejimin savunucusu ve koruyucusu olarak tezahür etmiştir.

1859 Kuleli Vakası, merkezinde ulemanın yer aldığı cuntacı bürokratik bir darbe teşebbüsü olarak tarihteki yerini almış olmasına rağmen, müteakip süreçteki I. Meşrutiyet'in ilanı, entelektüel boyutunda Yeni Osmanlıların etkisinin olduğu, sivil ve askeri bürokrasinin müşterek gerçekleştirdiği siyasi bir harekettir. Her ne kadar I. Meşrutiyet çok kısa sürmüş olsa da, sonrasında gelişen Jön Türkler hareketi ve hareketin İTC'de sivil ve askerlerden oluşan gizli bir örgütlenmeye dönüşmesi, imparatorluğun istikbalini tayin edici bir boyuta ulaşmıştır.

Genç subayların Osmanlı modernleşmesinden güç alarak ve imparatorluğun bütünlüğünü sağlamak amacıyla giriştikleri hareket, sonuçta ciddi bir kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Modernleşen ordu siyasallaşmış ve kendi içinde alaylı-mektepli ayrışmasına maruz kalmıştır. Kaotik ortamın şartlarından kaynaklanan askerin siyasallaşması ve siyasi iradeye müdahalesi, günümüze kadar uzanan bir geleneğin oluşmasına öncülük etmiştir. Ayrıca modernleşme ile birlikte tezahür eden siyasallaşma, reform hareketlerinin can damarı olan Selanik ve Manastır dâhil Balkan topraklarının elden çıkışına ve sonuçta imparatorluğun parçalanmasına sebep olmuştur.

Askeri darbeler ile modernleşme arasında doğrudan bir etkileşim ve sebep-sonuç ilişkisi kurmak mümkündür. 18'inci yüzyılın sonlarında Osmanlı Ordusu'nda modernizasyon başladığında, askerler imparatorluğun farklı kültürleri ve coğrafyaları ile etkileşime geçmiş, pek çok etnisite ve kültürle iletişimde bulunmuş, modern eğitim teknik ve yöntemleri ile yetişmeleri için hem Avrupa'ya subay gönderilmiş, hem de ülkeye Avrupa'dan eğitici personel davet edilmiştir. Geniş imparatorluk coğrafyasında, biri bitmeden diğerinin başladığı çatışma, muharebe ve savaşlara iştirak eden askerlerin, imparatorluk hakkında farklı fikir ve düşüncelere sahip olması ve taleplerinin modern dönemin ihtiyaçlarına göre şekillenmesi gayet normaldir. Bu bağlamda 1913 Babiâli Baskını ile 1960 Askeri Darbesi arasındaki benzerlikten bahsetmek mümkündür. Her iki darbeden önce ordu, ciddi bir modernizasyon döneminden geçmektedir. Eğitime gönderilen askerlerin etkileşime girdikleri kültürlerden, politik ve iktisadi sistemlerden etkilendikleri aşikârdır.

Genel kabul gören görüşe göre modern anlamdaki sivil-asker ilişkisi için, İkinci Dünya Savaşı sonrası işaret edilse de, Osmanlı'da İTC'nin modern ordu-siyaset ilişkisini başlattığı söylenebilir. Hatta bir ilişkiden ziyade İTC'nin tamamen ordu gücüne dayanarak, askeri tam anlamıyla siyasetin içerisine soktuğu ifade edilebilir. 31 Mart ayaklanması ve Halaskar Zabitan Hareketi, İTC'nin asker odaklı yönetim anlayışına karşı tepki olarak gelişmiş, alaylı-mektepli ayrışması, mutlakiyet/meşrutiyet taraftarlığı gruplar arasında çatışma olarak kendini göstermiştir. Neticede bahis konusu çatışma ve siyasi kutuplaşma, Balkan topraklarının kaybedilmesiyle sonuçlanmıştır. Balkan Savaşı'ndaki yenilgi ve toprak kaybı, siyasetle iştiğal ederek vatan savunmasını ihmal eden, kendi içinde bölünmüş ve kutuplaşmış bir ordunun sebep olduğu kötü bir örnektir. Savaşta yenilgiyi HİF'e fatura eden İTC, Ocak 1913'te modern bağlamda ilk hükümet darbesi olarak tarihte yerini alan Babiâli Baskını ile iktidarı ele geçirmiştir. Balkan Savaşı hezimetinden ve yaşanan acılardan Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadroların önemli dersler çıkardıklarını ve çıkarılan dersleri Kurtuluş Savaşı'nda uyguladıklarını söylemek gerekir. Fevzi Çakmak; Balkan Savaşı'nda askerler arasında yaşanan İttihatçılık-Halâskârcılık ayrışmasından ders alındığını, aynı hataya İstiklal Harbi'nde düşülmediğini belirtmektedir. Yeni kurucu kadronun Meşrutiyet sürecinde yaşadıkları acı hatıralardan çıkardıkları en önemli ders, ordunun siyasetin dışına çıkarılması gerektiğidir. 1960 yılına kadar ordu, oluşturulan bu altyapı sayesinde siyasal yaşamın dışında kalmıştır.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Çalışmanın tamamı, beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, E., Demir, U. ve Önal, A. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri isyanlar ve darbeler* (1. baskı). Yeditepe Yayınları.
- Ahmad, F. (2007). *İttihat ve Terakki* (4. baskı). Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2019). *Modern Türkiye'nin oluşumu* (10. baskı). Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2016). *İttihatçılıktan Kemalizme* (9. baskı). Kaynak Yayınları.
- Akşin, S. (2020). *Kısa Türkiye tarihi* (27. baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Armağan, M. (2013). *154 yıl önce bir başka 'Ergenekon' yargılanmıştı*. <http://www.mustafaarmagan.com.tr/genel/154-yil-once-bir-baska-ergenekon-yargilanmisti>
- Armaoğlu, F. (1983). *20. yüzyıl siyasi tarihi 1914-1995*. Timaş Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (2016). *Tek adam Mustafa Kemal 1881-1919* (Cilt: 1). Remzi Kitapevi.
- Aydemir, Ş. S. (2017). *Tek adam Mustafa Kemal 1919-1922* (Cilt: 2). Remzi Kitapevi.
- Bayur, H. (1991). *2. Meşrutiyet devri üzerine bazı düşüncelerim* (Cilt: XXIII). Belleten.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (29.baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Borak, S. (1992). 31 Mart Vakası'nın çıkış nedenleri üzerine çeşitli yorumlar, Atatürk ve Harekât Ordusu üzerine Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın bir makalesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 8(23), 357-372.
- Burak, B. (2011). Osmanlı'dan günümüze ordu-siyaset ilişkileri. *History Studies:International Journal of History*, 3(1), 45-67. https://dx.doi.org/10.9737/hist_264
- Çalışkan, K. (2016). Osmanlı'daki ilk F tipi darbe: Kuleli Vakası. *Oda TV*. <https://www.odatv4.com/analiz/osmanlidaki-ilk-f-tipi-darbe-kuleli-vakasi-1308161200-99056>
- Çelik, H. İ. (2016). Bürokratik darbe geleneğinin kökenleri-Kuleli Vakası ve 1876 darbesi. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II(2) (Darbeler tarihi özel sayısı:1), 27-78.
- Çınarlı, Ö. ve Safi İ. (2019). İngiliz yazılı basınına göre Bab-ı Ali Baskını ve uluslararası sonuçları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(17), 1786-1808. <https://doi.org/10.26466/opus.512811>
- Dursun, D. (2005). Türk demokrasisinde kurumsallaşma sorunu ve krizleri çözme yöntemi olarak askeri darbeler. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1(3), 175-196.
- Dülger, H. (2019). *1912 Seçimleri'nden Bab-ı Âli Baskını'na Osmanlı Devleti'nde iktidar mücadelesi 1912-1913* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Düzen, C. (2015). *Kuleli Vak'ası* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Trakya Üniversitesi.
- Düzen, C. (2017). Tanzimat dönemine karşı bir suikast teşebbüsü: Kuleli Vak'ası. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 107-128.
- Eldem, E. (2017). Resimli basında 1876 darbesi. M. Ö. Alkan (Eds.) içinde, *Osmanlı'dan Günümüze Darbeler* (ss. 32-40). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ergin, K. (2017). II. Meşrutiyet döneminde ordu-siyaset ilişkisi. *CEDRUS The Journal of MCRI*, (5), 427-445. <https://doi.org/10.13113/CEDRUS/201720>
- Ergül, S. (2019). Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı'ya yönelik bir tasfiye tertibi olarak 31 Mart Darbesi, *Strateji Düşünce ve Analiz Merkezi (SDAM)*, 1-32.

- Hale, W. (2014). *Türkiye’de ordu siyaset: 1789’dan günümüze* (1. baskı). Alfa Yayınları.
- Heper, M. (2015). *Türkiye’de devlet geleneği* (3. baskı). Doğu Batı Yayınları.
- İğdemir, U. (2009). *Kuleli Vak’ası hakkında bir araştırma*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kahraman, H. B. (2010). *Türk siyasetinin yapısal analizi-II, 1920-1960*. Agora Kitaplığı.
- Kansu, A. (2015). *1908 Devrimi* (7. baskı). İletişim Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Türk demokrasi tarihi*. Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı’dan günümüze asker ve siyaset*. Timaş Yayınları
- Karpat, K. H. (2012). *Kısa Türkiye tarihi*. Timaş Yayınları
- Karpat, K. H. (2014). *Osmanlı modernleşmesi: Toplum, kuramsal değişim ve nüfus*. Timaş Yayınları.
- Kerimoğlu, H. T. (2020). İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de askeri darbeler ve toplum. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (XX/Özel Sayı), 147-160.
- Kinross, L. (2018). *Atatürk/Bir milletin yeniden doğuşu*. Altın Kitaplar.
- Kurt, E. ve Mengüaslan H. (2017). Modernleşmenin getirdiği tepki mi? Kuleli Vakası üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Darbe Sempozyumu Bildiri Kitabı (Cilt: 1)*, 395-414.
- Lewis, B. (2017). *Modern Türkiye’nin doğuşu* (9. baskı). Arkadaş Yayınları.
- Mardin, Ş. (2012). *Türk modernleşmesi*. İletişim Yayınları.
- Onaran, B. (2007). Kuleli Vakası hakkında başka bir araştırma. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (5), 9-35.
- Onaran, B. (2016). Gerici, ilerici, darbeci... Kuleli Vakası’nı nasıl bilirsiniz? Osmanlı’dan bugüne ayaklanmalar darbeler sıkıyönetimler, darpsız, darbesiz demokrasi. *Toplumsal Tarih Dergisi*, (273), 50-56.
- Özbudun, E. (2003). *Çağdaş Türk politikası* (1. baskı). Doğan Kitap.
- Öztuna, Y. (2021). *Bir darbenin anatomisi* (1. baskı). Ötüken Neşriyat.
- Polat, H. A. (2019). Halaskâr zâbitân müdahalesinden Bâbîâli Baskını’na Osmanlı bürokrasisinin siyasetle imtihanı: (Siyasetle iştiğal edilmeyeceğine dair taahhütnameler). *Atatürk Yolu Dergisi*, (65), 301-341.
- Sarı, H. (2017). Yakın dönem tarihimizin kırılma noktası: 30 Mayıs 1876 darbesi ve sultanın ölümü. *Academia*.
https://www.academia.edu/37041290/YAKIN_D%C3%96NEM_TAR%C4%B0H%C4%B0M%C4%B0Z%C4%B0N_KIRILMA_NOKTASI_30_MAYIS_1876_DARBES%C4%B0_VE_SULTANIN_%C3%96L%C3%96M%C3%96
- Sezer, S. (2017). Meclis-i Mebusan’ı kapattırın muhtıra: Halaskâr zabitan bildirisini. M. Ö. Alkan (Eds.) içinde, *Osmanlı’dan Günümüze Darbeler* (ss. 41-52). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tiftikçi, O. (2012). *Osmanlı’dan günümüze ordunun evrimi*. Akademi Kuram.
- Tokmakçioğlu, E. (2014). *Osmanlı’da isyanlar, baskınlar, ihtilaller, vakalar, suikastlar*. Panama Yayıncılık.
- Turan, T. (2019). Andrassy Notası’nın Birleşik Krallık gazetelerine yansımaları. *History Studies: International Journal of History*, 11(1), 385-402.
- Uyanık, E. (2015). 19. yüzyıl sonlarında Türkiye’de günlük yaşam. *Amme İdaresi Dergisi*, 42(2), 67-88.
- Uzun, H. (2005). Türk demokrasi tarihinde I. Meşrutiyet dönemi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 145-162.

Yılmaz, L. (2020). Türk siyasal hayatında askeri darbelerin siyasal ve anayasal işlevi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (XX/Özel Sayı), 203-231.

Zeyrek, S. (2014). II. Meşrutiyet sürecinde Osmanlı Devleti'nde ordu-siyaset ilişkileri üzerine genel bir bakış, *Studies Of The Ottoman Domain*, 4(6), 38-64.

Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (6. Baskı). İletişim Yayınları.

Yerel Yönetim Çalışanlarının Mobbing Algısı ve İş Doyumu İlişkisi: Aydın İli Belediyeleri Örneği

The Relationship Between Mobbing Perception and Job Satisfaction of Local Government Employees: A Case Study of Municipalities in Aydın Province

Hilal YÜCEYILMAZ¹, Emine GERÇEK ÖTER², Halil İbrahim ERTEKİN³

1. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, hilalyuceyilmaz@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3144-394X>
2. Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, eminegercekoter@adu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0310-5479>
3. Dr., Vali Yardımcısı, Aydın Valiliği, hibrahimertekin@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0200-7241>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
31.01.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
14.05.2024

DOI
10.20875/makusobed.1426843

Öz

Çalışmanın amacı yerel yönetimlerde çalışanların mobbing algısı, iş doyumu ve aralarındaki ilişkinin farklı değişkenlerle ortaya konulmasıdır. Bu kapsamda çalışmada Aydın ili ilçe belediyelerinde farklı istihdam türlerinde çalışan 410 belediye personeline anket uygulanmıştır. Araştırma verileri Birey Tanıtım Formu, Mobbing Ölçeği ve Minnesota İş Tatmin Ölçeği kullanılarak toplanmış, elde edilen veriler SPSS 27.0 versiyon paket programı ile analiz edilmiştir. Çalışmanın analizinde Kolmogorov-Smirnov testi, Mann Whitney U Testi, Kruskal Wallis H Testi ve Posthoc testi kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre yerel yönetimlerde düşük düzey mobbing algısı ve yüksek iş tatmini gözlemlenmektedir. Ayrıca, erkeklerin kendilerini daha fazla tehdit altında hissettikleri, sözleşmeli personelin daha fazla tehdit ve taciz altında olduğu, yüksek lisans mezunlarının kendilerini daha çok mobbing altında hissettikleri belirlenmiştir. İstihdam türünün mobbing algısında önemli bir değişken olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, yüksek lisans mezunlarının iş tatmin düzeyinin düşük olduğu, çalışma yılının iş doyumunu etkilediği, kurumda gündüz mesaisi ve vardiyalı mesai yapmanın iş tatmininde farklılık yaratan önemli unsurlar olduğu bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mobbing, İş Doyumu, Yerel Yönetimler, Yerel Yönetim İstihdam Türleri.

Abstract

This study aims to investigate the occurrence of mobbing and job satisfaction among local government employees, exploring their relationship with various variables. A survey was conducted on 410 municipal personnel with different employment types in Aydın province district municipalities. Data were collected using the Individual Introduction Form, Mobbing Scale, and Minnesota Job Satisfaction Scale, and analysed using the SPSS version 27.0 package program. The analysis employed the Kolmogorov-Smirnov test, Mann Whitney U Test, Kruskal Wallis H Test, and Post Hoc test. The results indicate a low level of mobbing perception and high job satisfaction within local governments. Men, singles, shift or irregular employees, and master's degree graduates reported higher mobbing perceptions. Mobbing perception varied across employment types. Additionally, the study found that master's degree graduates had lower job satisfaction levels, and factors such as years of employment and working hours (day shifts or irregular shifts) significantly influenced job satisfaction.

Keywords: Mobbing, Job Satisfaction, Local Governments, Local Government Employment Types.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Yüceyılmaz, H., Gerçek Öter, E. ve Ertekin, H. İ. (2024). Yerel yönetim çalışanlarının mobbing algısı ve iş doyumu ilişkisi: Aydın ili belediyeleri örneği. *MAKU SOBED*, (39), 35-59. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1426843>

EXTENDED SUMMARY

This study explores the correlation between mobbing behaviour and job satisfaction among local government employees in Aydın province. The population comprises 12,037 personnel in Aydın province municipalities, with a sample size of 410 participants. Data collected between April 1st and September 30th, 2023, utilized the Individual Introduction Form, Mobbing Scale, and Minnesota Job Satisfaction Scale, analysed through SPSS 27.0. Results revealed mean scores for Mobbing Scale subscales and Minnesota Job Satisfaction Scale. Negative correlations ($p<0.05$) were observed between job satisfaction and mobbing scale subscales. Notably, a moderate negative correlation was found with Job and Career Related Inhibitions, and a very weak positive correlation with Work Commitment.

Gender differences showed that males experienced more threats and harassment. Marital status impacts mobbing, with single participants scoring higher. Shift workers reported lower scores on Relations with Co-workers subscale. Civil servants had higher scores than permanent employees, while their Threat and Harassment subscale scores were lower than contracted personnel. Educational background and years of service also influenced job satisfaction.

This study serves to raise awareness among senior managers about mobbing in local governments, emphasizing the importance of organizational practices in fostering job satisfaction. Further qualitative studies can deepen our understanding of the relationship between mobbing perception and job satisfaction.

Within the scope of the findings, participants scored mean values on the Mobbing Scale: Relations with Co-workers (28.98 ± 18.91), Threats and Harassment (8.67 ± 5.07), Job and Career Related Inhibitions (14.68 ± 10.22), Interference with Private Life (5.83 ± 4.06), and Work Commitment (5.74 ± 4.25). The total Mobbing Scale mean score was 63.90 ± 34.22 . On the Minnesota Job Satisfaction Scale, participants scored on Intrinsic Satisfaction (3.75 ± 0.77) and Extrinsic Satisfaction (3.61 ± 0.91), with a total mean score of 3.69 ± 0.78 .

Correlations revealed weak negative associations ($p<0.05$) between total Minnesota Job Satisfaction Scale scores and subscales: Relations with Co-workers ($r=-0.340$), Threats and Harassment ($r=-0.327$), Interference in Private Life ($r=-0.318$), and the total Mobbing Scale score ($r=-0.358$). A moderate negative correlation existed between total Minnesota Job Satisfaction Scale scores and Job and Career Related Inhibitions subscale scores ($r=-0.432$; $p<0.05$). A very weak positive correlation was found between total Minnesota Job Satisfaction Scale scores and Work Commitment subscale scores ($r=0.136$; $p<0.05$).

Male participants reported feeling more threatened and harassed. Single individuals scored higher on the mobbing scale compared to married and divorced counterparts. Evaluation of working shifts revealed lower scores on the Relations with Co-workers subscale for those working normal shifts (day shift) compared to those working shifts.

In terms of employment types, civil servants scored higher than permanent employees. Civil servants reported lower Threat and Harassment subscale scores than contracted personnel. This suggests that civil servants feel less threatened and harassed but experience more mobbing in the Relations with Co-workers subscale than permanent workers. Different staff statuses and social security regulations may contribute to this finding.

The study uncovered that master's degree graduates had lower total scores on the Minnesota Job Satisfaction Scale compared to high school and associate degree graduates. Regarding years of service, those with 1 year or less had higher scores than those with 1-5 years and 21 years or more. Additionally, the way of working in the organization influenced job satisfaction, with scores from high to low for normal working hours (08-17.00), shift work, and irregular working hours. Therefore, day shift and regular employees reported higher job satisfaction.

In conclusion, these findings highlight the need for senior managers' awareness of mobbing in local governments and emphasize the role of organizational practices in promoting job satisfaction. Further qualitative studies can provide a deeper understanding of the relationship between mobbing perception and job satisfaction.

1. GİRİŞ

Ülkemizde, yerel yönetimlerin örgütlenmesi, mahalli ihtiyaçları karşılamak amacıyla il özel idareleri, belediyeler ve köyler olarak düzenlenmiştir. Yerel yönetimler imardan, çevre düzenlemesine, alt yapı hizmetlerinden, kültür ve sanat faaliyetlerine (5393 sayılı Belediye Yasası, md.17) birçok farklı alanda ve derinlemesine hizmet sunmaktadır. Yerel nitelikteki hizmetlerin kalitesinin belirlenmesinde ve yerel hizmetlerin alıcısı olan vatandaş memnuniyetinin sağlanmasında yerel yönetimler personeline sorumluluk düşmektedir.

Hizmet kalitesini belirlemede temel bir unsur da çalışanların işlerinden aldıkları memnuniyettir

(Bölükbaşı ve Çakmur Yıldız, 2009, s. 345). Bununla birlikte işyerleri çalışanların her zaman huzurla çalıştıkları ve gitmeye can attıkları ortamlar olmayabilir. Son yıllarda tartışılan ve dikkat çekilen konulardan biri psikolojik taciz/mobbingdir. Başlangıçta işyerindeki rekabetin yarattığı psikolojik baskı sebebiyle ortaya çıktığı düşünülse; varlığı ve boyutu daha önce fark edilmese de (Tınaz, 2006b, s. 10), mobbing olgusu işletmeler ya da kamu idareleri için göz önünde tutulması gereken bir büropatolojidir.

Kamu ve özel sektörde, çalışma ilişkilerini ve mağdurun sağlığını olumsuz etkileyen psikolojik taciz, birçok faktörün etkileşimiyle ortaya çıkan karmaşık bir süreçtir. Bu tür taciz vakaları, kişisel özelliklerden iş konumuna, örgütsel yapıdan sosyo-ekonomik koşullara kadar geniş bir yelpazede ortaya çıkabilir ve ülkemizde de sıkça gündeme gelmektedir (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2017). Bireysel, örgütsel ve toplumsal olarak ciddi sonuçları olan mobbingin işe yansıyan en önemli sonuçları; işe devamsızlık, iş tatmininde ve işe bağlılıkta düşüş, güvensiz iş ortamı, yüksek işgören devir hızı, şikâyet artışı ve yaratıcılıkta ve inisiyatif kullanmada düşüştür (Tınaz, 2006a, s. 18; Laleoğlu, 2012, s. 46). Bireysel ve örgütsel yıkımlara neden olan mobbing müdahale edilmeden geçmesi beklenenecek basit bir çatışmadan ibaret değildir. Örgütlerin mobbingi tanımları ve zamanında reaksiyon almaları gerekmektedir (Sadıkoğlu, 2021, s. 1).

Yerel yönetimlerin halka en yakın yönetim birimi olması ve yerel nitelikteki kamusal hizmetlerin de yerel yönetimler personeli tarafından görülmesi göz önünde tutulduğunda konunun önemi ortaya çıkmaktadır. Yerel yönetimlerin taşrada güçlendirilmesi için insan unsurunun iyi bir şekilde irdelenmesi gerekmektedir (Tamer, 2007, s. 21). Yerel yönetimlerde çalışanlar memur, sözleşmeli personel ve işçi şeklinde istihdam edilmektedir. Farklı istihdam türlerini bünyesinde barındıran yerel yönetimlerin çalışanlarının mobbing algısı, iş tatmin durumu ve her iki kavramın ilişkisinin ortaya konması ve birkaç yerel yönetim birimini içine alacak alan çalışmasıyla ortaya konulması elzemdir. Bu çalışmada yerel yönetimlerde her iki kavramsal yapı (mobbing algısı, iş doyumu algısı) ve bu iki kavramı etkileyebileceği varsayılan kontrol değişkenleri (yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, istihdam türü vb) değerlendirilmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmada kavramsal çerçeve kısmında mobbing, iş tatmini, yerel yönetimlerdeki istihdam türleri açıklanmaktadır. Çalışmada belediye çalışanlarında mobbing algısı ve iş doyumu arasındaki ilişki değerlendirilmekte; değişkenler arasındaki ilişkilerin nedensellik durumlarından ziyade, değişkenler arası ilişkilerin anlamlılığı, yönü ve derecesini incelenmektedir.

2.1. Mobbing

Mobbing terimi ilk olarak hayvan davranışları üzerine çalışan Konrad Lorenz tarafından 1960'larda dile getirilmiştir. Lorenz bu kavramı büyük bir hayvana karşı küçük hayvan gruplarının toplu biçimde saldırması durumunu anlatmak için kullanmıştır (Erkoç, 2021, s. 156) İş yaşamında ise bu terim, ilk kez 1980'lerde, Alman psikolog Leyman tarafından belli bir işyerinde çalışanlar arasında benzer tipte, uzun dönemli, düşmanca ve saldırgan davranışların varlığına dair yaptığı saptamaların sonucunda kullanılmıştır (Tınaz, 2006a, s. 12). Türk Dil Kurumu'nda "mobbing"ın karşılığı "bezdiri" olarak tanımlanmaktadır. "Mob" sözcüğü Latince "telaşlı kalabalık" anlamını taşıyan "mobile vulgus" sözcüklerinden gelmektedir. "Mob" kelimesi İngilizcede şiddet uygulayan kalabalık ve çete anlamlarını taşımaktadır. "Mob" sözcüğünün fiil biçimi olan "mobbing" ise kuşatma, psikolojik taciz ve rahatsız etme anlamlarına gelmektedir (Tınaz, 2011, s. 7). Kavramın karşılığı olarak bazı çalışmalarda "yıldırma" kavramı da kullanılmaktadır (Günel, 2010, s. 38). İşgörelere, bir veya birkaç kişi tarafından, ahlak dışı ve sistematik şekilde davranışlar olarak ifade edilen yıldırma zaman zaman "duygusal taciz", "işyeri terörü" gibi kavramlarla da ifade edilmektedir (Bayrak Kök, 2006b, s. 434). Bir davranışın mobbing olarak nitelendirilmesi için belirli bir sıklıkta (istatistiksel açıdan en azından haftada bir kez) ve uzunca bir sürede (en az altı aylık bir sürede) yapıyor olması gerekir (Leyman, 1996, s. 168'dan aktaran Erkoç, 2021, s. 159).

Psikolojik taciz sayılabilecek davranışlar (Aytaç, 2008, ss. 13-14) bireyin kendisini ifade etmesine, bireyin sosyal ilişkilerine ve saygınlığına, bireyin yaşam ve iş kalitesine ya da doğrudan sağlığına yönelik saldırılar olarak kendini gösterebilir. Çalışanlar üzerinde uygulanma şekillerine dair herhangi bir sınırı bulunmayan mobbing davranışları, bastırma, sindirme, bunaltma, korkutma, tehdit etme gibi negatif uygulamalar içermekte ve iş tatminsizliğinin, örgütsel çatışma ve verimsizliğin temel kaynağı olarak görülmektedir (Bayrak Kök, 2006a, s. 434). Bunlara ek olarak, gruptan ve kurumdan soğutma, onurla

oyunama, makam gücünü kullanma gibi negatif davranışlar olarak belirtilmektedir (Demirel, 2009, ss. 133-134). Hangi davranış tarzı benimsenirse benimsensin psikolojik şiddet kötü niyetli bir eylemdir ve işgörenlere psikolojik baskı uygulayarak işlerini terk etmeye zorlamak amacını taşımaktadır (Aydın vd., 2007, s. 61).

Mobbing olgusuna kişiler üzerinden bakıldığında mobbing tarafları a) mağdurlar (yıldırma davranışı kurbanları) b) saldırganlar (yıldırma davranışı uygulayanlar) ve c) izleyiciler olarak gruplandırılır. Bu grupların kendi özellikleri ve etkinlikleri bulunmakta ve birbirlerini de etkilemektedir (Tınaz, 2006b, s. 57). Saldırganlar gerçek anlamda yıldırma davranışı uygulayan kişilerdir ve “narsist yıldırmacılar”, “hiddetli yıldırmacılar”, “iki yüzlü yılan yıldırmacılar”, “megaloman yıldırmacılar” ve “hayal kırıklığına uğramış yıldırmacılar” şeklinde tiplendirilmektedir (Günel, 2010, s. 41).

Kurban ya da mağdurlarda ise belirli bir kişilik tiplemesinden bahsetmek mümkün değildir. Her kültürde ve iş hayatının her alanında mobbing mağdurlarına rastlamak mümkündür. Ancak dört tip kişinin yıldırma daha fazla maruz kaldığı belirtilmektedir. Bunlar; “acayip bir kişi”, “yalnız bir kişi”, “başarılı bir kişi”, “yeni gelen bir kişi”dir (Günel, 2010, s. 41). Bir şekilde diğerlerinden farklılaşan kişilerin mobbing mağduru olması daha olasıdır. En alt kademedan en üst kademeye kadar kurbanların her aşamadan seçilmesi mümkündür. Yukarıdan aşağıya, aşağıdan yukarıya ya da yatay mobbing olmak üzere farklı mobbing türlerinin bulunduğu bahsedilmektedir (Sadıkoğlu, 2021, ss. 27-30).

Mobbingdeki bir başka unsur ise sürecin farkında olan, sürece doğrudan dahil olmayan ancak zaman zaman sürece katılabilen izleyicilerdir. Bu kişilerin iş arkadaşlarından veya yöneticilerden olması olasıdır. Bunlar “diplomatik izleyici”, “bir şeye karışmayan izleyici”, “yardakçı izleyici”, “iki yüzlü yılan izleyici”, “fazla ilgili izleyici” olarak sınıflandırılabilir (Günel, 2010, s. 43).

Mobbing olgusu kendi içinde kompleks bir yapıya sahiptir. Bu yapı içindeki unsurların kendine has rolleri vardır. Fakat bunlar birbirini etkiler, birbirinden etkilenir ve bir araya geldiklerinde etki alanları genişleyebilir. Bu unsurlar mobbing uygulayıcılarının ve mağdurların psikolojik durumları, kişilikleri ve sahip oldukları koşullar, kurum kültürü ve yapısı, kritik bir tetikleyici ve kurum dışı toplumsal kabul ve kurallardır (Davenport vd., 2014, s. 55’den aktaran, Sadıkoğlu, 2021, s. 31). Hangi ortamların ya da özelliklerin hazırlayıcı olduğu üzerinde durmak gerekirse mobbingi hazırlayıcı özelliklerin kişisel nedenler, kurumsal/örgütsel nedenler, sosyal nedenler/sosyal sistem olarak sistemleştirilmesi mümkündür.

Yıldırma herkesin başına gelebilir, yıldırma maruz kalanların ayırt edici bir kişilik yapısının olmadığı (Leymann ve Gustavsson, 1996, ss. 251-275) bilinmekle birlikte; çatışmadan kaçan, hakkını aramaktan çekinen, dürüst ve iyi niyetli kişilerin bu davranışa daha açık oldukları belirtilmektedir. Mağdurların iyi niyetli ve içe kapanık olmaları yıldırma aktörlerini harekete geçirmektedir (Bayrak Kök, 2006a, s. 438). Günel’in (2010, s. 60) araştırmasına göre de bireyin yıldırma davranışlarına maruz kalmasında sahip olduğu kişilik özellikleri oldukça etkilidir.

Saldırganların kişilik yapısına bakıldığında ise, yıldırma aktörlerinin antipatik kişilikler olduğu görülmektedir. Bunlar; narsist kişiliğe sahiptirler, tehdit altında ben merkezcidirler, kendi normlarını örgüt politikaları haline getirmeye çalışırlar, önyargılı ve duygusaldırlar (Bayrak Kök, 2006a, s. 437).

Mobbingin hazırlayıcısı olan nedenlerden örgütsel nedenler incelendiğinde, işyerlerinde yıldırma ortaya çıkaran dört belirgin ortak özellik: Leyman’ın (1993) mağdurlarla yaptığı çalışmaya dayanarak lider yetersizliği, iş tasarımıdaki belirsizlik, düşük ahlaki standartlar, mağdurların sosyal açıdan yetersizliği olarak belirtilebilir (Bayrak Kök, 2006a, s. 439). Bir başka çalışmada mobbingin ortaya çıkış nedenleri zayıf örgüt kültürü, kurum içi iletişimin zayıf olması, yönetim uygulamaları, örgüt çalışanlarının kendi örgütlerini dışarıdaki örgütlerle kıyaslamaları, dışarıdan etkilenmeleri, işe bağlı stresin yüksekliği, kişilik ve korkuyla yoğrulmuş bir kültür olarak ifade edilmektedir (Demirel, 2009, s. 123).

Sosyal nedenler ya da sosyal sistem de mobbingin hazırlayıcısı olabilmektedir. Kapitalist üretim tarzının ve kültürünün yarattığı aşırı rekabet, bencillik, aşırı verimlilik baskısı, ahlaki ilke ve değerlerdeki kayıp ve devamlı yenilik, mobbingi besleyen bir zemin oluşturur (Bayrak Kök, 2006a, s. 440).

Mobbingin maliyetleri bireysel açıdan değerlendirildiğinde, stres, fiziksel kaygılar, dışlanma, kaybedilen arkadaşlıklar, mesleki kimliğin kaybolması, ayrılık üzüntüsü, intihar/cinayet; aileler açısından: çaresizlik yükü, karmaşa ve tartışmalar, ayrılık ve boşanmalar, çocuklara olumsuz etki; örgütler açısından uyumsuzluklar, düşük moral, bastırılmış yaratıcılık, sıkıntılı şirket kültürü; toplum açısından: mutsuz kişiler, politik kaygısızlıktır. Örgütsel ekonomik maliyetler, hastalık izinlerindeki artış, personelin artan hareket

maliyeti, uzmanlık kayıpları, tazminat giderleri, işsizlik maliyetleri, hukuksal işlem maliyetleri, erken emeklilik ve yüksek yönetim giderleridir (Davenport vd., 2014, ss. 167-168'dan aktaran Sadıkoğlu, 2021, s. 36). Mobbing örgütleri verimlilik açısından olumsuz yönde etkilerken, çalışanlarda iş tatminsizliği yaratır, çalışanların dikkatleri örgütün amaçlarından uzaklaşır (Karahana ve Yılmaz, 2014, s. 5700). Dolayısıyla mobbing ciddiye alınması ve mücadele edilmesi gereken bir durumdur.

2.2. İş Tatmini

“İşgörenlerin işlerinden duydukları hoşnutluk” (Akıncı, 2002, s. 2), “çalışanın işini yapması karşılığında duyulan manevi haz” (Yelboğa, 2007, s. 1), “çalışanların yaptıkları işlerine olan genel tutumu” (Mamedov, 2013, s. 3), “bireyin yaptığı işe duygusal tepkiler vermesi” (Akbaş, 2015, s. 54) olarak ifade edilen iş tatmini/doyumu işgörenlerin işle ilgili deneyim ve duygularını, bu duygu ve deneyimlere sahip kişi ile onun işi ve iş çevresi arasındaki ilişkiyi göstermektedir (Atılgan, 2017, s. 37). Dolayısıyla çalışanın işine karşı gösterdiği pozitif tepkileri iş tatmini, negatif tepkileri ise iş tatminsizliği olarak ifade edilebilir (Vroom, 1967, s. 99).

İş tatminini etkileyen birinci faktör, bireyin kişisel durumu ve işe yönelik şartlardır. Kişinin duyguları, düşünceleri, yapısı, karşılanmasını beklediği psikolojik, fizyolojik ve güvenlik ihtiyaçları ve bunların öncelik durumları bireylerin kişisel durumlarını anlatır. İkinci unsur olan işe yönelik şartlar ise işteki fizyolojik şartlar ve bunların bireyin beklentilerini hangi ölçüde karşıladığı ile ilgilidir. Şartların beklentileri karşılama oranları ne kadar yüksekse iş tatmini de o ölçüde yüksektir (Bayrak Kök, 2006b, s. 293).

Yukarıda da belirtildiği üzere iş doyumunu bireysel ve örgütsel faktörlerden etkilenmektedir ve bu faktörler ayrıntısıyla incelenirse;

Kişisel faktörler, aile, genetik eğilim, sosyo-kültürel faktör, kişinin sahip olduğu değer yargıları, iş yaşamı tecrübesi (Akıncı, 2002, s. 6) yaş, cinsiyet, medeni durum, kişilik, aynı işte devam ettiği süre (Akbaş, 2015, ss. 45-48) olarak belirtilebilir. Bu faktörlerin ne ölçüde kişileri etkilediği ya da hangi faktörlerin daha etkili olduğu kişiden kişiye değişmektedir (Akıncı, 2002, s. 7).

İş tatminini belirleyen örgütsel faktörler ise; iş analizi, iş tanımı, iş gerekleri, iş değerlemeleri gibi örgütsel düzenlemeler; kişiler arası ilişkiler, bilgi akışı, kararlara katılım, yetki devri, iş görene verilen değer, yönetim tarzı, terfi ve ödüllendirme gibi örgüt kültürüne dair gerçeklikler; ücret, iş güvencesi, iş özelliği, iş disiplini, hizmet içi eğitim, sosyal olanaklar, fiziki koşullar gibi genel örgütsel faktörlerdir (Akıncı, 2002, s. 6). Bir başka çalışmada işle ilgili tutumlar konusunda ücret, ek imkanlar, yükselme, yöneticiler, muhtemel ödüller, işleyiş prosedürleri, iş arkadaşları, işin kendisi, iletişim, katılım statü ve iş arkadaşlarının iş tatmini üzerinde etkili olduğu (Aşan ve Erenler, 2008, ss. 205-206) belirtilmektedir.

İş tatmininin birçok değişkenle ilişkisi olduğu gibi iş tatmini ya da tatminsizliğinin sonuçları bireysel, örgütsel ya da toplumsal alanda kendisini gösterebilir.

İşgörenin iş tatmin düzeyinin yüksek olması, genel yaşam doyumunu da olumlu yönde etkiler, çalışanların fiziksel ve ruhsal olarak daha sağlıklı hissetmesini ve yüksek moral sağlar (Akbaş, 2015, s. 56). İş tatminsizliği yaşayan işgörenlerde ise baş ağrısı ya da uykusuzluk gibi sinirsel tepkiler, stres ve hayal kırıklığı gibi duygusal çöküntüler oluşabilir (Miner, 1992, s.119'den aktaran, Akıncı, 2002, s. 3).

İş tatminin örgüte ilişkin sonuçları: İşe ve örgüte bağlılık, düşük işgören devir hızı, diğer destekleyici faktörlerle desteklenen çalışan verimliliğindeki istikrarlı artış, sağlıklı ve mutlu çalışan, zorunlu şartlarda oluşan devamsızlık, yetenek ve yaratıcılığı ortaya koyma, örgüt amaçlarına daha kolay güdülemedir (Akıncı, 2002, s. 6). İş tatminsizliğinin örgütsel etkileri ise işten ayrılma ya da işe gitmede isteksizlik, işte yetersizlik duygusu, iş birliği sağlayamama, iş miktar ve kalitesindeki düşüş, isabetsiz kararlar, işten soğuma, düşük moral olarak kendini gösterebilir (Bayrak Kök, 2006b, s. 296). Dolayısıyla çalışanların işlerinden doyum sağlayamamasının bireysel, örgütsel ya da çevresel sonuçları göz önünde tutulduğunda tatminsizliği azaltacak, iş tatminini artıracak uygulamaların desteklenmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

2.3. Belediyelerde İstihdam Türleri

Yerel yönetimlerde çalışanlar memur, sözleşmeli personel, işçi olarak istihdam edilmektedir. Yerel yönetimlerdeki personellerin istihdam türlerinden birincisi “memur”lardır. Yerel yönetimlerde çalışan memurlar 657 sayılı Devlet Memurları Kanuna tabidir. Belediyede istihdam edilen memurlar, A grubu kadrolar (müfettiş ve uzmanlar) ve B grubu kadrolar (zabıta ve itfaiye eri dahil) ve istisnai memurlardan (özel kalem müdürü) teşekkül etmektedir (Çöpoğlu, 2015, s. 166).

Belediyelerde bulunan istihdam biçimlerinden ikincisi “işçi”lerdir. Belediyeler, Kamu Kurum ve Kuruluşlarına İşçi Alınmasında Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik hükümlerine göre sürekli ve geçici işçileri çalıştırabilmektedir (Cilavdaroglu, 2018, s. 194). İşçilerin çalışma koşullarını, hak ve yükümlülüklerini düzenleyen kanun ise 4857 sayılı İş Kanunudur.

Bununla birlikte zaman zaman kadro sözü verilen (Özkal Sayan, 2018, s. 53) ve geçmişte oldukça yaygın olarak kullanılan alt işveren ilişkisiyle çalışan belediye personeli 2017 yılında çıkan 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameye belediye şirketlerinde işçi statüsüyle çalışmaya başlamıştır (Cilavdaroglu, 2019, s. 182; Özkal Sayan, 2018, s. 53). Alt işverenlik uygulaması 5393 sayılı Kanunun 67. maddesine dayanmakta ve belediyelerde taşeron işçiler, 4734 sayılı Kamu İhale Kanunu çerçevesinde ihale ile hizmet alımı yoluyla istihdam edilen personeli kapsamaktaydı (Çöpoğlu, 2015, s. 167). Sendikaların gayretleri, Yargıtay’ın alt işverenlik ilişkisinin muvazaalı olduğuna dair çok sayıda kararı ve taşeron işçilerin siyasal olarak baskı oluşturabilecek güce sahip olmasıyla taşeron işçiler kadroya geçirilmiştir (Cilavdaroglu, 2019, s. 188). Esasen yerel yönetimlerde taşeron personel istihdam edilmesinin problemleri alanları öncesinde de bilinmekteydi. Hatta 10. Kalkınma Planının GZFT kısmında hizmetlerin yerel yönetim “hizmetlerin yerel yönetim personeli yerine dışarıdan hizmet alımları yoluyla gerçekleştirilmesi”, raporun “tehditler” kısmında yer almaktaydı (Kalkınma Bakanlığı, Yerel Yönetimler Ö.İ.K. Raporu, 2014, ss. 59-68). Bu yöntemin problemleri noktaları; düşük işçi ücretleriyle niteliksiz işçilerin çalıştırılması, bazı belediye personelinin işini kaybetmesi, alanında eğitilmiş/nitelikli personellerin ise iş bulamaması (Özgür ve Gündoğdu, 2023, s. 134) olarak özetlenebilir. Taşeron işçilerin belediyelerde doğrudan sürekli ya da geçici işçi şeklinde istihdam edilmemesinin sebebi başka bir kaynakta (Cilavdaroglu, 2018, ss. 189-193) personel giderlerini sınırlama ve bu alanda işçi alımının daha rahat gerçekleştirilmesi olarak belirtilmektedir. 696 sayılı KHK ile merkezi idaredeki sürekli işçiler ve yerel yönetim şirketi işçileri olmak üzere iki farklı türde işçi istihdamı düzenlenmiştir (Özkal Sayan, 2018, s. 59). Halihazırda yerel yönetimlerde iki tür işçi yapısı mevcuttur.

Yerel yönetimlerdeki bir başka personel istihdam türü ise “sözleşmeli personel”dir. Belediye Kanunu iki tür sözleşmeli personelden söz etmektedir. Birinci tür yıllık sözleşmeli ve tam zamanlı çalışan sözleşmeli personel, ikinci tür ise kısmi zamanlı sözleşmeli personeldir. Tam zamanlı sözleşmeli personel belirli alan ve unvanlarda istihdam edilebilir (Aslan, 2012, s. 200). Sözleşmeli personel eliyle yürütülen hizmetlere ilişkin boş kadrolara ayrıca atama yapılamaz. İkinci tür sözleşmeli personel ise haftanın ya da ayın belirli gün veya saatlerinde kısmi zamanlı olarak sözleşme ile çalıştırılan personeldir (5393 Sayılı Belediye Yasası, md. 49). Bu tür personel ayrımı belediyeye personel temininden, ücrete, özlük haklarından, iş güvencesine, çalışma süresinden, izin haklarına birçok farklılığı bünyesinde barındırmakta (Yıldırım, 2019, s. 363) ve iş barışını olumsuz etkileyen uygulamalara da zaman zaman ortam hazırlamaktadır. Yerel yönetimlerde istihdam türleri üzerinden farklılıkların okunması konusu oldukça kapsamlı ve derin bir konu olmakla birlikte bu makale “iş tatmini” ve “mobbing” konusuna odaklanmaktadır.

3. YÖNTEM

Bu kısımda araştırmanın amacı ve önemi, evren ve örnekleme, veri toplama araçları, araştırmanın etik yönü, verilerin toplanması ve analizi kısımları ayrı alt başlıklar şeklinde anlatılmaktadır.

3.1. Araştırmanın Amaç ve Önemi

Analitik-kesitsel tipte tasarlanan bu çalışmanın ana amacı yerel yönetimlerde çalışanların mobbing davranışı ile iş tatmini arasındaki ilişkiyi, bunları etkileyen faktörleri incelemektir. İkincil amacı ise yerel yönetimlerde çalışanların mobbing davranışı ile iş tatmini konusunda yerel idarecilerde farkındalık yaratmaktır.

Araştırma soruları:

- 1.Yerel yönetimlerde çalışanların mobbing davranışı ile iş tatmini arasında ilişki var mıdır?
- 2.Yerel yönetimlerde çalışanların mobbing davranışı ve iş tatminini etkileyen faktörler nelerdir?

Yukarıda da belirtildiği üzere, yerel nitelikteki hizmetlerin vatandaşlara sunumundan sorumlu olan belediyelerin, çalışanlarının verimliliğini ve iş doyumunu artırmada motivasyon kırıcı bir durum olan mobbingi dikkate alarak, çalışanlara yönelik yapılması gereken girişimleri planlamaları son derece önemlidir. Dolayısıyla Aydın ili yerel yönetimleri özelinde çalışanların mobbing algısı ve iş doyumunu

arasında nasıl bir ilişki olduğunu belirleyerek hem mobbing algısı hem de iş doyumunu etkileyen faktörleri (yaş, cinsiyet, öğrenim durumu, medeni durum, vardiya türü, aylık gelir, istihdam türü, hizmet yılı vb.) saptamak önemli ve elzemdir. Her ne kadar kavramlar üzerinde yoğun literatür birikimi olsa da yerel yönetimler özelinde alan çalışması olan eser sayısı oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla, bu özgün çalışmanın akademiye, konunun önemini kavranması noktasında yerel yöneticilere, uygulayıcılara ya da politika yapıcılara katkısı göz önünde tutulduğunda araştırmacının önemi ortaya çıkmaktadır.

3.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Aydın ili büyükşehir belediyesi ve 18 ilçede bulunan belediyeler olmak üzere toplam 19 belediye çalışan bireyler oluşturmuştur (N = 12.037). Araştırmanın örnekleminin belirlenmesinde, evrendeki eleman sayısı bilinen örneklem hesaplama formülü kullanılmıştır. Evrendeki eleman sayısının bilindiği yöntemine göre (Sümbüloğlu ve Sümbüloğlu, 2005, ss. 65-67); örneklem sayısının 372 olduğu belirlenmiştir. Örneklem sayısından kayıp olma olasılığına karşı örneklem sayısına %10 oranında eklemeler yapılarak, çalışmaya 410 katılımcı alınması planlanmıştır (Sümbüloğlu ve Sümbüloğlu, 2005, s. 63). Araştırmada olasılıksız örnekleme yöntemlerinden “gelişigüzel örnekleme yöntemi” kullanılmıştır. Araştırma kapsamında Aydın ili ve ilçelerinde yer alan 19 belediyeden 5 tanesindeki belediye çalışanlarına ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma kapsamına 18 yaş ve üzeri, en az ilkokul mezunu olan bireyler dahil edilmiştir. Çalışma 410 belediye çalışanı ile tamamlanmıştır.

$$N = \frac{Nt^2pq}{d^2(N-1) + t^2pq}$$

$$N = \frac{12.037 \times 1,962 \times 0,50 \times 0,50}{(0,05)^2 \times (12.037 - 1) + 1,962 \times 0,50 \times 0,50}$$

$$N = 372$$

3.3. Veri Toplama Araçları

Araştırma verilerinin toplanmasında Birey Tanıtım Formu, Mobbing Ölçeği ve Minnesota İş Tatmin Ölçeği kullanılmıştır.

Birey Tanıtım Formu: Araştırmacılar tarafından literatüre dayalı olarak oluşturulmuştur. Katılımcıların tanıtıcı bilgilerini kapsayan (yaş, cinsiyet, medeni durum, gelir düzeyi, eğitim düzeyi, istihdam durumu, mezun olduğu bölüm/program, çalışma yılı ve çalıştığı birim) 9 sorudan oluşmaktadır.

Mobbing Ölçeği: Laleoğlu ve Özmete (2013) tarafından Türkçe’ye uyarlama, geçerlik ve güvenilirlik çalışması yapılan ölçeğin, Aiello ve diğerlerinin (2008) “Örgütsel Çevrede Mobbing Riskinin Değerlendirilmesi” çalışması kapsamında geliştirme çalışmaları yapılmıştır. Ölçek, kişiler arasındaki ilişkiler zemininde gelişen mobbing davranışlarını saptamayı hedef edinen 38 sorudan oluşmaktadır. Ölçekte çalışma hayatındaki kişinin iş ortamındaki çalışanlarla ilişki düzeyi, fiziksel, psikolojik şiddet ile tacize maruziyet durumu, işe yönelik aldığı geribildirimlerin düzeyi, kişiyi de ilgilendiren tüm konu ve durumlarda görüşünün sorulup sorulmadığı, iş kapsamında değişiklik olduğunda haber verilip verilmediği gibi konuları belirlemeye ilişkin sorular yer almaktadır. Ölçeğin orijinalinde dört alt boyut bulunurken, Türkçe versiyonunda beş alt boyut bulunmaktadır. Bu alt boyutlardan birincisi olan iş arkadaşları ile ilişkiler alt boyutu on yedi madde (1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 25., 16., 17., 18. maddeler), ikinci alt boyut olan tehdit ve taciz alt boyutu yedi madde (8., 19., 20., 21., 22., 24., 28. maddeler), üçüncü alt boyut olan iş ve kariyer ile ilgili engellemeler alt boyutu sekiz madde (31., 32., 33., 34., 35., 36., 37., 38. maddeler), dördüncü alt boyut olan özel yaşama müdahale alt boyutu dört madde (23., 25., 26., 27. maddeler) ve beşinci alt boyut olan işe bağlılık alt boyutu iki maddeden (29. ve 30. maddeler) oluşmaktadır. Ölçekte yer alan ifadelerle göre, kişiler “Tamamen katılıyorum – 7”, “Kesinlikle katılmıyorum – 1” olmak üzere yedi kategoride görüş bildirmektedirler. Ölçeğin Cronbach Alpha değeri 0,948 ifade edilmiştir. Ölçekten alınan yüksek puan daha fazla mobbing maruziyetini göstermektedir. Ölçek için bir kesme puanı bildirilmemiştir (Laleoğlu ve Özmete, 2013). Bu ölçeğe ait kullanım izni yazarlardan elde edilmiştir.

Minnesota İş Tatmini Ölçeği: Weiss vd. (1967) tarafından geliştirilen ölçeğin, Baycan (1985) tarafından Türkçeye uyarlanması, geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları yapılmıştır (Cronbach Alpha=0,77). Likert özellikteki ölçekte “1” tam doyumсуuzluğu “5” ise tam doyumunu ifade etmekte ve içsel, dışsal ve genel

iş doyumunu olmak üzere üç boyutun ölçümü yapılmaktadır. Bu ölçekte güvenilirlik ortalaması sırasıyla içsel doyum için 0.86, dışsal doyum için 0.80 ve genel doyum için ise 0,90 olarak belirlenmiştir. Minnesota İş Doyum Ölçeği'nde içsel (1, 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 20. maddeler) dışsal (5, 6, 12, 13, 14, 17, 18, 19. maddeler) ve genel doyum düzeyini belirleyen 20 madde yer almaktadır. Genel doyum puanı 20 maddeden elde edilen puanlar toplamının 20'ye, içsel doyum puanı içsel faktörleri oluşturan maddelerden elde edilen puanlar toplamının 12'ye, dışsal doyum puanı dışsal faktörleri oluşturan maddelerden elde edilen puanlar toplamının 8'e bölünmesi ile elde edilmektedir. Ölçekteki genel doyum, içsel doyum ve dışsal doyum puanları iş doyumunu derecesi ile doğru orantılıdır. Ölçeğin nötr doyum puanı 3'tür. Ölçekten alınan puan 3'ten küçük ise iş doyumunu düşük, 3'ten büyük ise iş doyumunu yüksek şeklinde değerlendirilmektedir (Baycan, 1985). Bu ölçeğe ait kullanım izni yazarlardan elde edilmiştir.

3.4. Araştırmanın Etik Yönü

Çalışmaya başlamadan önce Aydın Adnan Menderes Üniversitesi'nin Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan onay alınmıştır (Sayı: 31906847/050.04.04-08-328, Tarih: 03.04.2023). Aynı şekilde çalışma verilerinin toplandığı belediyelerin başkanlarına çalışmanın yapılma amacı aktararak belediyelerden kurum izni alınmıştır. Verilerin toplanması sürecinde kullanılan ölçekler için gerekli izin sorumlu yazarlardan alınmıştır. Çalışma kapsamında yer almaları konusunda katılımcılardan sözlü onamları elde edilmiştir.

3.5. Verilerin Toplanması

Araştırmanın veri toplama süreci 16 Nisan- 30 Eylül 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Bu tarihler arasında her belediyeye farklı günlerde gidilerek, gidilen her belediyenin başkanına çalışma hakkında bilgi verilmiştir. Araştırma kapsamında yer alan çalışanlara araştırmanın amacı, faydaları ve araştırmadaki rollerine yönelik bilgi aktarımı yapılmıştır. Çalışma verilerinin toplanması gönüllülük esasına göre yürütülmüş, araştırmaya katılmaya kabul eden çalışanlara soru formu uygulanmıştır. Belediye çalışanlarına araştırmacılar tarafından anketler dağıtıldıktan sonra, bir süre verilir anketlerin toplanması yine araştırmacılar tarafından sağlanmıştır. Araştırma verilerinin katılımcıların kendi öz-bildirimlerine dayalı olarak toplanması sağlanmıştır. Çalışmanın örnekleme için belirlenen hedef sayıya (410 kişi) ulaşılarak veri toplama süreci tamamlanmıştır. Araştırmaya katılan personellerin çalışma formlarını doldurma süresi ortalama 15-20 dakikada tamamlanmıştır.

3.6. Verilerin Analizi

Araştırmanın verilerinin analizi SPSS 27.0 versiyon paket programı kullanılarak yapılmıştır. Veri dağılımının gösteriminde tanımlayıcı analizler (ortalama, medyan, standart sapma, minimum, maksimum, frekans, yüzde) kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıma uygunluğunun değerlendirilmesi Kolmogorov-Smirnov testi ile yapılmıştır. İki bağımsız grup arasındaki sürekli değişkenlerin karşılaştırılmasında veriler normal dağılmadığı için Mann Whitney U Testinde yararlanılmıştır. İki den fazla bağımsız grup arasındaki sürekli değişkenlerin karşılaştırılmasında ise normal dağılıma uymayan veriler sebebiyle Kruskal Wallis H Testi uygulanmıştır. İki den fazla bağımsız grup arasında sürekli değişken açısından farklılık olması halinde farklılığa neden olan grubun tespiti Posthoc testleri ile yapılmıştır. Sürekli değişkenler arasındaki ilişki Spearman's Korelasyon ile değerlendirilmiştir. Anlamlılık düzeyi %95 güven aralığında ($p=0,05$) belirlenmiştir.

3.7. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu çalışmanın bazı sınırlılıkları mevcuttur. Birincisi bu çalışmaya katılanlar gelişigüzel örneklem yöntemi ile belirlendiği için Aydın ilindeki yerel yönetimlerde çalışan bireylerin tümüne genelleme yapılamaz. Çalışma kesitsel olarak yapıldığı için elde edilen veriler zamanla değişebilir. Verilerin toplanmasında kullanılan soru formu katılımcıların kendi öz bildirimlerine dayalı olarak toplandığı için verilerin güvenilirliği çalışanların verdiği bilgilerin doğruluğu ile sınırlıdır ve tüm çalışanlara genellenemez.

4. BULGULAR

Çalışma kapsamında bulunan bireylerin tanıtıcı özellikleri Tablo 1'de gösterilmiştir. Çalışma bulguları kapsamında bireylerin %52,4'ünün erkek, %47,6'sının kadın olduğu saptanmıştır. Katılımcıların

%43,7'sinin 36 – 45 yaş grubunda, %70,2'sinin evli, %33,4'ünün 2 çocuğu olduğu, %40,7'sinin lisans mezunu olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların %39'unun şirket bünyesinde çalıştığı, %55,9'unun 8.501 – 17.000 TL gelire sahip olduğu (asgari ücret-asgari ücretin iki katı), %26,3'ünün 6 – 10 yıldır hizmet verdiği, %88,5'inin gündüz mesaisinde (08:00- 17:00) çalıştığı, %65,6'sının vatandaşla doğrudan muhatap olduğu saptanmıştır.

Tablo 1. Katılımcıların Tanıtıcı Özellikleri

Özellikler	N	%
Cinsiyet		
Erkek	215	52,4
Kadın	195	47,6
Yaş		
18-25	21	5,1
26-35	118	28,8
36-45	179	43,7
46-55	80	19,5
56 ve Üstü	12	2,9
Medeni Durum		
Bekar	97	23,7
Evli	288	70,2
Boşanmış	25	6,1
Çocuk Sayısı		
Yok	127	69,0
1	117	28,5
2	137	33,4
3 ve üstü	29	7,1
Öğrenim Durumu		
İlkokul	18	4,4
Ortaokul	10	2,4
Lise	107	26,1
Ön lisans	92	22,4
Lisans	167	40,7
Yüksek lisans	16	3,9
İstihdam Türü		
Memur	120	29,3
Sözleşmeli Personel	18	4,4
Sürekli İşçi	112	27,3
Şirket Bünyesinde ¹	160	39,0
Aylık Gelir ²		
0-8.500TL	32	7,8
8.501-17.000TL	229	55,9
17.001-25.500TL	140	34,1
25.501TL ve Üzeri	9	2,2
Hizmet Yılı		
1 Yıl ve Altı	30	7,3
1- 5 Yıl	69	16,8
6- 10 Yıl	108	26,3
11- 15 Yıl	70	17,1
16- 20 Yıl	61	14,9
21 Yıl ve Üzeri	72	17,6
Kurumda Çalışma Şekli		
Gündüz Mesaisinde (08:00- 17:00)	363	88,5
Vardiyalı	37	9,0
Düzensiz	10	2,4
Vatandaşla Doğrudan Muhataplık		
Evet	269	65,6
Hayır	45	11,0
Zaman zaman	96	23,4
Toplam	410	100

¹ Belediye şirketleri bünyesinde istihdam edilenler de esasen sürekli işçi olmakla birlikte, 696 sayılı KHK ile belediyelerde alt işveren ilişkisiyle istihdam edilen ve taşeron personel olarak bilinen personellerin belediye şirketlerinde istihdam edilmesi dolayısıyla ayrı bir şekilde belirtilmektedir. Dolayısıyla birkaç sene öncesine kadar bu personellerin büyük bir çoğunluğu taşeron personel olarak istihdam edildiğini göz önünde bulundurmak daha sağlıklı çıkarımda bulunmak için önemlidir.

² 8.500 TL anket formunun dağıtıldığı dönem itibarıyla asgari ücrettir. Diğer aralıkları ise asgari ücretin katları şeklinde belirlenmiştir. Makalenin yazımı sırasında (2.10.2023 itibarıyla) ise asgari ücret net olarak 11.402,32 TL'dir. Okuma yapılırken bu hususun göz önünde tutulması elzemdir.

Araştırmada yer alan katılımcıların Mobbing Ölçeği ve Minnesota İş Tatmini Ölçeği puanları Tablo 2’de yer almaktadır.

Çalışmanın bulguları kapsamında; katılımcıların Mobbing Ölçeği’nin İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması $28,98 \pm 18,91$, Tehdit ve Taciz alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması $8,67 \pm 5,07$, İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması $14,68 \pm 10,22$, Özel Yaşama Müdahale alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması $5,83 \pm 4,06$ ve İşe Bağlılık alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması $5,74 \pm 4,25$ olarak belirlenmiştir. Katılımcıların Mobbing Ölçeği’nin toplamından aldıkları puanların ortalaması $63,90 \pm 34,22$ olarak saptanmıştır.

Katılımcıların Minnesota İş Tatmini Ölçeği’nin İçsel Tatmin alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması $3,75 \pm 0,77$ ve Dışsal Tatmin alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması $3,61 \pm 0,91$ yüksek olarak belirlenmiştir. Katılımcıların Minnesota İş Tatmini Ölçeği’nin toplamından aldıkları puanların ortalaması da $3,69 \pm 0,78$ yüksek olarak tespit edilmiştir.

Tablo 2. Katılımcıların Mobbing Ölçeği ve Minnesota İş Tatmini Ölçeği Puanları

Ölçekler ve Alt Boyutları	X ± SS	M (Min - Max)
Mobbing Ölçeği		
İş Arkadaşları ile İlişkiler	$28,98 \pm 18,91$	20,00 (17,00- 117,00)
Tehdit ve Taciz	$8,67 \pm 5,07$	7,00 (7,00- 49,00)
İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler	$14,68 \pm 10,22$	9,00 (8,00- 56,00)
Özel Yaşama Müdahale	$5,83 \pm 4,06$	4,00 (4,00- 28,00)
İşe Bağlılık	$5,74 \pm 4,25$	4,00 (2,00- 17,00)
Mobbing Ölçeği Toplam	$63,90 \pm 34,22$	50,00 (38,00- 234,00)
Minnesota İş Tatmini Ölçeği		
İçsel Tatmin	$3,75 \pm 0,77$	3,92 (1,00 - 5,00)
Dışsal Tatmin	$3,61 \pm 0,91$	3,75 (1,00 - 8,13)

Tablo 3’te katılımcıların demografik özelliklerine göre Mobbing Ölçeği puanları gösterilmiştir. Katılımcıların Tehdit ve Taciz alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması erkeklerde $29,19 \pm 18,77$, kadınlarda $28,74 \pm 19,11$ olup, cinsiyete göre Tehdit ve Taciz alt boyut puanları arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu saptanmıştır ($Z=-2,019$; $p<0,05$). Erkek katılımcıların maruz kaldıklarını düşündükleri Tehdit ve Taciz alt boyut puanları kadın katılımcılardan daha yüksek olarak saptanmıştır. Dolayısıyla erkek çalışanlar kendisini daha çok tehdit altında ve taciz edilmiş hissetmektedirler.

Katılımcıların İşe Bağlılık alt boyutu puan ortalaması erkek çalışanlarda $5,22 \pm 3,87$, kadın çalışanlarda $6,31 \pm 4,56$ olarak belirlenmiş, cinsiyete göre İşe Bağlılık alt boyut puanları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirlenmiştir ($Z=-2,259$; $p<0,05$). Erkek çalışanların İşe Bağlılık alt boyut puanlarının kadınlardan daha az olduğu görülmüştür.

Katılımcıların Tehdit ve Taciz alt boyutundan aldıkları puanların ortalaması 18 – 25 yaş grubunda olanlarda $10,19 \pm 6,58$, 26 – 35 yaş grubunda olanlarda $9,13 \pm 6,12$, 36 – 45 yaş grubunda olanlarda $8,16 \pm 4,04$, 46 – 55 yaş grubunda olanlarda $8,96 \pm 5,29$, 56 ve üstü yaş grubunda olanlarda $7,00$ şeklinde bulunmuştur. Çalışma kapsamındaki çalışanların yaş değişkenine göre Tehdit ve Taciz alt boyut puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark olduğu görülmüştür ($KW=10,485$; $p<0,05$).

Katılımcıların medeni durumlarına göre İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutu puanları arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu saptanmıştır ($KW=9,032$; $p<0,05$). Uygulanan Post hoc testin sonuçları bekârların İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutu puanlarının evli ve boşanmış olanlara göre daha fazla olduğunu göstermiştir. Katılımcıların medeni durumları bakımından Tehdit ve Taciz alt boyut puanları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır ($KW=8,377$; $p<0,05$). Post hoc test uygulandığında; bekârların Tehdit ve Taciz alt boyut puanlarının evli olanlara göre daha fazla olduğu görülmüştür. Çalışmadaki çalışanlar medeni durumları açısından değerlendirildiğinde İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler alt boyut puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark saptanmıştır ($KW=6,878$; $p<0,05$). Katılımcıların medeni halleri bakımından Özel Yaşama Müdahale alt boyut puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark belirlenmiştir ($KW=9,804$; $p<0,05$). Post hoc analiz sonuçları; bekârların Özel Yaşama Müdahale alt boyut puanlarının evli olanlara göre daha fazla olduğunu göstermiştir. Çalışanların medeni hali açısından İşe Bağlılık alt boyutu puanları arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu belirlenmiştir ($KW=12,248$;

$p<0,05$). Yapılan Post hoc analizleri; bekârların İşe Bağlılık alt boyut puanlarının evlilerden daha fazla olduğunu göstermiştir. Çalışma kapsamında yer alan çalışanların medeni durumları bakımından Mobbing Ölçeği toplam puanları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır (KW=12,784; $p<0,05$). Yapılan Post hoc analizlerinde; bekârların Mobbing Ölçeği toplam puanlarının evli ve boşanmış olanlara göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

Çalışanların sahip oldukları çocuk sayısı açısından İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyut puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır (KW=13,483; $p<0,05$). Post hoc analiz sonuçları; çocuk sahibi olmayanların İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyut puanlarının 1 çocuğa sahip olanlardan daha fazla olduğunu belirlemiştir. Katılımcıların sahip oldukları çocuk sayısı bakımından Özel Yaşama Müdahale alt boyut puanları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır (KW=8,600; $p<0,05$). Katılımcıların sahip oldukları çocuk sayısına göre Mobbing Ölçeği toplam puanları arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu saptanmıştır (KW=9,828; $p<0,05$).

Katılımcıların öğrenim durumlarına göre İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutu puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark olduğu belirlenmiştir (KW=15,185; $p<0,05$). Uygulanan Post hoc test sonuçlarına göre; yüksek lisans mezunlarının İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutu puanlarının ilkökul mezunlarına göre daha yüksek olduğu görülmüştür.

Çalışmaya katılanların istihdam türleri açısından İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyut puanları arasındaki istatistiksel açıdan anlamlı olarak belirlenmiştir (KW=10,276; $p<0,05$). Yapılan Post hoc analizleri; memur olarak çalışanların İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyut puanlarının sürekli işçi olarak çalışanlara göre daha fazla olduğunu göstermiştir. Katılımcıların istihdam türlerine göre Tehdit ve Taciz alt boyutu puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur (KW=11,142; $p<0,05$). Uygulanan Post hoc test sonuçlarına göre; memur olarak çalışanların Tehdit ve Taciz alt boyutu puanlarının sözleşmeli personel olarak çalışanlara göre daha düşük olduğu saptanmıştır.

Katılımcıların hizmet yıllarına göre Tehdit ve Taciz alt boyut puanları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır (KW=13,586; $p<0,05$). Uygulanan Post hoc test sonuçlarına göre; hizmet süresi 1 yıl ve altında olanların Tehdit ve Taciz alt boyutu puanlarının hizmet süresi 1 – 5 yıl olanlara göre daha düşük olduğu saptanmıştır. Katılımcıların hizmet yıllarına göre İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler alt boyut puanları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır (KW=11,977; $p<0,05$).

Katılımcıların kurumda çalışma şekillerine göre İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyut puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark vardır (KW=9,494; $p<0,05$). Yapılan Post hoc testi; normal vardiya (gündüz mesaisi) olarak çalışanların İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyut puanlarının vardiyalı çalışanlara göre daha az olduğunu göstermiştir. Katılımcıların kurumda çalışma şekillerine göre İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler alt boyutu puanları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır (KW=10,325; $p<0,05$). Post hoc test sonuçları göstermiştir ki; normal vardiya (gündüz mesaisi) olarak çalışanların İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler alt boyut puanları düzensiz olarak çalışanlara göre daha düşüktür. Katılımcıların kurumda çalışma şekillerine göre Mobbing Ölçeği toplam puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark vardır (KW=11,395; $p<0,05$). Post hoc analiz yapıldığında; normal vardiya olarak çalışanların Mobbing Ölçeği toplam puanlarının vardiyalı çalışanlara ve düzensiz olarak çalışanlara göre daha az olduğu görülmüştür.

Tablo 3. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Mobbing Ölçeği Puanları

Sosyodemografik Özellikler	N	Mobbing Ölçeği					Mobbing Ölçeği Toplam
		İş Arkadaşları ile İlişkiler	Tehdit ve Taciz	İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler	Özel Yaşama Müdahale	İşe Bağlılık	
		X±SS (M)	X±SS (M)	X±SS (M)	X±SS (M)	X±SS (M)	
Cinsiyet							
Erkek	215	29,19± 18,77 (20,00)	8,99±5,54 (7,00)	15,14±10,66 (10,00)	6,05±4,21 (4,00)	5,22±3,87 (4,00)	64,59±34,29 (51,00)
Kadın	195	28,74± 19,11 (20,00)	8,31±4,49 (7,00)	14,17±9,70 (8,00)	5,59±3,89 (4,00)	6,31±4,56 (5,00)	63,13±34,21 (50,00)
Z		-0,798	-2,019	-1,259	-1,578	-2,259	-0,574
p		0,425	0,043*	0,208	0,115	0,024*	0,566
Yaş							

18-25	21	28,24±18,61 (21,00)	10,19±6,58 (7,00)	16,14±10,87 (10,00)	6,86±4,59 (4,00)	5,57±4,02 (4,00)	67,00±37,73 (53,00)
26-35	118	29,69±17,71 (20,50)	9,13±6,12 (7,00)	15,59±11,18 (9,00)	6,13±4,44 (4,00)	6,39±4,71 (4,50)	66,92±35,82 (53,00)
36-45	179	28,99±19,27 (20,00)	8,16±4,04 (7,00)	14,75±10,43 (9,00)	5,61±3,96 (4,00)	5,15±4,05 (3,00)	62,67±33,78 (50,00)
46-55	80	28,79±20,86 (19,00)	8,96±5,29 (7,00)	13,59±8,49 (9,00)	5,86±3,82 (4,00)	6,11±4,06 (5,50)	63,31±34,06 (50,00)
56 ve Üstü	12	24,25±12,98 (18,50)	7,00±0,00 (7,00)	9,42±2,39 (8,00)	4,17±0,58 (4,00)	6,00±3,19 (6,50)	50,83±13,11 (47,50)
KW		1,182	10,485	4,026	7,153	6,591	3,695
p		0,881	0,033*	0,402	0,128	0,159	0,449
Medeni Durum							
Bekar (1)	97	34,39±23,97 (23,00)	10,76±8,32 (7,00)	17,34±12,08 (11,00)	7,41±5,73 (4,00)	7,10±4,59 (7,00)	77,01±46,50 (54,00)
Evli (2)	288	27,52±16,68 (20,00)	7,92±3,03 (7,00)	13,98±9,50 (9,00)	5,30±3,20 (4,00)	5,32±4,04 (4,00)	60,05±27,82 (50,00)
Boşanmış (3)	25	24,68±17,60 (17,00)	9,08±5,24 (7,00)	12,44±8,72 (8,00)	5,84±3,68 (4,00)	5,24±4,28 (2,00)	57,28±33,55 (47,00)
KW		9,032	8,377	6,878	9,804	12,248	12,784
p		0,011*	0,015*	0,032*	0,007*	0,002*	0,002*
Fark ^a		1>2, 1>3	1>2	-	1>2	1>2	1>2, 1>3
Çocuk Sayısı							
Yok (1)	127	31,93±20,89 (23,00)	9,50±6,62 (7,00)	16,05±11,33 (9,00)	6,54±4,87 (4,00)	6,32±4,45 (5,00)	70,33±40,02 (53,00)
1 (2)	117	25,93±16,42 (18,00)	8,26±4,45 (7,00)	14,34±9,86 (9,00)	5,48±3,62 (4,00)	5,68±4,24 (4,00)	59,69±29,55 (50,00)
2 (3)	137	29,85±19,45 (20,00)	8,38±4,08 (7,00)	14,39±10,02 (8,00)	5,72±3,79 (4,00)	5,42±4,18 (4,00)	63,76±33,34 (50,00)
3 ve üstü (4)	29	24,21±14,21 (17,00)	8,03±3,35 (7,00)	11,45±5,94 (8,00)	4,72±2,49 (4,00)	4,90±3,51 (3,00)	53,31±22,40 (46,00)
KW		13,483	2,063	5,632	8,600	4,179	9,828
p		0,004*	0,559	0,131	0,035*	0,243	0,020*
Fark ^a		1>2	-	-	-	-	-
Öğrenim Durumu							
İlkokul (1)	18	21,83±12,43 (17,00)	8,11±3,07 (7,00)	12,11±8,69 (8,00)	5,11±3,51 (4,00)	6,67±5,17 (5,00)	53,83±26,42 (48,50)
Ortaokul (2)	10	33,10±21,31 (22,00)	7,70±1,34 (7,00)	12,30±7,09 (8,00)	4,80±2,53 (4,00)	8,10±5,78 (8,50)	66,00±29,88 (61,00)
Lise (3)	107	29,13±19,66 (20,00)	9,79±6,47 (7,00)	14,43±9,49 (9,00)	6,21±4,52 (4,00)	5,65±3,97 (4,00)	65,21±37,11 (50,00)
Ön lisans (4)	92	31,93±20,29 (24,00)	8,76±5,10 (7,00)	13,74±10,06 (8,50)	6,15±4,41 (4,00)	6,22±4,57 (4,50)	66,80±35,51 (52,50)
Lisans (5)	167	26,92±17,38 (19,00)	8,00±4,17 (7,00)	15,41±10,62 (11,00)	5,53±3,70 (4,00)	5,40±4,07 (4,00)	61,26±31,96 (50,00)
Yüksek lisans (6)	16	37,81±21,89 (28,00)	8,81±5,34 (7,00)	18,62±13,89 (11,00)	6,00±3,74 (4,00)	4,63±3,36 (3,00)	75,88±38,61 (62,00)
KW		15,185	5,431	5,177	4,659	4,147	6,393
p		0,010*	0,366	0,395	0,459	0,528	0,270
Fark ^a		1<6	-	-	-	-	-
İstihdam Türü							
Memur (1)	120	30,58±18,81 (23,00)	7,62±2,49 (7,00)	14,19±10,17 (9,00)	5,78±3,77 (4,00)	4,98±3,84 (3,00)	63,16±30,35 (52,00)
Sözleşmeli Personel (2)	18	40,22±30,13 (21,00)	12,72±9,45 (7,00)	21,33±14,36 (15,50)	8,78±6,86 (4,00)	7,39±4,90 (8,00)	90,44±59,91 (53,50)

Sürekli İşçi (3)	112	26,66±17,81 (19,00)	9,25±6,51 (7,00)	13,43±9,07 (8,50)	5,80±4,38 (4,00)	6,23±4,27 (5,00)	61,38±34,61 (50,00)
Şirket Bünyesinde (4)	160	28,12±17,79 (19,00)	8,58±4,41 (7,00)	15,18±10,25 (9,00)	5,56±3,50 (4,00)	5,78±4,37 (4,00)	63,22±31,89 (50,50)
KW		10,276	11,142	4,822	5,539	7,553	2,872
p		0,016*	0,011*	0,185	0,136	0,056	0,412
Fark ^a		1>3	1<2	-	-	-	-
Aylık Gelir							
0-8.500TL	32	23,25±13,27 (17,00)	8,38±5,16 (7,00)	12,59±7,14 (8,00)	4,81±2,96 (4,00)	6,56±4,83 (5,00)	55,59±27,50 (50,00)
8.501-17.000TL	229	29,82±19,47 (20,00)	9,13±5,90 (7,00)	15,47±10,88 (9,00)	5,98±4,31 (4,00)	6,07±4,40 (4,00)	66,47±36,47 (53,00)
17.001-25.500TL	140	29,41±19,39 (21,00)	8,08±3,44 (7,00)	14,24±9,86 (9,00)	5,86±3,91 (4,00)	5,06±3,84 (3,00)	62,64±32,31 (50,00)
25.501TL ve Üzeri	9	21,22±6,80 (18,00)	7,00±0,00 (7,00)	9,00±1,58 (8,00)	5,33±3,04 (4,00)	4,89±3,06 (4,00)	47,44±9,23 (46,00)
KW		6,484	5,320	4,552	4,707	5,477	4,975
p		0,090	0,150	0,208	0,195	0,140	0,174
Hizmet Yılı							
1 Yıl ve Altı (1)	30	22,83±9,07 (18,00)	7,10±0,55 (7,00)	11,03±5,77 (8,00)	4,47±1,78 (4,00)	7,17±5,23 (6,00)	52,60±14,04 (50,00)
1 - 5 Yıl (2)	69	31,74±21,06 (21,00)	10,23±7,50 (7,00)	16,28±12,11 (9,00)	6,51±5,14 (4,00)	6,71±4,60 (6,00)	71,46±42,47 (52,00)
6 - 10 Yıl (3)	108	29,19±16,85 (20,00)	8,88±4,68 (7,00)	15,68±9,70 (11,00)	6,14±4,10 (4,00)	5,81±4,29 (4,00)	65,69±31,03 (53,50)
11 - 15 Yıl (4)	70	29,40±19,56 (22,00)	8,30±5,03 (7,00)	14,77±10,11 (9,50)	5,57±3,71 (4,00)	4,91±3,94 (3,00)	62,96±33,38 (53,00)
16- 20 Yıl (5)	61	26,97±16,57 (20,00)	8,56±4,69 (7,00)	14,92±10,25 (9,00)	5,52±3,44 (4,00)	5,26±3,99 (3,00)	61,23±31,64 (48,00)
21 Yıl ve Üzeri (6)	72	29,85±23,30 (19,00)	7,94±3,72 (7,00)	12,90±10,21 (8,00)	5,81±4,26 (4,00)	5,32±3,64 (4,00)	61,82±37,83 (47,00)
KW		3,853	13,586	11,977	7,042	8,240	7,809
p		0,571	0,018*	0,035*	0,218	0,143	0,167
Fark ^a		-	1<2	-	-	-	-
Kurumda Çalışma Şekli							
Normal (08:00- 17:00) (1)	363	27,95±18,18 (20,00)	8,40±4,53 (7,00)	14,37±10,17 (8,00)	5,70±3,88 (4,00)	5,59±4,16 (4,00)	62,02±32,58 (50,00)
Vardiyalı (2)	37	34,65±18,40 (27,00)	10,41±7,04 (7,00)	15,62±9,17 (12,00)	6,51±4,70 (4,00)	6,73±4,89 (6,00)	73,92±36,36 (60,00)
Düzensiz (3)	10	45,10±33,89 (33,00)	11,90±10,90 (7,00)	22,50±12,94 (17,50)	8,00±6,82 (4,00)	7,50±4,22 (8,00)	95,00±60,01 (70,00)
KW		9,494	2,881	10,325	2,076	2,815	11,395
p		0,009*	0,237	0,006*	0,354	0,245	0,003*
Fark ^a		1<2	-	1<3	-	-	1<2, 1<3
Vatandaşla Doğrudan Muhataplık							
Evet	269	29,39±18,82 (20,00)	8,52±4,98 (7,00)	15,11±10,62 (9,00)	5,83±4,07 (4,00)	5,70±4,26 (4,00)	64,55±34,16 (53,00)
Hayır	45	27,73±17,85 (18,00)	9,53±5,84 (7,00)	14,24±8,25 (11,00)	5,69±3,83 (4,00)	5,62±3,93 (5,00)	62,82±31,42 (49,00)
Zaman zaman	96	28,41±19,78 (18,00)	8,66±4,96 (7,00)	13,70±9,91 (8,00)	5,90±4,18 (4,00)	5,90±4,39 (4,00)	62,55±35,88 (47,50)
KW		3,397	0,834	2,286	0,954	0,022	2,879
p		0,183	0,659	0,319	0,621	0,989	0,237

Z: Mann Whitney U Testi, KW: Kruskal Wallis H Testi, a: Bonferroni Posthoc Testi, *p<0,05

Araştırmaya katılanların tanıtıcı demografik özellikleri açısından Minnesota İş Tatmini Ölçeği puanları Tablo 4'te verilmiştir. Katılımcıların öğrenim durumlarına göre İçsel Tatmin alt boyut puanları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır (KW=13,276; p<0,05). Bonferroni Post hoc testi; yüksek lisans mezunlarının İçsel Tatmin alt boyut puanlarının lise ve ön lisans mezunlarına göre daha düşük olduğunu göstermiştir. Çalışanların öğrenim durumları bakımından Dışsal Tatmin alt boyut puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark vardır (KW=12,088; p<0,05). Uygulanan Post hoc test sonuçlarına göre; yüksek lisans mezunlarının Dışsal Tatmin alt boyutu puanlarının ön lisans mezunlarına göre daha düşük olduğu saptanmıştır. Katılımcıların öğrenim durumlarına göre Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanları arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlıdır (KW=13,286; p<0,05). Uygulanan Bonferroni testi; yüksek lisans mezunlarının Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanlarının lise ve ön lisans mezunlarına göre daha düşük olduğunu belirlemiştir.

Katılımcıların aylık gelirlerine göre Dışsal Tatmin alt boyutu puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark belirlenmiştir (KW=8,762; p<0,05). Yine, araştırmaya katılanların aylık gelirlerine göre Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark saptanmıştır (KW=8,331; p<0,05).

Katılımcıların hizmet sürelerine göre Dışsal Tatmin alt boyut puanları arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olduğu saptanmıştır (KW=15,273; p<0,05). Yapılan Bonferroni testine göre; hizmet süresi 1 yıl ve altında olanların Dışsal Tatmin alt boyut puanlarının hizmet süresi 1 – 5 yıl, 6 – 10 yıl, 11 – 15 yıl, 21 yıl ve üstünde olanlara göre daha yüksekti. Katılımcıların hizmet sürelerine göre Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanları arasındaki fark istatistiksel açıdan anlamlıdır (KW=12,709; p<0,05). İleri analizde, hizmet süresi 1 yıl ve altında olanların Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanlarının hizmet süresi 1 – 5 yıl, 21 yıl ve üstünde olanlara göre daha yüksekti.

Çalışanların kurumda çalışma şekillerine göre İçsel Tatmin alt boyutu puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark vardır (KW=6,794; p<0,05). Katılımcıların kurumda çalışma şekillerine göre Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanları arasında istatistiksel açıdan anlamlı fark vardır (KW=6,616; p<0,05).

Tablo 4. Katılımcıların Demografik Özelliklerine Göre Minnesota İş Tatmini Ölçeği Puanları

Sosyodemografik Özellikler	N	Minnesota İş Tatmini Ölçeği		
		İçsel Tatmin	Dışsal Tatmin	Minnesota İş Tatmini Ölçeği Toplam
		X±SS (M)	X±SS (M)	X±SS (M)
Cinsiyet				
Erkek	215	3,69±0,81 (3,83)	3,53±0,94 (3,63)	3,62±0,81 (3,75)
Kadın	195	3,82±0,71 (3,92)	3,69±0,87 (3,75)	3,77±0,74 (3,90)
Z		-1,693	-1,950	-1,964
p		0,090	0,051	0,050
Yaş				
18-25	21	3,52±0,94 (3,67)	3,52±0,99 (3,63)	3,52±0,95 (3,65)
26-35	118	3,79±0,77 (3,92)	3,70±0,89 (3,81)	3,76±0,77 (3,85)
36-45	179	3,76±0,75 (3,92)	3,55±0,96 (3,75)	3,67±0,78 (3,80)
46-55	80	3,71±0,80 (3,83)	3,63±0,84 (3,75)	3,68±0,80 (3,78)
56 ve Üstü	12	3,82±0,32 (3,92)	3,65±0,59 (3,94)	3,75±0,40 (3,88)
KW		2,133	2,263	1,883
p		0,711	0,687	0,757
Medeni Durum				
Bekar	97	3,74±0,89 (4,00)	3,60±0,97 (3,75)	3,68±0,90 (3,90)

Evli	288	3,75±0,73 (3,83)	3,60±0,90 (3,75)	3,69±0,75 (3,80)
Boşanmış	25	3,77±0,74 (4,00)	3,72±0,72 (4,00)	3,75±0,72 (4,00)
KW		1,015	1,236	1,186
p		0,602	0,539	0,553
Çocuk Sayısı				
Yok	127	3,74±0,83 (3,92)	3,62±0,96 (3,75)	3,69±0,85 (3,80)
1	117	3,82±0,66 (3,92)	3,66±0,75 (3,75)	3,76±0,67 (3,85)
2	137	3,69±0,78 (3,83)	3,54±0,97 (3,75)	3,63±0,80 (3,80)
3 ve üstü	29	3,76±0,82 (3,92)	3,66±0,95 (3,88)	3,72±0,86 (3,90)
KW		1,785	1,400	1,585
p		0,618	0,706	0,663
Öğrenim Durumu				
İlkokul (1)	18	3,71±1,03 (4,00)	3,69±1,03 (3,94)	3,70±1,02 (3,98)
Ortaokul (2)	10	3,39±1,00 (3,79)	3,31±1,09 (3,56)	3,36±1,01 (3,72)
Lise (3)	107	3,79±0,74 (4,00)	3,64±0,83 (3,88)	3,73±0,75 (3,95)
Ön lisans (4)	92	3,88±0,71 (3,92)	3,79±0,95 (3,88)	3,85±0,75 (3,88)
Lisans (5)	167	3,72±0,74 (3,75)	3,55±0,90 (3,63)	3,65±0,75 (3,70)
Yüksek lisans (6)	16	3,20±0,82 (3,38)	3,07±0,81 (3,13)	3,15±0,80 (3,33)
KW		13,276	12,088	13,286
p		0,021*	0,034*	0,021*
Fark ^a		3>6, 4>6	4>6	4>6
İstihdam Türü				
Memur	120	3,72±0,69 (3,75)	3,63±0,97 (3,63)	3,68±0,73 (3,73)
Sözleşmeli Personel	18	3,55±0,66 (3,83)	3,53±0,84 (3,69)	3,54±0,71 (3,70)
Sürekli İşçi	112	3,78±0,84 (4,00)	3,62±0,89 (3,75)	3,72±0,84 (3,90)
Şirket Bünyesinde	160	3,77±0,78 (3,92)	3,59±0,88 (3,75)	3,70±0,79 (3,80)
KW		3,591	0,661	2,066
p		0,309	0,882	0,559
Aylık Gelir				
0-8.500TL	32	3,92±0,73 (4,00)	3,85±0,81 (4,00)	3,89±0,75 (4,00)
8.501-17.000TL	229	3,76±0,78 (3,92)	3,59±0,88 (3,75)	3,69±0,79 (3,85)
17.001-25.500TL	140	3,67±0,75 (3,75)	3,55±0,98 (3,63)	3,62±0,78 (3,70)
25.501TL ve Üzeri	9	4,11±0,68 (4,17)	4,08±0,71 (4,13)	4,10±0,69 (4,15)
KW		7,431	8,762	8,331
p		0,059	0,033*	0,040*
Hizmet Yılı				

1 Yıl ve Altı (1)	30	4,09±0,58 (4,00)	4,11±0,54 (4,00)	4,10±0,53 (4,00)
1 - 5 Yıl (2)	69	3,64±0,72 (3,75)	3,52±0,82 (3,63)	3,59±0,74 (3,70)
6 - 10 Yıl (3)	108	3,73±0,80 (3,83)	3,66±1,02 (3,75)	3,70±0,81 (3,80)
11 - 15 Yıl (4)	70	3,73±0,77 (3,92)	3,52±0,88 (3,75)	3,65±0,77 (3,75)
16 - 20 Yıl (5)	61	3,86± (4,00)	0,78 3,69±0,82 (3,88)	3,79±0,77 (3,95)
21 Yıl ve Üzeri (6)	72	3,67±0,80 (3,83)	3,43±0,96 (3,63)	3,57±0,84 (3,78)
KW		10,955	15,273	12,709
p		0,052	0,009*	0,026*
Fark ^a		-	1>2, 1>3, 1>4, 1>6	1>2, 1>6
Kurumda Çalışma Şekli				
Normal (08:00 - 17:00)	363	3,79±0,75 (3,92)	3,65±0,90 (3,75)	3,73±0,77 (3,85)
Vardiyalı	37	3,47±0,82 (3,83)	3,33±0,87 (3,63)	3,41±0,82 (3,65)
Düzensiz	10	3,41±0,95 (3,50)	3,29±1,04 (3,63)	3,36±0,95 (3,50)
KW		6,794	5,464	6,616
p		0,033*	0,065	0,037*
Vatandaşla Doğrudan Muhataplık				
Evet	269	3,77±0,74 (3,92)	3,60±0,93 (3,75)	3,70±0,77 (3,80)
Hayır	45	3,52±0,94 (3,83)	3,4±1,03 (3,75)	3,49±0,95 (3,75)
Zaman zaman	96	3,81±0,74 (3,96)	3,70±0,78 (3,69)	3,76±0,73 (3,85)
KW		2,379	1,498	2,059
p		0,304	0,473	0,357

Z: Mann Whitney U Testi, KW: Kruskal Wallis H Testi, a: Bonferroni Posthoc Testi, *p<0,05

Katılımcıların Mobbing Ölçeği puanları ile Minnesota İş Tatmini Ölçeği puanları arasındaki ilişki Tablo 5'te gösterilmiştir. Bulgular doğrultusunda; araştırmaya katılanların İçsel Tatmin alt boyut puanları ile İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutu ($r=-0,321$), Tehdit ve Taciz alt boyutu ($r=-0,317$), İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler alt boyutu ($r=-0,388$), Özel Yaşama Müdahale alt boyutu ($r=-0,312$) ve Mobbing Ölçeği toplam ($r=-0,320$) puanları arasında negatif yönlü zayıf düzey ilişki saptanmıştır ($p<0,05$). Katılımcıların İçsel Tatmin alt boyutu puanı ile İşe Bağlılık alt boyutu puanları arasında pozitif yönlü çok zayıf düzey ilişki bulunmuştur ($r=0,156$; $p<0,05$).

Katılımcıların Dışsal Tatmin alt boyutu puanları ile İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutu ($r=-0,348$), Tehdit ve Taciz alt boyutu ($r=-0,316$), Özel Yaşama Müdahale alt boyutu ($r=-0,311$) ve Mobbing Ölçeği toplam ($r=-0,377$) puanları arasında negatif yönlü zayıf düzey ilişki saptanmıştır ($p<0,05$). Katılımcıların Dışsal Tatmin alt boyut puanları ile İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler alt boyutu puanları arasında negatif yönlü orta düzey ilişki bulunmuştur ($r=-0,446$; $p<0,05$). Katılımcıların Dışsal Tatmin alt boyut puanı ile İşe Bağlılık alt boyut puanları arasında pozitif yönlü çok zayıf düzey ilişki bulunmuştur ($r=0,119$; $p<0,05$).

Katılımcıların Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanları ile İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutu ($r=-0,340$), Tehdit ve Taciz alt boyutu ($r=-0,327$), Özel Yaşama Müdahale alt boyutu ($r=-0,318$) ve Mobbing Ölçeği toplam ($r=-0,358$) puanları arasında negatif yönlü zayıf düzey ilişki saptanmıştır ($p<0,05$). Katılımcıların Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanları ile İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler alt boyut puanları arasında negatif yönlü orta düzey ilişki bulunmuştur ($r=-0,432$; $p<0,05$). Katılımcıların Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanı ile İşe Bağlılık alt boyut puanları arasında pozitif yönlü çok zayıf düzey ilişki bulunmuştur ($r=0,136$; $p<0,05$).

Tablo 5. Katılımcıların Mobbing Ölçeği Puanları ile Minnesota İş Tatmini Ölçeği Puanları Arasındaki İlişki

	Minnesota İş Tatmini Ölçeği					
	İçsel Tatmin		Dışsal Tatmin		Minnesota Ölçeği Toplam	İş Tatmini
	r	p	r	p	r	P
Mobbing Ölçeği						
İş Arkadaşları ile İlişkiler	-0,321	0,000*	-0,348	0,000*	-0,340	0,000*
Tehdit ve Taciz	-0,317	0,000*	-0,316	0,000*	-0,327	0,000*
İş ve Kariyer ile İlgili Engellemeler	-0,388	0,000*	-0,446	0,000*	-0,432	0,000*
Özel Yaşama Müdahale	-0,312	0,000*	-0,311	0,000*	-0,318	0,000*
İşe Bağlılık	0,156	0,001*	0,119	0,016*	0,136	0,006*
Mobbing Ölçeği Toplam	-0,320	0,000*	-0,377	0,000*	-0,358	0,000*

Spearman's Korelasyon, *p<0,05

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

5.1. Mobbing ile İş Doyum İlişkisi

Bu araştırmada yerel yönetimlerde çalışanların mobbing davranışı ile iş tatmini arasındaki ilişki ve bunları etkileyen faktörler incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda, araştırmaya katılım sağlayanların İçsel Tatmin alt boyutu puanları ile Mobbing Ölçeği toplam (r=-0,320) puanları arasında negatif yönlü zayıf düzey ilişki saptanmıştır (p<0,05) Katılımcıların İçsel Tatmin alt boyutu puanı ile İşe Bağlılık alt boyutu puanları arasında pozitif yönlü çok zayıf düzey ilişki bulunmuştur (r=0,156; p<0,05).

Katılımcıların Dışsal Tatmin alt boyutu puanları ile Mobbing Ölçeği toplam puanları(r=-0,377) arasında negatif yönlü zayıf düzey ilişki saptanmıştır (p<0,05). Katılımcıların Dışsal Tatmin alt boyut puanı ile İşe Bağlılık alt boyut puanları arasında pozitif yönlü çok zayıf düzey ilişki bulunmuştur (r=0,119; p<0,05).

Bu çalışma Minnesota İş Tatmini Ölçeği toplam puanları ile Mobbing Ölçeği toplam puanları arasında negatif yönlü zayıf düzey ilişki olduğu gösterilmiştir.

Araştırma bulgumuzla benzer şekilde, Korkut Kurt (2019, s. 84) tarafından yürütülen çalışmada da katılımcıların mobbing ölçeğinden aldıkları puanlar arttıkça içsel ve dışsal doyum ölçeğinden aldıkları puanların düştüğü bildirilmiştir. Karatay'ın (2020, s. 57) kurye dağıtıcılarıyla yaptığı çalışmada da mobbing ile iş tatmini arasında negatif yönde orta düzeyde anlamlı ilişki bulunmuştur. Özalp'ın (2013, s. 124) çalışmasında da mobbing ile iş tatmini arasında ters yönlü ve güçlü bir ilişkinin olduğu ortaya konulmaktadır. Yine Karakuş ve Çankaya'nın (2012, s. 230) çalışması da iş doyumunu ile mobbing ilişkisinin negatif korelasyon ilişkisi içinde olduğunu belirtir. Tınaz'a (2006b, s. 439) göre de iş ortamında yaşanan psikolojik ve fizyolojik şiddetin kişinin iş doyumunu üzerinde anlamlı düzeyde olumsuz bir etki yapmaktadır. Diğer yandan iş tatmini ölçüsünde hizmet alıcılar memnun edilebildiğinden, çalışanların baskıdan uzak, iş ve çalışma ortamından memnun kişiler olması önemlidir (Aydm vd., 2007, s. 70).

Çalışanların mobbinge maruz kalması performanslarını düşürmekte ve onları negatif yönde etkileyerek hem iş doyumlarını hem de kuruma olan bağlılıklarını azaltmaktadır (Çalış Duman ve Akdemir, 2016, s. 30; Gökdemir, 2016, s. 1; Çiftçi ve Esen, 2020, s. 12; Karahan ve Yılmaz, 2014, s. 5700). Sağlık sektöründe yapılan bir araştırmada da (Karcioğlu ve Akbaş, 2010, s. 155) mobbing düzeyi ile iş tatmini arasında negatif yönlü ilişki olduğu ortaya konulmaktadır.

Çalışanların işten aldıkları doyum ile mobbinge maruz kalmaları arasında negatif yönlü ilişkinin bulunması genel kabulü belediye çalışanları için de geçerliliğini korumuştur. Bu noktada yerel yönetim çalışanlarının mobbinge maruziyetlerini engellemek, diğer birçok etkisi gibi iş doyumunu konusunda da mobbingin olumsuz etkilerini ortadan kaldırabilmek için yerel yöneticilerin konunun farkında olması ve önlem alması gerekmektedir.

5.2. Mobbing Ölçeği

Araştırma sonuçlarına göre; çalışanların Mobbing Ölçeği toplam puan ve alt boyut puanları düşük olarak saptanmıştır. Katılımcıların Mobbing Ölçeği'nin toplamından aldıkları puanların ortalaması $63,90 \pm 34,22$ olarak saptanmıştır. Çalışanların mobbingi hangi alanda hissettikleri incelendiğinde yerel yönetim personelleri; çoktan aza doğru iş arkadaşları ile ilişkilerde ($28,98 \pm 18,91$), iş ve kariyer ile ilgili engellemeler alanında ($14,68 \pm 10,22$) Tehdit ve Taciz alt boyutunda ($8,67 \pm 5,07$) son olarak ise İşe Bağlılık alt boyutunda ($5,74 \pm 4,25$) mobbinge maruz kaldıklarını düşünmektedir.

Karaman İl Özel İdaresinde yapılan bir araştırmaya (Gül ve Özcan, 2011, s. 131) göre de çalışanlar göz ardı edilemeyecek düzeyde mobbinge maruz kaldıkları, mobbing sıklığının ortalama olarak bakıldığında ise nadir düzeyde olduğunu belirtmektedir. Araştırmanın bulgularıyla başka alanlarda benzer sonuçları olan başka çalışmalar olmakla birlikte (Çarıkçı ve Yavuz, 2009, s. 60), bulunan sonuçların aksine, Ekinci'nin (2022, s. 20) araştırmasında çalışanların maruz kaldıkları mobbing düzeyinin orta seviyede olduğu bildirilmiştir. Bir başka araştırmanın sonucuna göre (Gözüm ve Karaçor, 2017, s. 511) ise çalışanlar düşük düzeyde olumsuz davranışlarla karşılaştıklarını ifade etmişlerdir.

Bu araştırma sonuçlarından bir diğeri cinsiyetle ilgili olarak mobbing algısında herhangi bir farklılık olup olmadığına ilişkindir. Çalışma bulgularına göre; cinsiyete göre Mobbing Ölçeği Tehdit ve Taciz alt boyutu puanları arasında fark ($Z=-2,019$; $p<0,05$) bulunmuştur. Erkeklerin maruz kaldıklarını düşündükleri Tehdit ve Taciz alt boyutu puanlarının ($29,19 \pm 18,77$) kadınlara göre daha yüksek olduğu ($28,74 \pm 19,11$) saptanmıştır. Dolayısıyla erkekler kendisini daha çok tehdit altında ve taciz edilmiş hissetmektedirler. Yine yerel yönetimler alanında yapılan bir başka çalışma da (Ekinci, 2022, s. 127) erkeklerin maruz kaldığı mobbing davranışının daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Başka çalışmalarda (Karcioğlu ve Akbaş, 2010, s. 156; Karcioğlu ve Çelik, 2012, s. 69; Özalp, 2013, s. 115) da bu araştırmanın sonuçlarıyla paralel şekilde, erkeklerin kadınlara oranla daha fazla mobbinge maruz kaldıkları belirtilmiştir.

Korkut Kurt'un (2019, s. 93) Emniyet Müdürlüğünde yaptığı çalışmada da erkek polis memurlarının kadın polis memurlarına göre daha fazla mobbing algısına sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Yazar bu durumu; kurum kültürü, kadın polislerin erkek polislerce görevin zorluklarından sakındırılması, bu görevleri için çoğunlukla erkek personellerin seçilmesine bağlamaktadır. Bununla birlikte emniyet personelinin 24 saat esasıyla çalışmakta olması tespiti belediyeler için de geçerliliğini koruyabilecek bir tespittir. Dolayısıyla 24 saat esas olmakla birlikte gece çalışmasında kimin yer aldığı da mobbing algısını şekillendiren bir değişken olabilir.

Araştırmanın bulgularıyla farklı sonuçları olan Gül ve Özcan'ın (2011, s. 125) araştırmasına göre mobbinge maruz kalma açısından cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Mobbingin cinsiyetten bağımsız bir olgu olduğu Doğan Alatan'ın (2017, s. 66) öğretim elemanlarıyla, Karatay'ın (2020, s. 49) kuryelerle, Şentürk ve Yavuz'un (2017, s. 517) sağlık personeliyle, Özmete ve Laleoğlu (2013, s. 35)'nin sosyal hizmet uzmanlarıyla, Günel'in (2010, s. 54) farklı işletmelerde yaptığı araştırmada ortaya konulmaktadır.

Kadınların daha fazla mobbinge uğradığını gösteren çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan bazıları, Cayvarlı ve Şahin (2015, s. 17), Karsavuran (2014, s. 288), Kılıç ve diğerleri (2016, s. 70), Bayrak Kök (2006a, s. 443), Gözüm (2017, s. 109) tarafından yapılan çalışmalardır. Literatürdeki genel yargı kadın çalışanların yıldırma davranışlarına erkeklere oranla %10 ile %20 daha fazla maruz kaldıkları yönünde (Günel, 2010, s. 54) olsa da bu genel yargı çalışmanın sonuçlarıyla örtüşmemektedir.

Bu araştırmanın bir başka sonucuna göre eğitim durumu ile mobbing algısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ($KW=15,185$; $p<0,05$). Buna göre; yüksek lisans mezunları ilkökul mezunlarına göre kendini daha fazla mobbing altında hissetmektedir. Bu sonucun muhtemel sebepleri eğitim düzeyi yüksek kişilerin kuruma ya da işleyişe ilişkin olarak farkındalıklarının yüksek olması ve genelleme yapılamamakla birlikte eleştirel bakış açısına sahip olmasıyla ilintilendirilebilir.

Literatürde bu sonuçla uyumlu başka araştırma sonuçları da mevcuttur. Çarıkçı ve Yavuz'un (2009, s. 57) araştırmasına göre çalışanların eğitim seviyeleri yükseldikçe; mobbing algı puanları da artmaktadır. Yine benzer sonuçların elde edildiği bir başka çalışmada (Korkut Kurt, 2019, s. 78) yüksek eğitim seviyesindeki kişilerin daha fazla tehdit oluşturması, amire eksikliklerini hissettirmesi gibi nedenler bu kişilerin daha fazla mobbinge maruz kalmasına sebep olarak gösterilmektedir.

Araştırma sonuçlarıyla örtüşmeyen başka bir çalışmaya göre ise (Ekinci, 2022, s. 128) eğitim düzeyi arttıkça mobbinge maruziyet azalmaktadır. Başka çalışmalarda da (Gül ve Özcan, 2010, s. 126; Şentürk ve

Yavuz, 2017, s. 517; Karatay, 2020, s. 63) ise öğrenim düzeyi ile mobbing arasında ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bu araştırmanın önemli bir diğer sonucu da istihdam türlerine göre mobbing algısının farklılaşmasıdır (KW=11,142; $p<0,05$). Buna göre; sözleşmeli personeller, memurlara göre kendini daha fazla tehdit taciz altında hissetmektedir. Memurluk güvenceli istihdam biçimiyken özelde yerel yönetimlerde genelde ise genel kamu personel sistemimizde sözleşmeli istihdam türü yaygınlaşmaktadır. Esasen sözleşmeli personel istihdamı kamu personel sistemimizde uzmanlık gerektiren belirli süreli işlerde ve süreli bir istihdam türüdür. Bu durumda bu grup personel için işsiz kalma olasılığı ve kaygısı oldukça doğaldır. Bununla birlikte sözleşmeli personel yerel yönetimlerde kısmi süreli olarak ya da kadro karşılığı yıllık sözleşme yenilenecek çalıştırılmaktadır. Ataması da diğer belediye personeli gibi belediye başkanınca yapılır ancak memurların aksine kariyer güvencesi bulunmamaktadır. Tüm bunlar göz önünde tutulduğunda bu sonuç oldukça anlamlıdır.

Bu araştırmanın sonucuna göre memur olarak çalışanlar işçi olarak çalışanlara göre İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutunda kendilerini daha fazla mobbinge maruz kalmış hissetmektedir (KW=10,276; $p<0,05$). Yerel yönetimlerde aynı ortamda aynı işi yapıp farklı şekillerde istihdam edilen personeller bulunmaktadır. Dolayısıyla genel olarak sağlıklı bir görev tanımının yapılmaması, aynı istihdam türünde dahi sendikali-sendikasız ayrımı yapılması çalışma barışını olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla memur-işçi ayrımında memurların arkadaşları ile ilişkilerinde daha fazla mobbing altında hissetmelerinin muhtemel sebepleri; memurların güvenceli istihdama sahipken, işçilerin iş sözleşmesine göre istihdam edilmesi, işçi-memur ücret farkları, sosyal haklardaki farklılıklar ya da çalışma esnasında performans farklılıklarından kaynaklanıyor olabilir. Bununla birlikte memurlar açısından güvenceli istihdam konusu memurlara önemli bir güvence sağlarken mobbing gibi olumsuz durumlarda memurların rahatça yer değiştirememesi, memur mevzuatının katılığı gibi sebeplerle problemlerle bir duruma dönüşebilmektedir. Memurlar, diğer istihdam gruplarına göre hareket serbestisi daha az olan bir çalışan grubudur. Bu gibi durumlarda güvenceli istihdam, ipek şaldan bir prangaya dönüşebilmektedir.

Bu çalışmanın en önemli sonuçlarından birisi de çalışma şeklinin çalışanların mobbing algısı üzerinde etkili olduğunun ortaya çıkmasıdır (KW=11,395; $p<0,05$). Buna göre; normal vardiya (gündüz mesaisi) ile çalışanların İş Arkadaşları ile İlişkiler alt boyutu puanlarının vardiyalı çalışanlara göre daha düşük olduğu, gündüz mesaisiyle çalışanların kariyerleri ile ilgili daha az engellendiklerini düşündükleri, toplam puan olarak bakıldığında ise normal vardiya olarak çalışanların Mobbing Ölçeği toplam puanlarının vardiyalı çalışanlara ve düzensiz olarak çalışanlara göre daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Yerel yönetimlerde bazı hizmetler gündüz mesaisiyle bazı hizmetler ise 24 saat çalışma esasına göre yürütülmektedir. Bu çalışmada gündüz mesaisinde çalışanların mobbing puanları vardiyalı ya da düzensiz çalışanlara göre daha düşük çıkmasının sebeplerinden birisi çalışanların gece ya da düzensiz mesaiye bırakılmasının yerel yönetimlerde bir ceza unsuru olarak kullanılıp kullanılmadığının araştırılması anlamlıdır.

Bu araştırma sonuçlarından bir diğeri yaşa göre mobbing Tehdit ve Taciz alt boyutu puanları arasında anlamlı bir farklılığın olmasıdır (KW=10,485; $p<0,05$). Çalışanlar arasında en çok 18-25 yaş grubundakiler ($10,19 \pm 6,58$) kendini tehdit altında ve taciz edilmiş hissetmektedir. Yaşla ilgili olarak bir başka sonuç ise 46 yaşına kadar çalışanların yaşlılıkla doğru orantılı şekilde mobbing algısından uzaklaşmaları, mobbing puanlarının düşmesidir. Ancak 46 yaşla birlikte mobbing ortalama puanı da yükselmektedir. Bu çalışmanın sonuçlarıyla paralel şekilde genç ve alanda tecrübesiz çalışanların mobbing davranışlarına daha çok maruz kaldıklarını gösteren başka çalışmalar da (Yeşiltaş ve Demirçivi, 2010, s. 214) mevcuttur. Yine Emniyet Müdürlüğünde yapılan bir başka çalışmaya göre (Korkut Kurt, 2019, s. 95) polislerin yaşı ilerledikçe mobbinge maruz kalma olasılıklarının azaldığı ortaya çıkarılmıştır. Çarıkcı ve Yavuz'un (2009, s. 57) bir Tıp Fakültesi Hastanesinde yaptığı araştırma sonuçlarına göre de çalışanların yaşları yükseldikçe mobbing algılarında düşüş olduğu ortaya çıkmıştır. Yapılan çalışma sonucuyla örtüşmeyen başka bir çalışmada (Günel, 2010, s. 55) ise yaşı 31-40 arasındaki personel yaşı 30'dan küçük olan çalışanlara göre yıldırma davranışlarına daha fazla maruz kalmaktadır. Yine Bayrak Kök'e göre (2006, s. 445) de personelin yaşı yükseldikçe yöneticileri yıldırma aktörü olarak görme eğiliminin yükseldiği ortaya çıkmıştır. Başka çalışmalarda (Gözüm, 2017, s. 110; Gül ve Özcan, 2011, s. 125) ise mobbing ölçeği ile yaş arasında anlamlı bir ilişki bulunmamaktadır.

Bu araştırmanın bir başka sonucuna göre bekarlar; kendilerini daha çok tehdit ve taciz altında hissetmekte; özel hayatlarına daha çok müdahale edildiğini düşünmektedir ve mobbing ölçeği toplam

puanları evli ve boşanmışlara göre daha yüksektir. Başka çalışmalarda (Günel, 2010, s. 54; Gözüm, 2017, s. 111) medeni durumla mobbing düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamakta iken Bayrak Kök'ün (2006a, s. 445) çalışmasına göre ise evli banka çalışanlarının mobbing ortalama puanlarının bekar çalışanlara göre daha yüksektir.

Bu araştırmada katılımcıların sahip oldukları çocuk sayısı ve çalışma şekline göre Mobbing Ölçeği toplam puanları arasında istatistiksel olarak anlamlı fark bulunmuştur (KW=13,483; p<0,05). Buna göre çocuksuz çalışanlar 1 çocuğa sahip olan iş arkadaşlarından daha fazla mobbing algısına sahiptir. Toplumsal olarak özel alana müdahale ve sınırlar konusu oldukça sorunlu bir alandır. Dolayısıyla evli olup çocuk sahibi olmayan çalışanların çocuk sahibi olmaları noktasında tavsiye, eleştiri gibi yollarla çocuk sahibi olma konusunda zorlanıyor olması olasıdır.

5.3. Minnesota Ölçeği

Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda, Minnesota Ölçeği puan ortalaması (3,69 ± 0,78) ile İçsel İş Tatmini (3,75 ± 0,77) ve Dışsal İş Tatmini alt boyutları puanları (3,61 ± 0,91) yüksek olarak bulunmuştur. Dolayısıyla bu çalışma sonucuna göre yerel yönetim çalışanları genel olarak iş doyumuna sahiptir. Bu çalışmanın bulgularıyla benzer şekilde Kaplan'ın (2011, s. 229) çalışmasında da iş tatmin puanları yüksektir. Bu çalışmadan farklı olarak, özel güvenlik görevlilerinin (Demirci, 2019, s. 1253) ve kurye dağıtıcılarının (Karatay, 2020, s. 57) iş doyum düzeyleri ile içsel ve dışsal doyum düzeyleri orta olarak belirlenmiştir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre istihdam şekillerine göre iş tatmin düzeylerinde anlamlı bir fark bulunmamaktadır. Bununla beraber Minnesota Ölçeği puan ortalaması yüksekten düşüğe doğru sürekli işçi (3,72±0,84), şirket bünyesinde çalışan işçi (3,70±0,79), memur (3,68±0,73) ve sözleşmeli personel (3,54±0,71) olarak sıralanmaktadır. Yerel yönetimlerde farklı istihdam türleri hizmete giristen, görevde yükselmeye, çalışma süresinden, güvenceli istihdama kadar birçok alanda farklı şekilde hak, güvence ve sorumlulukla donatılmaya yol açmaktadır. Ancak bu çalışma sonucuna göre iş tatmininin istihdam türleri ile çok ilgili olmadığı ortaya çıkmıştır. Bununla beraber aralarında yüksek fark olmamakla birlikte işçi, memur ve sözleşmeli personel olarak sıralanan tatmin sıralaması üzerinde çalışılmaya açık durmaktadır.

Çalışmada katılımcıların öğrenim durumları, gelir düzeyi, hizmet süresi ve çalışma şekline göre Minnesota İş Tatmin Ölçeği toplam puanları arasında anlamlı fark bulunmuştur. Buna göre; yüksek lisans mezunlarının İçsel Tatmin alt boyutu puanlarının lise ve ön lisans mezunlarına; Dışsal Tatmin alt boyutu puanlarının ön lisans mezunlarına göre daha düşük olduğu saptanmıştır. Yüksek lisans mezunlarının Minnesota İş Tatmin Ölçeği toplam puanlarının lise ve ön lisans mezunlarına göre daha düşük olduğu saptanmıştır. Buna göre yüksek lisans mezunlarının belediyelerde çalışmasından aldıkları tatmin başka eğitim durumlarına sahip kişilerden daha düşüktür. Bir başka sektör olan finans sektöründe yapılan araştırma sonuçlarına göre (Yelboğa, 2007, s.13) ise genel iş düzeyi öğrenim düzeyine göre farklılık göstermemektedir. Sağlık sektöründe yapılan bir başka araştırmaya (Gökdemir, 2016, s. 116) göre ise eğitim durumu yüksek lisans olanların içsel tatmin puanları lisans olanlardan daha yüksek bulunmuştur. Bu durumun nedeni finans sektörü, sağlık sektörü ve yerel yönetimlerin doğalarının farklılığından kaynaklanıyor olabilir.

Kılıç'ın (2021, ss. 60-63) bir belediyede yürüttüğü çalışmasına göre ilkökul mezunları ve evlilerin iş doyum düzeyi daha yüksektir. Bir başka çalışmada cinsiyet, eğitim düzeyi ve çalışma yılına göre iş doyum puanları arasında anlamlı fark olduğu belirtilirken eğitim durumu açısından anlamlı farklılık (Korkut Kurt, 2019, ss. 70-78) tespit edilmemiştir. Çolakoğlu ve Saraydaroğlu (2021, ss. 220-225)'nin çalışmasında yaş, cinsiyet, eğitim durumu, medeni durum, çocuk sayısı ve çalışma yılı ile iş doyum arasında anlamlı fark saptanmazken, gelir durumu ile iş doyum arasında anlamlı fark bulunmuştur. Güven (2020, ss. 144-145)'in çalışmasında, belediye çalışanlarının örgütsel bağlılık iş doyum algı düzeyleri arasında yaş grupları açısından anlamlı farklılık görülürken, cinsiyet ve hizmet süresi açısından farklılık olmadığı ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışma sonuçlarına göre; hizmet süresi 1 yıl ve altında olanların Dışsal Tatmin alt boyutu puanlarının hizmet süresi 1 – 5 yıl, 6 – 10 yıl, 11 – 15 yıl, 21 yıl ve üstünde olanlara göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Yeni başlayanların diğerlerine göre iş tatmin düzeyinin yüksek olmasının sebeplerinden birisi işsizlik kaygısının yüksek olması olarak değerlendirilebilir. Yerel yönetimler uzun süre istihdam kapısı olarak görülmüştür. (Özhan, 1994, s. 37; Eken ve Şen, 2005, s. 110). Özellikle birincil ilişkilerin yaygın

olduğu yerel yönetimlerde kadrolar siyasi sebepler, oy baskıları ya da akrabalık ilişkileri gibi sebeplerle şişirilebilmektedir (Yüceyılmaz, 2016, s. 67). Dolayısıyla burada yeni başlayan personel işsizlik kaygısıyla işe başladıysa memnuniyet düzeyinin yüksek çıkması olağandır. Ancak yeni başlayan personellerin işsizlik kaygısı ile değil genel olarak işlerinden tatmin olmaları da olasıdır.

Bu araştırmanın önemli sonuçlarından bir diğeri de kurumda çalışma şeklinin iş doyumunun belirleyicilerinden olduğunun ortaya çıkarılmasıdır. Buna göre iş doyumunu en çoktan aza doğru sırasıyla 08.00-17.00 çalışan personel, vardiyalı, düzensiz şekilde çalışan personel şeklindedir. Yukarıda mobbing kısmında da açıklandığı üzere yerel yönetimler gibi hem gündüz, hem 24 saat esasına göre çalışılan yerlerde mesai saatleri çalışan kişilerin iş algılarını belirlemektedir. Sağlık sektöründe yapılan bir araştırma (Gökdemir, 2016, s.123) sonucu da 08:00-16:00 saatleri arasında çalışan personelin işsel ve dışsal tatmin puanları vardiyalı çalışanlardan yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Yerel yönetimlerde yapılan bir araştırmada (Çakmur Yıldız, 2009, ss. 360-365) çalışma saatleri sosyal hayatlarına engel olmaması iş tatminini yükseltesinde etkenlerden birisi olarak belirtilmektedir. Yerel yönetim çalışanlarında iş tatminini artırmak için; iş rotasyonu, iş zenginleştirme, çalışanlar arasında duygusal bağın desteklenmesi, motivasyon artırmaya yönelik çalışmaların yapılması (Bölükbaşı ve Çakmur Yıldız, 2009, s. 348) anlamlıdır.

Yerel yönetimlerde genel mobbing düzeyi ile iş tatmin düzeyi ve bu iki kavramın birbiriyle ve farklı değişkenlerle ilişkisinin incelendiği bu çalışmanın sonuçları diğer araştırmaların bulgularıyla kıyaslanmış ve genel bir fotoğraf ortaya konulmuştur. Bu çalışmanın öne çıkan sonuçları, istihdam türlerine göre mobbing algısının farklılaştığı, erkek çalışanların kendilerini daha çok tehdit ve taciz altında hissettikleri, bekarların özel hayatlarına daha fazla müdahale edildiğini düşünmeleridir. Hizmet yılı ve eğitim düzeyi ile iş tatmini arasında ilişki bulunmuştur. Bu çalışmaya göre mobbing ile iş tatmini arasında zayıf yönlü negatif bir ilişki mevcuttur. Bu çalışmada ortaya konulan bulguların mobbing ile mücadele konusunda destekleyici olması beklenmektedir.

Örgütlerde mobbing davranışlarının fark edilmemesi veya bu davranışlara göz yumulması olumsuz sonuçları pekiştirmektedir (Karsavuran, 2014, s. 291). Bu araştırmadan elde edilen sonuçlar üst yöneticiler tarafından yerel yönetimlerde yaşanan mobbingin bilinmesi, mobbingin önlenmesine yönelik düzenlemeler yapılması açısından değerlidir. Gelecekteki çalışmalar için akademisyenlere yönelik olarak, farklı yerel yönetimlerde daha fazla örneklem sayıları ile araştırmaların yürütülmesi önerilmektedir. Ayrıca, işyerlerinde mobbing algısı ve iş doyumunu ile ilişkisini derinlemesine incelemek üzere nitel çalışma desenine sahip çalışmaların yürütülmesi de literatüre önemli katkı sağlayacaktır. Literatüre katkı vermesi planlanan bu özgün çalışma akademisyenlere, uygulayıcılara, yerel yöneticiler için önemli sonuçlar ve öneriler barındırmakla birlikte başka çalışmalarla desteklenmelidir.

Araştırmayı yürütmek için Adnan Menderes Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 03.04.2023 tarihli ve 31906847/050.04.04-08-328 sayılı etik kurul onayı alınmıştır.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Makale ile ilgili notlar

Araştırmanın birinci ve sorumlu yazarı araştırmanın planlanması, verilerin toplanması ve analiz süreçlerine katkı sağlamış; araştırmanın ikinci yazarı yöntem, tartışma ve bulgular bölümlerine katkı sağlamış; araştırmanın üçüncü yazarı verilerin toplanmasına ve yazın taramasına katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Aiello, A., Dientinger, P., Nardella, C. ve Bonafede, M. (2008). A tool for assessing the risk of mobbing in organizational environments: the "val. mob." scale. *Prevention Today*, (3), 9–24.
- Akbaşı, D. (2011). *Örgütsel bağıllık ve iş doyumunu* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Beykent Üniversitesi.
- Akıncı, Z. (2002). Turizm sektöründe işgören iş tatminini etkileyen faktörler: Beş yıldızlı konaklama işletmelerinde bir uygulama. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (4), 1-25.
- Aslan, O. E. (2012). *Kamu personel hukuku*. Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi.
- Aşan, Ö. ve Erenler E. (2008). İş tatmini ve yaşam tatmini ilişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 203-216.
- Atılgan, Ö. (2017). İş tatmini ile işgören performansı ilişkisi: Öğretim üyeleri üzerinde bir araştırma. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(15), 35-55.
- Aydın, Ş., Şahin, N. ve Uzun, D. (2007). Örgütlerde yaşanan psikolojik şiddet sorunlarının konaklama işletmeleri açısından değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(2), 61-67.
- Aytaç, S. (2008). İşyerinde psikolojik taciz davranışının iş stres tepkileri üzerine etkisi: Bir araştırma. *Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası Dergisi*, 13(51), 10-24.
- Baycan A. (1985). *An analysis of several aspects of job satisfaction between different occupational groups* [Unpublished Master Thesis]. Boğaziçi University.
- Bayrak Kök, S. (2006a). İş yaşamında psiko-şiddet sarmalı olarak yıldırma olgusu ve nedenleri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 433-448.
- Bayrak Kök, S. (2006b). İş tatmini ve örgütsel bağıllığın incelenmesine yönelik bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 291-310.
- Bölükbaşı, A. ve Çakmur Yıldıztan, D. (2009). Yerel yönetimlerde iş tatminini etkileyen faktörlerin belirlenmesine yönelik alan araştırması. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(2), 345-366.
- Cayvarlı, P. E. ve Şahin, S. (2015). Akademisyen algılarına göre üniversitelerde psikolojik yıldırma: Dokuz Eylül Üniversitesi örneği. *Yükseköğretim Dergisi*, 5(1), 9-25.
- Cilavdaroğlu, A. (2018). Personel hizmeti sunan belediye şirketleri. *Sayıştay Dergisi*, (113), 181-205.
- Çalış Duman, M. ve Akdemir B. (2016). Mobbing ve çalışan performansı arasındaki ilişkiyi belirlemeye yönelik bir araştırma. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 7(2), 29-52.
- Çarıkcı, H. İ. ve Yavuz, H. (2009). Çalışanlarda mobbing (psikolojik şiddet) algısı: Sağlık sektörü çalışanları üzerinde bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(10), 47-62.
- Çiftçi, T. ve Esen, Ş. (2020). Mobbing davranışı ve bu davranışın üç farklı performans (görev performansı, bağlamsal içeriksel performans ve işe gelmeme) üzerindeki etkisini araştırmaya yönelik bir literatür çalışması. H. S. Kıroğlu (Eds.) içinde, *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar -II*. (ss. 1-16). Gece Kitaplığı.
- Çolakoğlu T. ve Saraydaroğlu, M.C. (2021). İşgörenlerin örgütsel bağıllıkları ve iş tatmini ilişkisi: Bursa Şişecam örneği. *Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(3), 211-229.
- Çöpoğlu, M. (2015). Belediyelerde insan kaynakları yönetimi ve endüstri ilişkileri. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 10(1), 163-182.

- Davenport, N.Z., Elliot, G.E. ve Schwarts, R.D. (2014). *Mobbing-işyerinde psikolojik taciz* (çeviren: Osman Cem ÖnerToy). Ray Yayınları.
- Demirci U. (2019). İş doyumu ile işten ayrılma niyeti ilişkisine istihdam şekillerinin etkisi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62), 1246-1258. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3134>
- Demirel, Y. (2009). Psikolojik taciz davranışının kamu kurumları arasında karşılaştırılması üzerine bir araştırma. *TÜSK Akademi*, (1), 118-136.
- Doğan Alatan, B. (2017). *Öğretim elemanlarının mobbinge maruz kalma düzeylerinin iş doyumu ile ilişkisi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Fırat Üniversitesi.
- Ekinci, F. (2022). *Mobbingin örgüt iklimi üzerindeki etkisi: Belediye çalışanlarına yönelik bir uygulama* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Aksaray Üniversitesi.
- Eken, M. ve Şen, M. L. (2005). Belediye personel sistemi ve son gelişmeler. H. Özgür ve M. Kösecik (Eds.) içinde, *Yerel yönetimler üzerine güncel yazılar -1: Reform* (ss.109-129). Nobel Yayın Dağıtım.
- Erkoç, B. (2021). Sosyal hizmet perspektifinden mobbing. *Ombudsman Akademik*, (15), 155-181.
- Gökdemir, D. (2016). *Sağlık çalışanlarında mobbing algısının iş tatmini üzerindeki etkisi: Kamu hastanesinde bir araştırma* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gelişim Üniversitesi.
- Gözüm P. (2017). *Mobbing Algısı ile motivasyon ilişkisi: Erzurum ve Ankara illerinde bazı kamu ve özel kurum çalışanları üzerine bir araştırma* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Gözüm, P. ve Karaçor, S. (2017). Mobbing algısı ile motivasyon ilişkisi: Kamu ve özel kurum çalışanları üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9(20), 497-515. <https://doi.org/10.20875/makusobed.315828>
- Gül, H. ve Özcan, N. (2011). Mobbing ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişkiler: Karaman il özel idaresinde görgül bir çalışma. *KSÜ İİBF Dergisi*, 1(2), 107-135.
- Günel, Ö. D. (2010). İşletmelerde yıldırma olgusu ve yıldırma mağdurlarının kişilik özelliklerine ilişkin bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(3), 37-65.
- Güven, A. (2020). Türkiye’de belediyelerde çalışan personelin iş tatmini ve örgütsel bağlılık algısı. *Akademik Bakış Dergisi*, 133-149.
- Kaplan, İ. (2011). *Örgütsel vatandaşlık davranışı ve iş tatmini ilişkisi; Konya Emniyet Teşkilatı üzerinde bir uygulama* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Karahan, A. ve Yılmaz, H. (2014). Mobbing ve örgütsel bağlılık ilişkisine yönelik bir çalışma. *Journal of Yaşar University*, 9(33), 5692-5715.
- Karakuş, M. ve Çankaya, İ.H. (2012). Öğretmenlerin maruz kaldıkları psikolojik şiddete ilişkin bir modelin sınanması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (42), 225-237.
- Karatay, H. (2020). *Kurye dağıtıcılarının maruz kaldıkları mobbing düzeyinin iş tatminleri üzerindeki etkileri* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Karcıoğlu, F. ve Akbaş, S. (2010). İşyerinde psikolojik şiddet ve iş tatmini ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(3), 139-161.
- Karcıoğlu, F. ve Çelik, Ü.H. (2012). Mobbing (yıldırma) ve örgütsel bağlılığa etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(1), 59- 75.
- Karsavuran, S. (2014). Sağlık sektöründe mobbing: Hastane yöneticileri üzerinde bir uygulama. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(26), 271-296.

- Kılıç, A.S. (2021). *Örgütsel bağlılık ile iş tatmini arasındaki ilişki: Elazığ Belediyesi İtfaiye Müdürlüğü örneği* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Munzur Üniversitesi.
- Kılıç, T., Çiftçi, F. ve Şener, Ş. (2016). Sağlık çalışanlarında mobbing ve ilişkili faktörler. *Sağlık ve Hemşirelik Yönetimi Dergisi*, 2(3), 65-72.
- Korkut Kurt, Ş. (2019). *Polislerde iş doyumunu ve kuruma aidiyet ile mobbing arasındaki ilişkinin incelenmesi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Laleoğlu, A. (2012). *İnsani hizmet örgütlerinde mobbing davranışlarının değerlendirilmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Laleoğlu, A. ve Özmete, E. (2013). Mobbing ölçeği: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Sosyal Politika Çalışmaları*, (31), 9-31.
- Özhan, H. (1994). Belediyelerde personel istihdamı: Sayısal dağılımı, sorunları ve çözüm önerileri. *Türk İdare Dergisi*, (403), 17-45.
- Özmete, E. ve Laleoğlu, A. (2013). İnsani hizmet örgütlerinde sosyal çalışmacıların karşılaştıkları mobbing davranışları ile iş tatmini ve sağlık sorunları arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 24(2), 23-44.
- Leyman, H. (1996). The content and development of mobbing at work. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 165-184.
- Leymann, H. ve Gustafsson, A. (1996), Mobbing at work and the development of post-traumatic stress disorders. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 251-275.
- Mamedov, B. (2013). *İş tatmini ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişki ve bir araştırma* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Miner, J.B. (1992). *Industrial- organizational psychology*. McGraw-Hill Int.
- Özkal Sayan, İ. (2018). Türkiye’de kamuda taşeron işçi istihdamı: 696 sayılı KHK’ya ilişkin bir değerlendirme. *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)*, 9(14), 51-64.
- Özalp, F. (2013). *Çalışma yaşamında mobbing ve iş tatmini arasındaki ilişki: Kamu kuruluşunda bir uygulama* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Aydın Üniversitesi.
- Özgür, H. ve Gündoğdu, H. G. (2023). Türkiye’de yerel yönetimlerin personelinin bir asırlık geçmişi: Mevzuat, meseleler, mahcubiyetler ve mahrumiyetler. Ş. Karabulut (Eds.) içinde, *Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Alanındaki Gelişmelere Akademik Çözümlemeler* (ss. 123-143). Yaz Yayınları.
- Sadıkoglu, H. (2021). *Çalışan kadınlar arasında yaşanan mobbing: İstanbul güzellik merkezlerinde bir araştırma* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Sümbüloğlu, V. ve Sümbüloğlu, K. (2005). *Klinik ve saha araştırmalarında örnekleme yöntemleri ve örneklem büyüklüğü*. (1. Baskı). Hatiboğlu Yayınevi.
- Şentürk E. E. ve E. Yavuz (2017). Psikolojik şiddetin örgütsel bağlılığa etkisi. *Journal Of Business Research Turk*, 9(4), 510-529. <https://doi:10.20491/isarder.2017.344>
- Tamer, M. (2007). *Yerel yönetimlerde insan kaynakları*. Seçkin Yayıncılık.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2017). *İşyerlerinde psikolojik taciz (mobbing) bilgilendirme rehberi*. <https://www.csgeb.gov.tr/media/1328/i%C5%9Fyerlerinde-psikolojik-taciz-mobbing-bilgilendirme-rehberi-2017>
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2014). *Onuncu kalkınma planı yerel yönetimler özel ihtisas komisyonu raporu*. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu-Kalkinma-Plani-Yerel-Yonetimler-Ozel-Ihtisas-Komisyonu-Raporu.pdf>

- Tınaz, P. (2006a). Mobbing: İşyerinde psikolojik taciz. *Çalışma ve Toplum Dergisi*, (3), 11-22.
- Tınaz, P. (2006b). *İşyerinde psikolojik taciz (mobbing)*. Beta Basım Yayım.
- Tınaz, P. (2011). *İşyerinde psikolojik taciz (mobbing)*. Beta Yayınları.
- Vroom, V. H. (1967). *Work And Motivation*. John Wiley and Sons Inc.
- Weiss, D. J. , Dawis, R. V., England, G. W. ve Lofquist, L. H. (1967). *Manual for the minnesota satisfaction questionnaire*. University of Minnesota.
- Yelboğa, A. (2007). Bireysel demografik değişkenlerin iş doyumu ile ilişkisinin finans sektöründe incelenmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 1-18.
- Yıldırım, C. (2019). Türkiye’de belediye personel sisteminin sorunları üzerine bir analiz. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 346-372.
- Yüceyılmaz, H. (2016) *Yerel yönetimlerde personel temini ve norm kadro uygulaması: Aydın ili örneği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Pamukkale Üniversitesi.

Sürdürülebilir Portföy Seçimi İçin Bir Dayanıklı Teorik Yaklaşım: BIST Katılım Sürdürülebilirlik Hisse Senetleri Üzerine Bir Uygulama

A Robust Theoretical Approach for Sustainable Portfolio Selection: An Application on BIST Participation Sustainability Index Stocks

Furkan GÖKTAŞ¹

Öz

Bu çalışmanın amacı tutucu yatırımcılar için sürdürülebilir portföy seçimini incelemektir. Bu kapsamda iki aşamalı bir yaklaşım önerilmiştir. İlk aşamada hisse senetlerinin sürdürülebilirlik skorları, R-FES olarak kısaltılan bir bulanık çok kriterli karar verme (ÇKKV) yaklaşımıyla uzman bilgisinden yararlanılarak elde edilmiştir. İkinci aşamada sürdürülebilirlik skoru vektörünü, örneklem ortalama vektörünü ve örneklem kovaryans matrisini dikkate alan bir dayanıklı optimizasyon problemi oluşturulmuştur. Ayrıca bu problemin analitik çözümü belirli varsayımlar altında verilmiştir. Önerilen dayanıklı teorik yaklaşımı tanıtmak amacıyla BIST katılım sürdürülebilirlik endeksi hisseleri üzerine bir uygulama yapılmıştır. Yapılan uygulamada sürdürülebilir yatırımın performans kaybına neden olmayabileceği görülmüştür. Ayrıca kısa pozisyon almama kısıtının; performansı artırırken, riski ve getiriyi azalttığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bulanık Küme, Çok Kriterli Karar Verme, Dayanıklı Optimizasyon, Portföy Seçimi, Sürdürülebilirlik.

Abstract

This study aims to examine sustainable portfolio selection for conservative investors. In this context, a two-stage approach is proposed. In the first stage, the sustainability scores of stocks are obtained by utilizing expert knowledge through a fuzzy multi-criteria decision-making (FMCDM) approach abbreviated as R-FES. In the second stage, a robust optimization problem that takes into account the sustainability score vector, the sample mean vector and the sample covariance matrix is formulated. Moreover, the analytical solution of this problem is given under certain assumptions. In order to introduce the proposed robust theoretical approach, an application on BIST participation sustainability index stocks is made. In the application, it is seen that sustainable investment may not cause performance loss. In addition, the constraint of not taking short positions is found to improve performance while reducing risk and return.

Keywords: Fuzzy Set, Multi-Criteria Decision-Making, Robust Optimization, Portfolio Selection, Sustainability.

1. Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi,
furkangoktas@karabuk.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0001-9291-3912>

Makale Türü Araştırma Makalesi
Article Type Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
13.02.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
22.04.2024

DOI
10.20875/makusobed.1436718

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Göktaş, F. (2024). Sürdürülebilir portföy seçimi için bir dayanıklı teorik yaklaşım: BIST katılım sürdürülebilirlik hisse senetleri üzerine bir uygulama. *MAKU SOBED*, (39), 60-72. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1436718>

EXTENDED SUMMARY

Introduction

As global awareness of sustainability issues rises, investors are increasingly committed to incorporating environmental, social, and governance (ESG) criteria into their investment strategies to encourage a positive impact on society and the environment. Thus, this study aims to integrate sustainability (ESG criteria) into portfolio selection. In this context, we propose an approach is proposed that allows to construct a robust portfolio that balances performance (Sharpe ratio) with sustainability issues. That is, the proposed approach broadens the scope of Markowitz's mean-variance (MV) model to include ESG criteria. This study includes some of the BIST Participation Sustainability index stocks. These stocks (AKSGY, ALBRK, ASELS, LOGO, NETAS, POLHO, and TEKFN) are also in the BIST Financials or BIST Technology indices.

Methods

This study introduces a two-stage robust theoretical approach for sustainable portfolio selection. In the first stage, a fuzzy MCDM method (R-FES) is used to evaluate the stocks' sustainability scores based on expert knowledge. Here, the criteria are environmental, social and governance issues of the stocks. R-FES is worst-case-oriented and depends on the robust portfolio optimization framework. In the second stage, a robust optimization problem is formed considering the sustainability scores vector, the sample mean vector, and the sample covariance matrix. Moreover, analytical solution of this problem is given when the risk-free asset and stocks' short positions are allowed in the portfolios. The robust theoretical approach considers the first two moments and incorporates the sustainability scores as a key component of the decision-making process. The originality of this study on sustainable portfolio selection is that it is the first study to use only robust optimization, including finding sustainability scores.

Results and Discussion

In this study, the annual risk-free interest rate is taken as 8,75%, which is Bloomberg's benchmark interest rate on Friday, 30.12.2022. The training period is determined as 2022, whereas the testing period is the first three quarters of 2023. Using R-FES, the sustainability rankings of the seven stocks are found as ALBRK, ASELS, AKSGY, LOGO, NETAS, POLHO and TEKFN. Also, it is found that the sustainable portfolios constructed using robust optimization do not necessarily compromise on performance (Sharpe ratio). This information is compatible with the many studies in the literature. On the other hand, some studies find that sustainable investment may lead to increased risk or decreased return. It is also stated that the risk (standard deviation) and performance improve, unlike the return with the restriction of not taking short positions. This information is also compatible with the literature.

Conclusion

The proposed robust theoretical approach for sustainable portfolio selection is worst-case-oriented and may be a good alternative for conservative investors. On the other hand, it may lead to missing some opportunities in the market. Therefore, this approach may not be suitable for non-conservative investors. Additionally, past data may be insufficient to reflect the future in the stock market, and expert knowledge may be insufficient to find sustainability scores. With the increase in the number of stocks, using expert knowledge may also become impractical. In future research, fundamental analysis can be integrated into the proposed robust theoretical approach.

1. GİRİŞ

Sürdürülebilirlik anlayışının temelinde ekonomik, sosyal ve çevresel kaynakların tüketiminde bugünkü ve gelecekteki nesiller arasında adaletin gözetilmesi vardır. Bu nedenle sürdürülebilirlik, gelecek kuşakların gereksinimlerine zarar vermeden günümüzün ihtiyaçlarını karşılayabilme kapasitesi olarak tanımlanır (McKeown vd., 2002). Sürdürülebilir yatırım, Sürdürülebilir ve Sorumlu Yatırım Fonu tarafından, uzun vadeli rekabetçi finansal getiri elde etmek ve olumlu toplumsal etki oluşturma amacıyla çevresel, sosyal ve yönetim (ESG) kriterlerini dikkate alan bir yatırım disiplini olarak tanımlanır (Qi ve Li, 2020).

Markowitz (1952) ortalama-varyans (OV) modelini tanıtarak portföy teorisini derinden etkilemiştir. Buna karşın başta ortalama vektörü olmak üzere model parametrelerinin tahmini oldukça zordur ve uygulamada iyi sonuç vermeyebilir (Goldfarb ve Iyengar, 2003; Breuer, 2006). Bu sorunun çözümü için birçok yaklaşım önerilmiştir. Örneğin, belirsizlik kümesinin elemanları sürekli olan dayanıklı OV modelleri kullanılabilir (Garlappi vd., 2006; Tütüncü ve Koenig, 2004). Belirsizlik kümesinin elemanları kesikli de olabilir (Rustem vd., 2000; Lutgens ve Schotman, 2010). Tahmin hatasının etkisini azaltma amacıyla Bayesci istatistiğe dayanan yaklaşımlar kullanılabilir (Jorion, 1986). Ortalama vektörü ihmal edildikten sonra portföy normu kısıtlanarak varyans minimizasyonu yapılabilir (De Miguel vd., 2009).

Yukarıda bahsedilen modeller, OV modelinin türevleri olup sürdürülebilirliği ihmal etmektedir. Öte yandan Utz vd. (2014), Utz vd. (2015), Gasser vd. (2017), Hilario-Caballero vd. (2020), Steuer ve Utz (2023) sürdürülebilir yatırım için üçüncü bir kriter ekleyerek OV modelini değiştirmiştir. ESG - Sharpe oranı sınırını Pedersen vd. (2021) analiz etmiştir. Ballestero vd. (2012) sürdürülebilir yatırımı portföy seçimine entegre etmek için belirsizlik altında fayda teorisini kullanmıştır. Qi ve Li (2020) ESG'ye karşı gelen üç farklı kısıt ekleyerek OV modelini değiştirmiştir. Bunların dışında sürdürülebilirliği dikkate alan başka çalışmalar da vardır. Calvo vd. (2016) bir bulanık çok kriterli model önermiştir. Bilbao-Terol vd. (2018) bir genişletilmiş hedef programlama modeli önermiştir. Yadav vd. (2023) sezgisel bulanık çok kriterli karar verme (ÇKKV) yaklaşımı önermiştir, Hanine vd. (2021) bir sezgisel bulanık çok amaçlı optimizasyon yaklaşımı önermiştir. Xidonas ve Essner (2022) çok amaçlı minimaks-tabanlı portföy optimizasyon modelini önermiştir. Göktaş (baskıda) oyun teorisine dayanan bütünleşik bir yaklaşım önermiştir.

Bu çalışmanın amacı tutucu yatırımcılar için sürdürülebilir portföy seçimini incelemektir. Bu çalışmanın ana motivasyonu bu amaca dayanıklı portföy optimizasyonu ile ulaşmaktır. Bu kapsamda iki aşamalı dayanıklı teorik bir yaklaşım önerilmiştir. İlk aşamada alternatiflerin sürdürülebilirlik skorları R-FES olarak kısaltılan bulanık ÇKKV yaklaşımıyla bulunmuştur. Bu yöntem, Lutgens ve Schotman (2010) tarafından önerilen dayanıklı portföy optimizasyonu çerçevesini kullanmaktadır (Göktaş ve Gökerik, 2024). İkinci aşamada ortalama vektörü ve kovaryans matrisine ek olarak sürdürülebilirlik skoru vektörünü dikkate alan bir dayanıklı optimizasyon problemi oluşturulmuştur. Ayrıca bu problemin analitik çözümü belirli varsayımlar altında verilmiştir. Bu çalışmanın özgünlüğü, sürdürülebilir portföy seçiminde sürdürülebilirlik skorlarının bulunması dahil olmak üzere sadece dayanıklı optimizasyonu kullanan ilk çalışma olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmanın devamı şu şekildedir. Bölüm 2.1'de R-FES'in aşamaları verilmiştir. Bölüm 2.2'de sürdürülebilir portföy seçimi teorik olarak incelenmiştir. Bölüm 3'te BIST katılım sürdürülebilirlik endeksine dahil olan yedi hisse senedinin verileri kullanılarak, önerilen dayanıklı teorik yaklaşım tanıtılmıştır. Söz konusu hisse senetleri ayrıca BIST Mali veya BIST Teknoloji endekslerine dahildir. Bölüm 4 ile çalışma sonuçlandırılmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. R-FES

Karar matrisi bulanık sayılardan oluşuyorsa bulanık ÇKKV yöntemleri kullanılır (Chu ve Lin, 2009). Üçgensel bulanık sayı (b, c, d) için üyelik fonksiyonu Eşitlik 1'deki gibidir.

$$A(t) = \begin{cases} \frac{t-b}{c-b}, & b \leq t < c \\ 1, & t = c \\ \frac{d-t}{d-c}, & c < t \leq d \\ 0, & \text{değilse} \end{cases} \quad (1)$$

Üçgensel bulanık sayıları kullanan R-FES'in adımları aşağıdaki gibidir (Göktaş ve Gökerik, 2024).

Adım 1: Her bir alternatif - kriter ikilisi için uzman görüşleri Tablo 1'deki dilbilimsel değişkenler yardımıyla alınır. (Bu çalışmada m adet alternatif, n adet kriter olduğu varsayılmıştır.)

Tablo 1. Dilbilimsel Değişkenler ve Karşılıkları

Dilbilimsel Değişkenler	Karşılıkları
Çok iyi	1
İyi	0,75
Vasat	0,5
Kötü	0,25
Çok kötü	0

Adım 2: i. alternatif - j. kriter ikilisi için bulanık fayda (b_{ij} , c_{ij} , d_{ij}) oluşturulur. Burada b_{ij} uzman görüşlerinin minimumuna, c_{ij} uzman görüşlerinin ortancasına, d_{ij} uzman görüşlerinin maksimumuna karşılık gelmektedir. Bunlar bir araya getirilerek bulanık karar matrisi (A) oluşturulur.

Adım 3: Eşitlik 2’de verilen olabilirlik ortalaması değerleri kullanılarak olabilirlik ortalama matrisi $M=(m_{ij})$ oluşturulur.

$$m_{ij} =: E_p \left((b_{ij}, c_{ij}, d_{ij}) \right) = \frac{b_{ij} + 2c_{ij} + d_{ij}}{4}, \forall i, j \quad (2)$$

Adım 4: Eşitlik 3’te verilen olabilirlik varyansı değerleri kullanılarak olabilirlik varyans matrisi $V=(v_{ij})$ oluşturulur.

$$v_{ij} := Var_p \left((b_{ij}, c_{ij}, 1) \right) = \left(\frac{1-b_{ij}}{6} \right)^2, \forall i, j \quad (3)$$

Ağırlık vektörü $w=(w_i)$ iken portföyün (w) olabilirlik ortalaması ve varyansı sırasıyla Eşitlik 4’teki gibidir (Göktaş ve Duran, 2019; Göktaş ve Güçlü, 2024).

$$E_p \left(\sum_{i=1}^m w_i (b_{ij}, c_{ij}, d_{ij}) \right) = \sum_{i=1}^m w_i m_{ij} \quad (4)$$

$$Var_p \left(\sum_{i=1}^m w_i (b_{ij}, c_{ij}, 1) \right) = \sum_{i=1}^m w_i^2 v_{ij}$$

Farklı kriterler için en kötü durumdaki faydayı maksimize eden portföy, Eşitlik 5 ile bulunur.

$$\text{maks}_w \min_j \left(\sum_{i=1}^m w_i m_{ij} - \sum_{i=1}^m w_i^2 v_{ij} \right) \quad (5)$$

Minimum fonksiyonunun tanımı gereği Eşitlik 5 ile Eşitlik 6 özdeştir. Burada y değişkeni en kötü durumdaki faydayı verir. Eşitlik 6 kesin konkav maksimizasyon problemi olduğundan, literatürdeki konveks optimizasyon algoritmalarıyla çözülebilir.

maks y

$$k.a. y - \left(\sum_{i=1}^m w_i m_{ij} - \sum_{i=1}^m w_i^2 v_{ij} \right) \leq 0, \forall j \quad (6)$$

Eşitlik 6’nın i. alternatif için tek çözümü (w_i^*) Eşitlik 7’deki yapıdadır. Burada λ_j , j. kısıtla ilişkili olan ve negatif olmayan dual optimaldir ve Lagrange çarpanı olarak adlandırılır. Lagrange çarpanlarının toplamı 1’dir (Lutgens ve Schotman, 2010). m_{ij} ve v_{ij} değerleri negatif olmadığı için w_i^* değerleri negatif değildir. (Lagrange çarpanları bilinmediği için Eşitlik 6’nın optimal sonucu nümerik olarak elde edilmelidir.)

$$w_i^* = \frac{1}{2} \frac{\sum_{j=1}^n \lambda_j m_{ij}}{\sum_{j=1}^n \lambda_j v_{ij}} \quad (7)$$

Adım 5: Eşitlik 6 çözümlenerek λ_j değerleri ve w_i^* değerleri bulunur. R-FES’te j. kriterin ağırlığı objektif bir şekilde λ_j olarak belirlenir. (Karush-Kuhn-Tucker koşullarından bilindiği üzere Eşitlik 6’nın j. kısıtı aktif olmayan kısıt ise $\lambda_j=0$ olarak bulunur. Aktif kısıt ise λ_j , 0’dan farklı değer alabilir.)

Adım 6: Bulunan w_i^* değerleri Eşitlik 8 ile standardize edilir ve i. alternatifin öncelik değeri (p_i) bulunur.

$$p_i = \frac{w_i^*}{\sum_{i=1}^m w_i^*} \quad (8)$$

Adım 7: Alternatiflerin öncelik vektörü $p=(p_i)$, kaynakların alternatiflere dağıtılmasında ve/veya alternatiflerin sıralamasında kullanılır. Bu çalışmada ise sürdürülebilirlik skor vektörü olarak atanmıştır.

2.2. Sürdürülebilir Portföy Seçimi

Bu bölümde portföyde kısa pozisyon bulunabildiği (varlık ağırlıklarının negatif olabildiği) ve portföyde risksiz varlığın bulunabildiği varsayılmıştır. Kovaryans matris Σ ile, kovaryans matrisin tersi Σ^{-1} ile, risksiz faiz oranının üzerindeki ortalamayı gösteren vektör μ ile, μ vektörünün standardize edilmiş yani elemanları toplamına bölünmüş hali q ile, tüm elemanları 1 olan sütun vektörü e ile, elemanları toplamı 1 olan sürdürülebilirlik skor vektörü p ile gösterilmiştir. e^T , e sütun vektörünün transpozudur. Bu çalışmada μ ve Σ yerine bunların yansız tahminçileri yani örneklem ortalama vektörü ve örneklem kovaryans matrisi kullanılmıştır. Ayrıca örneklem ortalama vektörünün elemanları toplamının pozitif olduğu varsayılmıştır.

Bu alt bölümde öncelikle OV modelindeki özel portföyler verilmiştir. Riskli varlıklar içinde varyansı minimum yapan portföy (MinV) Eşitlik 9'daki gibidir (Garlappi vd., 2006).

$$MV = \frac{\Sigma^{-1}e}{e^T \Sigma^{-1}e} \quad (9)$$

Risksiz faiz oranı üzerindeki ortalama bölü standart sapma olarak tanımlanan Sharpe oranını maksimum yapan portföy (Tanjant portföyü, TP) Eşitlik 10'daki gibidir (Garlappi vd., 2006).

$$TP = \frac{\Sigma^{-1}\mu}{e^T \Sigma^{-1}\mu} \quad (10)$$

Portföyün (w) fayda fonksiyonu Eşitlik 11 ile tanımlansın. Burada δ , pozitif olan riskten kaçınma katsayısıdır.

$$F(w) := w^T \mu - \frac{1}{2} \delta w^T \Sigma w \quad (11)$$

Eşitlik 11'i maksimize eden portföy (optimal portföy, OP) Eşitlik 12'deki gibidir. Buna göre OV etkin sınırı, risksiz varlık ve TP'nin lineer kombinasyonlarıyla elde edilir (Garlappi vd., 2006).

$$OP = \frac{\Sigma^{-1}\mu}{\delta} \quad (12)$$

Bu alt bölümün devamı sürdürülebilir portföy seçimi ile ilgilidir. Portföyün sürdürülebilirlik değeri Eşitlik 13 ile tanımlansın (Pedersen vd., 2021).

$$S(w) := \frac{w^T p}{w^T e} \quad (13)$$

Birim standart sapma başına sürdürülebilirlik değerini maksimize eden portföy (sürdürülebilir tanjant portföyü, STP) Eşitlik 14'teki gibidir (Pedersen vd., 2021).

$$STP = \frac{\Sigma^{-1}p}{e^T \Sigma^{-1}p} \quad (14)$$

δ katsayısı μ vektörünün elemanları toplamına bölünsün ve λ katsayısı elde edilsin. Bu çalışmada sürdürülebilir fayda fonksiyonu Eşitlik 15'teki gibi tanımlanmıştır.

$$SF(w) := \min \left(w^T q - \frac{1}{2} \lambda w^T \Sigma w, w^T p - \frac{1}{2} \lambda w^T \Sigma w \right) \quad (15)$$

Bu çalışmada sürdürülebilir optimal portföy (SOP), Eşitlik 16a'daki dayanıklı optimizasyon probleminin optimal sonucu olarak tanımlanmıştır.

$$\text{maks min}_w \left(w^T q - \frac{1}{2} \lambda w^T \Sigma w, w^T p - \frac{1}{2} \lambda w^T \Sigma w \right) \quad (16a)$$

Minimum fonksiyonunun tanımı gereği Eşitlik 16a ve Eşitlik 16b özdeştir. Burada y değişkeni minimum fonksiyonu ile ilişkilidir.

$$\begin{aligned} \text{maks } y - \frac{1}{2} \lambda w^T \Sigma w \\ \text{k.a. } y \leq w^T q \\ y \leq w^T p \end{aligned} \quad (16b)$$

x vektörünün kareli Mahalanobis normu Eşitlik 17'deki gibi tanımlanır. Söz konusu norm, x vektörünün orijine olan Mahalanobis uzaklığının karesidir. Mahalanobis uzaklık, Öklid uzaklığının aksine değişkenler arasındaki lineer ilişkiyi dikkate alır (Breuer, 2006).

$$\|x\|_M^2 := x^T \Sigma^{-1} x \quad (17)$$

Eşitlik 16b'nin kısıt fonksiyonlarıyla ilişkili olan α katsayısı Eşitlik 18'deki gibi tanımlanmıştır. Burada β katsayısı, kareli Mahalanobis normları için karşılaştırma değeri olarak düşünülebilir.

$$\beta := p^T \Sigma^{-1} q \text{ iken } \alpha := \begin{cases} 0, \|p\|_M^2 \leq \beta \\ 1, \|q\|_M^2 \leq \beta \\ \frac{\|p\|_M^2 - \beta}{(\|p\|_M^2 - \beta) + (\|q\|_M^2 - \beta)}, \text{ de\u011filse} \end{cases} \quad (18)$$

KKT koşullarına göre $\alpha=1$ ise Eşitlik 16b'nin sadece ilk kısıtı aktiftir, $\alpha=0$ ise Eşitlik 16b'nin sadece ikinci kısıtı aktiftir. α katsayısı (0,1) açık aralığındaysa Eşitlik 16b'nin iki kısıtı da aktiftir. Buna göre SOP, Eşitlik 19'daki gibi bulunmuştur. Benzer ispat Lutgens ve Schotman'ın (2010) Önerme 2'sinde verilmiştir. Eşitlik 17, Eşitlik 18 ve Eşitlik 19 birlikte değerlendirildiğinde, q vektörünün kareli Mahalanobis normu arttıkça (azaldıkça) SOP'taki etkisinin azaldığı (arttığı) söylenebilir. Bu bilgi p vektörü için de geçerlidir. Bu durum Eşitlik 16a-16b'nin en kötü durum odaklı olmasının sonucudur.

$$SOP = \frac{\Sigma^{-1} [\alpha q + (1-\alpha) p]}{\lambda} \quad (19)$$

SOP, elemanları toplamına bölünerek sürdürülebilir referans portföyü (SRP) Eşitlik 20'deki gibi elde edilmiştir.

$$r := \alpha q + (1-\alpha) p \text{ iken } SRF = \frac{\Sigma^{-1} r}{e^T \Sigma^{-1} r} \quad (20)$$

Sürdürülebilir OV etkin sınır, SRF ve risksiz varlığın lineer kombinasyonlarıyla elde edilir. SRF elde edilirken q vektörü için sürdürülebilirlik düzeltmesi yapılarak r vektörü elde edilir ve sonrasında TP bulunur. Bu durum Jorion (1986) tarafından verilen Bayesci yaklaşımla benzerlik taşımaktadır. Bayesci yaklaşımda örneklem ortalama vektörü başlangıçta belirlenmiş bir vektöre yaklaştırılır ve sonrasında TP bulunur. Söz konusu vektör belirlenirken MV'nin örneklem ortalamasından yararlanılabilir (Garlappi vd., 2006).

Bu alt bölümde risksiz faiz oranı üzerindeki ortalama vektörünün (μ), örneklem ortalama vektörüne eşit olduğu varsayılmıştır. Bu vektör bir kutu tipi belirsizlik kümesine ait olsun. σ_i i. varlığın örneklem standart sapması, ζ_i i. varlığın ortalaması için belirsizlik katsayısı, $\text{sgn}()$ işaret fonksiyonu, $\Theta=(\Theta_i)$ belirsizlik vektörü, m örneklem ortalama vektörü ve k her bir varlık için getiri verisi sayısı olsun. Buna göre Eşitlik 11'de verilen fayda fonksiyonunun, ortalama vektörü için en kötü durumdaki değerini maksimum yapan portföy (dayaklı optimal portföy, DOP) Eşitlik 21'in tek optimal sonucudur. DOP standardize edildiğinde dayanıklı tanjant portföyü (DTP) elde edilir. Dayanıklı OV etkin sınır ise risksiz varlık ve DTP'nin lineer kombinasyonlarıyla elde edilir. Detaylı bilgi Garlappi vd.'nin (2006) Önerme 1'inde verilmiştir.

$$\theta_i := \text{sgn}(w_i) \frac{\sigma_i \zeta_i}{\sqrt{k}}, \forall i \text{ iken maks}_w w^T (m - \theta) - \frac{1}{2} \delta w^T \Sigma w \quad (21)$$

Literatürde kutu tipi belirsizlik kümesi genellikle güven aralıkları kullanılarak belirlenir. Buna göre ζ_i belirli bir güven düzeyi için bulunur. Bu çalışmada her i için $\zeta_i=1-p_i$ olarak alınmıştır. Burada sürdürülebilirlik skoru arttıkça belirsizliğin azalacağı varsayılmıştır. Buna göre Eşitlik 21, Eşitlik 19'a benzer şekilde örneklem ortalama vektöründe sürdürülebilirlik düzeltmesi yapar.

Uyarı: Portföyde kısa pozisyon bulunamıyorsa bu bölümde bahsedilen tüm portföyler bir konveks optimizasyon probleminin sonucu olarak nümerik yöntemlerle elde edilebilir. MATLAB yazılımı olan CVX, bu çalışmada olduğu gibi nümerik hesaplamada kullanılabilir (Grant ve Boyd, 2008).

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

3.1. R-FES

Bu alt bölümde yedi hisse senedinin sürdürülebilirlik skorlarını uzman bilgisinden yararlanarak hesaplamak için R-FES kullanılmıştır. Söz konusu hisse senetleri AKSGY, ALBRK, ASELS, LOGO, NETAS, POLHO ve TEKFN olarak sıralanabilir. Bunlar akademisyen veya sektör profesyoneli olan beş farklı uzman tarafından, test periyodunun başlangıç tarihi olan 01.01.2023 tarihi öncesindeki halka açık bilgilerle üç kriter bazında değerlendirilmiştir. Söz konusu kriterler; çevresel (K1), sosyal (K2) ve yönetim (K3) faktörleridir.

Adım 1: Tablo 1'deki dilbilimsel değişkenler kullanılarak her bir alternatif - kriter ikili için beş farklı uzmanın görüşleri alınmıştır. Birinci uzmanın görüşleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Birinci Uzmanın Görüşleri

	K1	K2	K3
AKSGY	İyi	İyi	Kötü
ALBRK	Çok iyi	Çok iyi	Çok iyi
ASELS	Kötü	İyi	Çok iyi
LOGO	İyi	İyi	Vasat
NETAS	Vasat	Vasat	Kötü
POLHO	Çok kötü	Çok kötü	Vasat
TEKFN	Kötü	Kötü	Çok kötü

Adım 2: Her bir alternatif - kriter ikilisi için uzman görüşlerinin minimumu, ortancası ve maksimumu kullanılarak bulanık karar matrisi (A) Tablo 3'teki gibi oluşturulmuştur. Örneğin AKSGY - K1 ikilisi için uzman görüşlerinin minimumu Vasat dilbilimsel değişkeni, ortancası ve maksimumu ise İyi dilbilimsel değişkenidir.

Tablo 3. Bulanık Karar Matrisi (A)

	K1	K2	K3
AKSGY	(0,5, 0,75, 0,75)	(0,5, 0,75, 1)	(0,25, 0,5, 0,5)
ALBRK	(0,75, 0,75, 1)	(0,5, 0,75, 1)	(0,5, 0,75, 1)
ASELS	(0,25, 0,5, 0,5)	(0,5, 0,75, 0,75)	(0,75, 1, 1)
LOGO	(0,5, 0,75, 1)	(0,5, 0,5, 0,75)	(0,25, 0,5, 0,75)
NETAS	(0,5, 0,75, 0,75)	(0,25, 0,5, 0,5)	(0,25, 0,5, 0,5)
POLHO	(0, 0,25, 0,25)	(0, 0,25, 0,5)	(0,5, 0,5, 0,75)
TEKFN	(0, 0, 0,25)	(0, 0,25, 0,25)	(0, 0,25, 0,25)

Adım 3: Tablo 3'teki bilgiler doğrultusunda Eşitlik 2 kullanılarak olabilirlik ortalama matrisi (M) Tablo 4'teki gibi oluşturulmuştur. Örneğin, $(0,5+2 \times 0,75+0,75)/4$ işlemi ile m_{11} bulunmuştur.

Tablo 4. Olabilirlik Ortalama Matrisi (M)

	K1	K2	K3
AKSGY	0,6875	0,7500	0,4375
ALBRK	0,8125	0,7500	0,7500
ASELS	0,4375	0,6875	0,9375
LOGO	0,7500	0,5625	0,5000
NETAS	0,6875	0,4375	0,4375
POLHO	0,1875	0,2500	0,5625
TEKFN	0,0625	0,1875	0,1875

Adım 4: Tablo 3'teki bilgiler doğrultusunda Eşitlik 3 kullanılarak olabilirlik varyans matrisi (V) Tablo 5'teki gibi oluşturulmuştur. Örneğin, $(1-0,5)^2/36$ işlemi ile v_{11} bulunmuştur.

Tablo 5. Olabilirlik Varyans Matrisi (V)

	K1	K2	K3
AKSGY	0,0069	0,0069	0,0156
ALBRK	0,0017	0,0069	0,0069
ASELS	0,0156	0,0069	0,0017
LOGO	0,0069	0,0069	0,0156
NETAS	0,0069	0,0156	0,0156
POLHO	0,0278	0,0278	0,0069
TEKFN	0,0278	0,0278	0,0278

Adım 5: Eşitlik 6, MATLAB yazılımı olan CVX ile çözümlenerek $w_1^*=33,4109$, $w_2^*=64,2190$, $w_3^*=50,8898$, $w_4^*=30,1695$, $w_5^*=17,4326$, $w_6^*=7,8027$, $w_7^*=2,9383$ olarak bulunmuştur. Lagrange çarpanları CVX'te dual değişkenler olarak tanımlanmıştır ve $\lambda_1=0,1941$, $\lambda_2=0,4991$, $\lambda_3=0,3068$ olarak bulunmuştur. Buna göre R-FES ile objektif bir şekilde belirlenen kriter ağırlıkları K1 için %19,41, K2 için %49,91 ve K3 için %30,68'dir.

Adım 6: Eşitlik 8 kullanılarak w^* vektörü standardize edilmiş ve alternatiflerin öncelikleri sırasıyla $p_1=0,1615$, $p_2=0,3104$, $p_3=0,2460$, $p_4=0,1458$, $p_5=0,0843$, $p_6=0,0377$, $p_7=0,0142$ olarak bulunmuştur.

Adım 7: Adım 6'daki öncelik değerleri hisse senetlerinin sürdürülebilirlik skorları olarak atanmıştır ve sürdürülebilirlik skor vektörü $p=(p_i)$ olarak belirlenmiştir. Buna göre hisse senetlerinin sürdürülebilirlik sıralaması ALBRK, ASELS, AKSGY, LOGO, NETAS, POLHO ve TEKFN olarak bulunmuştur.

3.2. Sürdürülebilir Portföy Seçimi

Bu çalışmada yıllık risksiz faiz oranı Bloomberg'in 30.12.2022 Cuma günündeki gösterge faiz oranı olan %8,75 olarak alınmıştır. Tablo 6'da eğitim periyodunda (2022 yılında) yedi hisse senedinin haftalık risksiz faiz oranı üzerindeki basit getirileri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu çalışmada test periyodu 2023 yılının ilk üç çeyreği olarak alınmıştır.

Tablo 6. Hisse Senetleri İle İlgili Bilgiler

	Minimum	Ortanca	Maksimum	Ortalama	Standart s.	Sharpe o.	q vektörü
AKSGY	-0,0948	0,0115	0,3022	0,0316	0,0821	0,3848	0,2128
ALBRK	-0,1899	0,0057	0,3895	0,0195	0,0929	0,2096	0,1311
ASELS	-0,1111	0,0196	0,2119	0,0218	0,0685	0,3179	0,1466
LOGO	-0,0648	-0,0012	0,1327	0,0093	0,0446	0,2090	0,0627
NETAS	-0,0753	0,0080	0,1746	0,0175	0,0547	0,3195	0,1176
POLHO	-0,0937	0,0272	0,1884	0,0309	0,0669	0,4625	0,2081
TEKFN	-0,1597	0,0188	0,1497	0,0180	0,0689	0,2607	0,1210

Değişkenler arasındaki lineer ilişkiyi gösteren örneklem lineer korelasyon matrisi Tablo 7’deki gibi bulunmuştur. Bu matris ve örneklem standart sapma vektörü kullanılarak örneklem kovaryans matrisi elde edilebilir.

Tablo 7. Örneklem Lineer Korelasyon Matrisi

	AKSGY	ALBRK	ASELS	LOGO	NETAS	POLHO	TEKFN
AKSGY	1,0000	0,2388	0,1708	0,3068	0,4626	-0,1094	0,3891
ALBRK	0,2388	1,0000	0,2584	0,3221	0,2914	0,0737	0,2201
ASELS	0,1708	0,2584	1,0000	0,1998	0,3746	0,2998	0,4563
LOGO	0,3068	0,3221	0,1998	1,0000	0,4246	-0,0852	0,1971
NETAS	0,4626	0,2914	0,3746	0,4246	1,0000	0,1790	0,4061
POLHO	-0,1094	0,0737	0,2998	-0,0852	0,1790	1,0000	0,2653
TEKFN	0,3891	0,2201	0,4563	0,1971	0,4061	0,2653	1,0000

p vektörünün kareli Mahalanobis normu 30,1896 olarak, q vektörünün kareli Mahalanobis normu 19,8469 olarak bulunmuştur. Eşitlik 18 kullanılarak karşılaştırma değeri (β) 13,6334 olarak, α katsayısı 0,7272 olarak bulunmuştur. Buna göre r vektörü $0,7272q+0,2728p$ olarak belirlenmiştir ve Eşitlik 20 kullanılarak SRF Tablo 8’deki gibi bulunmuştur. Burada EAP eşit ağırlıklı portföydür, MV minimum varyans portföydür, TP tanjant portföydür, STP sürdürülebilir tanjant portföydür, DTP dayanıklı tanjant portföydür.

Tablo 8. Kısa Pozisyon Almama Kısıtı Yokken Özel Portföyler

	MV	TP	STP	SRF	DTP	EAP
AKSGY	0,0729	0,3420	0,2280	0,3120	0,3311	0,1429
ALBRK	-0,0012	0,0221	0,2238	0,0753	0,0000	0,1429
ASELS	0,0552	0,1144	0,5611	0,2321	0,0783	0,1429
LOGO	0,5197	0,1762	0,5516	0,2751	0,1646	0,1429
NETAS	0,0567	-0,0407	-0,2538	-0,0969	0,0000	0,1429
POLHO	0,2642	0,4983	0,1005	0,3935	0,5121	0,1429
TEKFN	0,0326	-0,1123	-0,4111	-0,1910	-0,0861	0,1429

x vektörünün 1-normu, x vektörünün elemanlarının mutlak değerleri toplanarak bulunur. De Miguel vd. (2009) portföyün (w) 1-normunu kısıtlayarak yani portföydeki kısa pozisyonlara kısıt getirerek portföy performansının artırılabilirliğini göstermiştir. MV’deki tek kısa pozisyon ALBRK hisse senedindedir ve MV’nin 1-normu 1,0025 olarak bulunur. TP’deki, STP’deki ve SRF’deki kısa pozisyonlar NETAS ve TEKFN hisse senetlerindedir ve TP’nin, STP’nin ve SRF’nin 1-normları sırasıyla 1,3061, 2,3299 ve 1,5758 olarak bulunmuştur. DTP’deki tek kısa pozisyon TEKFN hisse senedindedir ve DTP’nin 1-normu 1,1723 olarak bulunmuştur. Tanımı gereği EAP’ta kısa pozisyon yoktur ve dolayısıyla EAP’ın 1-normu 1’e eşittir.

Tablo 8’deki özel portföylerin, test periyodu için bilgileri Tablo 9’da verilmiştir. Burada yine haftalık risksiz faiz oranı üzerindeki basit getiriler kullanılmıştır. STP, SRF ve TP getiri açısından ilk üç sıradadır. Risk açısından MV, EAP ve DTP ilk üç sıradadır. Başka bir deyişle söz konusu altı portföyden hem risk hem de getiri açısından ilk üç sırada olan bir portföy yoktur. Performans açısından ise DTP, TP ve SRF ilk üç sıradadır. Hem DTP hem de SRF, örneklem ortalama vektöründe sürdürülebilirlik düzeltmesi yapılarak elde edilmiştir.

Tablo 9. Kısa Pozisyon Almama Kısıtı Yokken Test Periyodu İçin Bilgiler

	Getiri (Ortalama)		Risk (Standart sapma)		Performans (Sharpe o.)	
	Değer	Sıra	Değer	Sıra	Değer	Sıra
MV	0,0072	6	0,0881	1	0,0821	6
TP	0,0128	3	0,1279	4	0,1003	2
STP	0,0175	1	0,1933	6	0,0905	5
SRF	0,0141	2	0,1451	5	0,0969	3
DTP	0,0117	4	0,1166	3	0,1007	1
EAP	0,0085	5	0,0889	2	0,0953	4

STP, SRF ve TP'nin risk açısından son üç sırada olmasının temel nedeni 1-normlarının diğer üç portföye göre daha yüksek olması olabilir. 1-normun, alınan kısa pozisyonlarla arttığı 1-normun tanımından bilinmektedir. Bu bilgiye ek olarak ülkemizde zaman zaman olduğu gibi kısa pozisyon almaya geçici sınırlamalar getirilebilir. Bu iki unsuru dikkate almak için portföyde kısa pozisyonun bulunmadığı durum da analiz edilmiştir. Bu durum portföyün 1-normunun 1 değeriyle kısıtlanması demektir. Kısa pozisyon almama kısıtı varken Tablo 10'daki özel portföyler elde edilmiştir. SRF, TP'ye eşit bulunmuştur. Yani Eşitlik 16b'nin sadece ilk kısıtı aktiftir.

Tablo 10. Kısa Pozisyon Almama Kısıtı Varken Özel Portföyler

	MV	TP	STP	SRF	DTP	EAP
AKSGY	0,0727	0,2961	0,0502	0,2961	0,3037	0,1429
ALBRK	0,0001	0,0181	0,1888	0,0181	0,0000	0,1429
ASELS	0,0549	0,0708	0,3505	0,0708	0,0496	0,1429
LOGO	0,5191	0,1536	0,4105	0,1536	0,1573	0,1429
NETAS	0,0566	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,1429
POLHO	0,2641	0,4614	0,0000	0,4614	0,4893	0,1429
TEKFN	0,0325	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,1429

Tablo 10'daki özel portföylerin, test periyodu için bilgileri Tablo 11'de verilmiştir. Getiri açısından ilk üç sırada DTP, SRF ve TP vardır. Risk açısından ilk üç sırada STP, MV ve EAP vardır. Başka bir deyişle söz konusu altı portföyden hem risk hem de getiri açısından ilk üç sırada olan bir portföy yoktur. Performans açısından ilk üç sırada SRP, TP ve DTP vardır. Bu portföylerde NETAS ve TEKFN hisse senetlerinin ağırlığı sıfırdır. Ayrıca söz konusu portföylerde ağırlığı en yüksek olan üç hisse senedi sırasıyla POLHO, AKSGY ve LOGO olarak bulunmuştur.

Tablo 11. Kısa Pozisyon Almama Kısıtı Varken Test Periyodu İçin Bilgiler

	Getiri (Ortalama)		Risk (Standart s.)		Performans (Sharpe o.)	
	Değer	Sıra	Değer	Sıra	Değer	Sıra
MV	0,0072	5	0,0879	2	0,0821	6
TP	0,0103	2,5	0,0997	4,5	0,1038	1,5
STP	0,0066	6	0,0720	1	0,0915	5
SRF	0,0103	2,5	0,0997	4,5	0,1038	1,5
DTP	0,0105	1	0,1012	6	0,1035	3
EAP	0,0085	4	0,0889	3	0,0953	4

Tablo 11'deki matrizen, Tablo 9'daki matris çıkarılınca Tablo 12'deki değişim matrisi elde edilmiştir. Görüldüğü üzere kısa pozisyon almama kısıtıyla birlikte getiride kötüleşme ama risk ve performansta iyileşme vardır. Performanstaki artış De Miguel vd.'nde (2009) verilen sonuçlarla uyumludur. Özel portföyler tek tek incelendiğinde en büyük değişimin STP'de olduğu görülmüştür. STP'nin getiri

açısından sırası 5 birim kötüleşirken, risk açısından sırası 5 birim iyileşmiştir. Bu derecede büyük değişimin temel nedeni, kısa pozisyon almama kısıtı yokken STP'nin 1-normunun 2,3299 gibi diğerlerine göre çok yüksek bir değere eşit olmasıdır.

Tablo 12. Değişim Matrisi

	Getiri (Ortalama)		Risk (Standart s.)		Performans (Sharpe o.)	
	Değer Değ.	Sıra Değ.	Değer Değ.	Sıra Değ.	Değer Değ.	Sıra Değ.
MV	0,0000	-1	-0,0002	1	0,0000	0
TP	-0,0025	-1	-0,0282	0,5	0,0035	-0,5
STP	-0,0109	5	-0,1213	-5	0,0010	1
SRF	-0,0038	1	-0,0454	-0,5	0,0069	-1,5
DTP	-0,0012	-3	-0,0154	1	0,0028	2
EAP	0,0000	-1	0,0000	1	0,0000	-1

Optimizasyonun tanımı gereği sürdürülebilir yatırımın, eğitim periyotunda performansı azaltması doğaldır. Buna karşın kısa pozisyon almama kısıtından bağımsız olarak, bu çalışmada test periyotunda sürdürülebilir yatırımın performans kaybına neden olacağına dair bir bulguya rastlanmamıştır. Bu bilgi Hilario-Caballero vd. (2020), Utz vd. (2014), Utz vd. (2015), Qi ve Li (2020), Göktaş (baskıda) tarafından verilen sonuçlarla uyumludur. Bununla birlikte Pedersen vd. (2021), Xidonas ve Essner (2022) sürdürülebilir yatırımın daha iyi sonuçlar getirdiğini bulmuştur. Öte yandan Ballesterro vd. (2012) sürdürülebilir yatırımın riski artırdığını, Gasser vd. (2017) getiriye azalttığını bulmuştur.

4. SONUÇ

Bu çalışmada tutucu yatırımcıların sürdürülebilir portföy seçimi için önerilen iki aşamalı dayanıklı teorik yaklaşım BIST katılım sürdürülebilirlik endeksine dahil olan mali sektör ve teknoloji sektörü hisse senetleri kullanılarak açıklanmıştır. Yapılan uygulamanın ilk aşamasında hisse senetlerinin sürdürülebilirlik skorları, bulanık ÇKKV yaklaşımı olan R-FES kullanılarak elde edilmiştir. Bu skorlara göre elde edilen sıralama ALBRK, ASEL, AKSGY, LOGO, NETAS, POLHO, TEKNF şeklinde. Yapılan uygulamanın ikinci aşamasında, sürdürülebilirlik skorlarını dikkate alan dayanıklı portföylerin (SRF ve DTP), geleneksel yaklaşımdaki portföylere (MV, TP, EAP) göre düşük performansla sahip olmadığı görülmüştür. Ayrıca De Miguel vd.'ne (2009) benzer olarak performans artışı için portföyün 1-normunun kısıtlanabileceği görülmüştür. Önerilen dayanıklı teorik yaklaşım en kötü durum odaklıdır ve tutucu yatırımcılar için iyi bir tercih olabilir. Buna karşın en kötü durum odaklılık, piyasadaki bazı fırsatların kaçırılmasına neden olabilir. Bu nedenle söz konusu yaklaşım tutucu olmayan yatırımcılar için uygun olmayabilir. Ayrıca hisse senedi piyasasında geçmiş veri geleceği yansıtmada ve uzman bilgisi sürdürülebilirlik skorlarını bulmada yetersiz kalabilir. Hisse senedi sayısındaki artışla birlikte uzman bilgisinin kullanılması pratik olmayabilir. Bununla birlikte örneklem ortalama vektörünün elemanlarının toplamı pozitif değilse sadece DTP bulunabilir, SRF bulunamaz. İlerideki çalışmalarda temel analiz, önerilen dayanıklı teorik yaklaşıma entegre edilebilir.

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Çalışmanın tamamı, beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ballestero, E., Bravo, M., Pérez-Gladish, B., Arenas-Parra, M. ve Pla-Santamaria, D. (2012). Socially responsible investment: A multicriteria approach to portfolio selection combining ethical and financial objectives. *European Journal of Operational Research*, 216(2), 487-494. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2011.07.011>
- Bilbao-Terol, A., Arenas-Parra, M., Cañal-Fernández, V. ve Obam-Eyang, P. N. (2018). Multi-criteria analysis of the GRI sustainability reports: an application to Socially Responsible Investment. *Journal of the Operational Research Society*, 69(10), 1576-1598. <https://doi.org/10.1057/s41274-017-0229-0>
- Breuer, T. (2006). Providing against the worst: Risk capital for worst case scenarios. *Managerial Finance*, 32(9), 716-730. <https://doi.org/10.1108/03074350610681934>
- Calvo, C., Ivorra, C. ve Liern, V. (2016). Fuzzy portfolio selection with non-financial goals: exploring the efficient frontier. *Annals of Operations Research*, 245(1-2), 31-46. <https://doi.org/10.1007/s10479-014-1561-2>
- Chu, T. C. ve Lin, Y. (2009). An extension to fuzzy MCDM. *Computers & Mathematics with Applications*, 57(3), 445-454. <https://doi.org/10.1016/j.camwa.2008.10.076>
- DeMiguel, V., Garlappi, L., Nogales, F. J. ve Uppal, R. (2009). A generalized approach to portfolio optimization: Improving performance by constraining portfolio norms. *Management Science*, 55(5), 798-812. <https://doi.org/10.1287/mnsc.1080.0986>
- Garlappi, L., Uppal, R. ve Wang, T. (2007). Portfolio selection with parameter and model uncertainty: a multi-prior approach. *The Review of Financial Studies*, 20(1), 41-81. <https://doi.org/10.1093/rfs/hhl003>
- Gasser, S. M., Rammerstorfer, M. ve Weinmayer, K. (2017). Markowitz revisited: social portfolio engineering. *European Journal of Operational Research*, 258(3), 1181-1190. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2016.10.043>
- Goldfarb, D. ve Iyengar, G. (2003). Robust portfolio selection problems. *Mathematics of Operations Research*, 28(1), 1-38. <https://doi.org/10.1287/moor.28.1.1.14260>
- Göktaş, F. (baskıda). A game-theoretical integrated approach for sustainable portfolio selection: An application on BIST participation sustainability index stocks. *Black Sea Journal of Engineering and Science*. <https://doi.org/10.34248/bsengineering.1403554>
- Göktaş, F. ve Duran, A. (2019). A new possibilistic mean-variance model based on the principal components analysis: an application on the Turkish holding stocks. *Journal of Multiple-Valued Logic & Soft Computing*, 32(5-6), 455-476.
- Göktaş, F. ve Gökerik, M. (2024). A novel robust theoretical approach on social media advertisement platform selection. *International Journal of Engineering Research and Development*, 16(1), 373-382. <https://doi.org/10.29137/umagd.1398580>
- Göktaş, F. ve Güçlü, F. (2024). Yeni bir çok kriterli karar verme yaklaşımı “olabilirlik değerlendirme sistemi”: Katılım fonları üzerine bir uygulama. *Black Sea Journal of Engineering and Science*, 7(1), 1-8. <https://doi.org/10.34248/bsengineering.1341340>
- Grant, M. C. ve Boyd, S. P. (2008). Graph implementations for nonsmooth convex programs. V. D. Blondel, S. P. Boyd ve H. Kimura (Eds.) içinde, *Recent advances in learning and control* (ss. 95-110). Springer London. https://doi.org/10.1007/978-1-84800-155-8_7
- Hilario-Caballero, A., Garcia-Bernabeu, A., Salcedo, J. V. ve Vercher, M. (2020). Tri-criterion model for constructing low-carbon mutual fund portfolios: A preference-based multi-objective genetic algorithm approach. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(17), 6324. <https://doi.org/10.3390/ijerph17176324>
- Jorion, P. (1986). Bayes-Stein estimation for portfolio analysis. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 21(3), 279-292. <https://doi.org/10.2307/2331042>

- Hanine, Y., Lamrani Alaoui, Y., Tkiouat, M. ve Lahrichi, Y. (2021). Socially responsible portfolio selection: an interactive intuitionistic fuzzy approach. *Mathematics*, 9(23), 3023. <https://doi.org/10.3390/math9233023>
- Lutgens, F. ve Schotman, P. C. (2010). Robust portfolio optimisation with multiple experts. *Review of Finance*, 14(2), 343-383. <https://doi.org/10.1093/rof/rfn028>
- Markowitz, H. (1952). Portfolio selection. *The Journal of Finance*, 7(1), 77-91. <https://doi.org/10.2307/2975974>
- McKeown, R., Hopkins, C. A., Rizi, R. ve Chrystalbridge, M. (2002). *Education for sustainable development toolkit*. Energy, Environment and Resources Center, University of Tennessee.
- Pedersen, L. H., Fitzgibbons, S. ve Pomorski, L. (2021). Responsible investing: The ESG-efficient frontier. *Journal of Financial Economics*, 142(2), 572-597. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2020.11.001>
- Qi, Y. ve Li, X. (2020). On imposing ESG constraints of portfolio selection for sustainable investment and comparing the efficient frontiers in the weight space. *Sage Open*, 10(4), 2158244020975070. <https://doi.org/10.1177/2158244020975070>
- Rustem, B., Becker, R. G. ve Marty, W. (2000). Robust min–max portfolio strategies for rival forecast and risk scenarios. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 24(11-12), 1591-1621. [https://doi.org/10.1016/S0165-1889\(99\)00088-3](https://doi.org/10.1016/S0165-1889(99)00088-3)
- Steuer, R. E. ve Utz, S. (2023). Non-contour efficient fronts for identifying most preferred portfolios in sustainability investing. *European Journal of Operational Research*, 306(2), 742-753. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2022.08.007>
- Tütüncü, R. H. ve Koenig, M. (2004). Robust asset allocation. *Annals of Operations Research*, 132, 157-187. <https://doi.org/10.1023/B:ANOR.0000045281.41041.ed>
- Utz, S., Wimmer, M., Hirschberger, M. ve Steuer, R. E. (2014). Tri-criterion inverse portfolio optimization with application to socially responsible mutual funds. *European Journal of Operational Research*, 234(2), 491-498. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2013.07.024>
- Utz, S., Wimmer, M. ve Steuer, R. E. (2015). Tri-criterion modeling for constructing more-sustainable mutual funds. *European Journal of Operational Research*, 246(1), 331-338. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2015.04.035>
- Xidonas, P. ve Essner, E. (2022). On ESG portfolio construction: a multi-objective optimization approach. *Computational Economics*, (63), 1-25. <https://doi.org/10.1007/s10614-022-10327-6>
- Yadav, S., Kumar, A., Mehlawat, M. K., Gupta, P. ve Charles, V. (2023). A multi-objective sustainable financial portfolio selection approach under an intuitionistic fuzzy framework. *Information Sciences*, 646, 119379. <https://doi.org/10.1016/j.ins.2023.119379>

Ön Ergenlik Dönemindeki Çocukların Okul Yaşantılarının İncelenmesi *

Investigation of the School Experiences of Pre-Adolescent Children

Hilal MERCAN AKÇAY¹, Haktan DEMİRCİOĞLU²

- Öğr. Gör., İstanbul Medipol Üniversitesi,
hmercan@medipol.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-4202-3230>
- Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi,
hdemircioglu@hacettepe.edu.tr,
<https://orcid.org/0000-0002-5092-1698>

Makale Türü Araştırma Makalesi
Article Type Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
06.03.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
26.04.2024

DOI
10.20875/makusobed.1448294

* Bu çalışma, Uluslararası V. Çocuk Gelişimi Kongresinde (15-17 Kasım 2023, Ankara) sözel bildiri olarak sunulmuştur.

Öz

Minnettarlık, iyimserlik, yaşam coşkusu ve sebat içeren okul temelli pozitif özellikler, çocukların okuldaki pozitif yaşantılarının temelini oluşturmaktadır ve çocukların okuldaki pozitif yaşantıları onların gelişimleri açısından önemlidir. Bu nedenle araştırma çeşitli değişkenler açısından ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantılarını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeline göre planlanmış olup örnekleme yöntemlerinden basit seçkisiz örnekleme kullanılmıştır. Araştırma 2022-2023 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde 6., 7. ve 8. sınıfa giden ve çalışmaya katılmayı kabul eden 549 çocuk ile gerçekleştirilmiştir. Veri toplamak için “Demografik Bilgi Formu” ve “Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği” kullanılmıştır. Veriler normal dağılım gösterdiği için verilerin analizinde t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA), post-hoc t-testi ve Tukey HSD kullanılmıştır. Araştırma sonucuna göre çocukların okuldaki yaşantıları ile cinsiyet, başarı durumu, anne, baba, öğretmen ve sınıf arkadaşları ile olan ilişki durumu, dijital oyun oynama süresi, sosyal medya kullanım süresi arasında anlamlı fark bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Ön Ergenlik Dönemi, Ortaokul, Okulda Pozitif Yaşantılar.*

Abstract

School-based positive characteristics, including gratitude, optimism, enthusiasm for life, and perseverance, form the basis of children's positive experiences at school, and children's positive experiences at school are important for their development. For this reason, the research aims to examine the school experiences of pre-adolescent children in terms of various variables. The research was planned according to the survey model, one of the quantitative research methods, and simple random sampling was used, one of the sampling methods. The research was conducted in the spring semester of the 2022-2023 academic year with 549 children who were in the 6th, 7th, and 8th grades and agreed to participate in the study. “Demographic Information Form” and “Positive Experiences at School Scale” were used to collect data. Since the data showed normal distribution, t-test and one-way analysis of variance (ANOVA), post-hoc t-test, and Tukey HSD were used to analyze the data. According to the results of the research, a significant difference was found between children's experiences at school and their gender, achievement status, relationship status with mother, father, teacher, and classmates, time spent playing digital games, and time spent using social media.

Keywords: *Pre-Adolescence, Middle School, Positive Experiences at School.*

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Mercan Akçay, H. ve Demircioğlu, H. (2024). Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantılarının incelenmesi. *MAKU SOBED*, (39), 73-93. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1448294>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

The research aims to examine the school experiences of pre-adolescent children in terms of various variables. The research was conducted in the spring semester of the 2022-2023 academic year with 549 children who were in the 6th, 7th, and 8th grades and agreed to participate in the study.

Research Questions

Is there a significant difference between the independent variables in the demographic information form and children's positive experiences at school?

Literature Review

After examining studies conducted both at home and abroad, it has been found that the relationships that pre-adolescent children have with their parents, teachers, and friends play a significant role in their development. Digital games can have both positive and negative effects on children, depending on the active or passive use of social media, the digital content they consume, the parent-child interaction during exposure, and the duration of social media usage. Positive experiences of children at school are defined as a synergy created by gratitude, optimism, perseverance, and enthusiasm for life. Gratitude has a mediating effect on the parent-child relationship and academic success, encouraging positive attitudes and behaviors in school life and positive social relations. Being optimistic has positive effects on children's adaptation to school, peer relationships, satisfaction with school life, coping with problem situations, psychological resilience, relationships with teachers, problem-solving skills, self-regulation skills, and creative thinking skills. Persistence is linked to academic resilience and success. Enthusiasm for life significantly affects children's school lives, academic achievements, physical and mental development, and general life satisfaction. Therefore, the gratitude, optimism, perseverance, and enthusiasm for life of pre-adolescent children can be influenced by various factors, including physical and mental health, family dynamics, and socioeconomic status. Therefore, it is crucial to take a comprehensive approach to the factors affecting school experiences in supporting the overall well-being of pre-adolescent children.

Methodology

The research was designed using the survey model, which is a quantitative research method, and a simple random sampling technique was used. The study involved 549 children from 6th, 7th, and 8th grade in the spring semester of the 2022-2023 academic year, who agreed to participate. Data was collected using the "Demographic Information Form" and the "Positive Experiences at School Scale". The scale forms were transferred to the Google Form platform and delivered to the children electronically. After removing the missing data, statistical analyses were performed using 543 data. Since the data had a normal distribution, t-test and one-way analysis of variance (ANOVA), post-hoc t-test, and Tukey HSD were used to analyze the data.

Results and Conclusions

The research shows that girls have lower enthusiasm for life scores than boys, but they have higher persistence and total positive experience scores. Children in public schools have a significantly higher total score than children in private schools. Family income level does not have a statistically significant effect on gratitude, enthusiasm for life, optimism, perseverance, and total scores. Children who perceive themselves as successful have higher gratitude, optimism, perseverance, and total scores. Children who have a good relationship with their mother, father, and teacher tend to have high levels of gratitude, enthusiasm for life, optimism, perseverance, and positive life in total at school. Children who spend more than 4 hours a day playing digital games have significantly lower gratitude, enthusiasm for life, optimism, perseverance, and total scores. Children who use social media for more than 2 hours a day have significantly lower gratitude, persistence, and total scores. When children spend more than 4 hours a day on screens, their enthusiasm for life and optimism levels decrease significantly. Based on the results of the research, it is recommended to develop interventions and support systems that encourage the positive development of adolescents by understanding the gender differences of pre-adolescent children studying in both public and private schools. Efforts should be made to strengthen the family, teacher, and friend relationships that form the child's microsystem and to support and increase positive experiences. It is essential to limit the screen time of pre-adolescent children to no more than 2 hours a day and to help parents set limits and produce interactive alternatives. School-based awareness programs can help pre-adolescent children develop their coping mechanisms and emotional regulation skills, leading to more positive experiences at school.

1. GİRİŞ

Ön ergenlik dönemi çocukların gelişimsel özelliklerini, büyümelerini ve davranışlarını anlamak açısından çok önemlidir. Bu dönemde çocuklar ergenlik yıllarının temelini oluşturan önemli fiziksel, bilişsel ve sosyal değişimler yaşamaktadırlar. Bu nedenle ön ergenlik dönemi çocukları ve ailelerini, ergenlikle ilişkili yaklaşan gelişimsel geçişlerde yön bulma konusunda desteklemek için kritik bir dönemdir (Wade vd., 2022).

Çocuğun ebeveynleri, öğretmenleri ve arkadaşları ile olan ilişkisi çocuğun sosyal-duygusal ve bilişsel gelişimi başta olmak üzere akademik başarısı dahil gelişimini birçok yönden etkilemektedir (Alzahrani vd., 2019; Rhoad-Drogalis, 2019; Sekiwu ve Victoria, 2019; Toor, 2021). Ön ergenlik dönemindeki çocukların gelişimini etkileyen diğer bir durum dijital oyun yaşantılarıdır. Dijital oyunların çocuklar üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğunu gösteren araştırmalar mevcuttur. Dijital oyunların ergen davranışı, bilişi, duyguları, motivasyonu (Granic vd., 2014), sayısal okuryazarlık, okuma ve dil becerileri (Aydemir, 2022), duygu düzenleme, korkularının üstesinden gelme (Chou vd., 2022) üzerinde olumlu etkileri olduğu ortaya konmuştur. Ancak aşırı süre dijital oyun oynayan çocukların akademik performansı (Gentile, 2009) üzerinde olumsuz etkileri olduğu, depresyon ve sosyal izolasyon (Nguyen ve Landau, 2019) gibi olumsuz sonuçları olduğu görülmektedir. Benzer bir durum çocukların sosyal medya kullanım yaşantılarında da görülmektedir. Araştırmalar sosyal medya kullanımının çocukların gelişimi üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olabileceğini göstermiştir (Chassiakos vd., 2016; Mumber vd., 2022; Schwarzer vd., 2021). Özellikle kültürlerarası ortamlarda sosyal medyayı pasif durumda kalmayarak aktif kullanan çocuklardaki yaratıcılık düzeyinde artışa neden olduğu görülmektedir (Hu vd., 2017). Ancak uzun süre sosyal medya kullanan çocukların dil, bilişsel ve sosyal-duygusal becerileri (Schwarzer vd., 2021), vücut memnuniyetsizliği ve yaşam kalitesi (Mumber vd., 2022) üzerinde olumsuz etkileri vardır. Sonuç olarak sosyal medya kullanımı ile çocuk gelişimi arasındaki ilişkinin çok yönlü ve karmaşık olduğu, kullanım şeklinin aktif-pasif olma durumundan, maruz kalınan içeriklerden, maruz kalma sırasındaki ebeveyn-çocuk etkileşiminden ve sosyal medyanın kullanım süresinden çocuğun gelişiminin etkilenebileceği görülmektedir. Bu nedenle sosyal medya kullanımının çocuğun gelişimi üzerine etkilerinin kapsamlı bir şekilde anlaşılması için bu faktörler dikkate alınmalıdır (Chassiakos vd., 2016; Hu vd., 2017; Mumber vd., 2022; Schwarzer vd., 2021)

Ekolojik kurama göre ön ergenlik dönemindeki çocukların gelişimi, mikrosistemden (bireylerden, aile ve okul bağlamından), mezosistemden (sosyal çevreleri arasındaki etkileşimden), ekzosistemden (çocuğu yakın çevresindeki kişilerin yaşantıları sonucunda dolaylı yoldan etkileyen faktörlerden), makrosistemden (ulusal ve kültürel faktörlerden), kronosistemden (zamana bağlı gelişen yeni olaylardan) çeşitli düzeylerde etkilenebilir (Ferguson vd., 2010; Liu vd., 2021; Sanson ve Burke, 2019). Bu kurama göre ön ergenlik dönemindeki çocukların gelişiminin okul ortamının etkisi de dahil olmak üzere psikolojik, biyolojik ve çevresel faktörlerden etkilendiği (Vanderburg vd., 2022); aynı zamanda aile, okul ve bireysel etkilerin okul başarısı için çok önemli olduğu belirtilmektedir (Xia vd., 2016). Okul ortamı ön ergenlik dönemindeki çocuklar için kilit roldeki ortamlardandır ve kimlik oluşturma süreçlerinde önemlidir (Priest vd., 2021). Okula bağlılık, akademik başarı ve okulla ilgili deneyimlerin tümü ergenlerin kimliklerini şekillendirmede önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle okul ortamının kimlik oluşumu üzerindeki etkisinin anlaşılması, ergenlerde sağlıklı kimlik gelişiminin desteklenmesi açısından önemlidir (Pop vd., 2015; Unesi vd., 2015).

Okul ortamındaki pozitif yaşantılar, çok yönlü okul temelli pozitif özelliklerinin etkileşiminin sonucunda oluşan sinerjik iyi oluş yaşantılarıdır (Furlong vd., 2013). Araştırmalar okuldaki pozitif yaşantıların çocuklar üzerindeki okul şiddetinin, okul reddinin, depresyonun, kaygının olumsuz etkilerini azalttığını (Furlong vd., 2014; Lee vd., 2016); okul güvenliğini ve okula bağlılığı artırdığını göstermektedir (Furlong vd., 2013; Wilkins vd., 2015). Okuldaki pozitif yaşantıları minnettarlık, iyimserlik, sebat, yaşam coşkusunun oluşturduğu sinerji oluşturmaktadır (Furlong vd., 2013).

Minnettarlık, bir duygu, tutum, ahlaki bir erdem, alışkanlık, bir kişilik özelliği veya bir başa çıkma tepkisi gibi çok yönlü olarak sınıflandırılan iyi şeylerin farkında olma, bunlar için şükretmedir (Shin vd., 2020; Telef, 2016). Minnettarlığın çocukların akademik motivasyonu, katılımı, okul yaşamından memnuniyeti, ders dışı etkinliklere katılımı üzerinde olumlu etkileri vardır (Armenta vd., 2022; Gleason, 2022). Ayrıca araştırmalar minnettarlığın ebeveyn-çocuk ilişkisi ile akademik başarı arasında aracı bir etkiye sahip olduğunu; ebeveyn-çocuk arasındaki ilişkiyi güçlendirerek çocuğun akademik başarısını artırdığını

göstermektedir (Li vd., 2022). Minnettarlık, çocuk için koruyucu bir faktör olarak okul yaşamındaki olumlu tutum ve davranışlarını, olumlu sosyal ilişkileri teşvik etmektedir (Ika ve Kustanti, 2018; Mindy vd., 2013).

İyimserlik, hayata olumlu bir bakış açısı, olumlu sonuçlar beklentisi ve gelecekte iyi şeylerin olacağına dair inanç olarak tanımlanmaktadır. Bu nedenle iyimserlik psikolojik dayanıklılığın temelini oluşturmakta, zihinsel ve duygusal sağlığı olumlu yönde etkilemektedir (Baldwin vd., 2010). İyimser olma çocukların okula uyumu, akran ilişkileri, okul yaşantısından memnuniyet, problem durumlarla başa çıkma, psikolojik dayanıklılık, öğretmenle olan ilişkileri, problem çözme becerileri, öz düzenleme becerileri, yaratıcı düşünme becerileri üzerinde olumlu etkileri vardır (Celume ve Ivceviç, 2023; Gür ve Eser, 2022; Koca ve Aylaz, 2021; Koo ve Lee, 2015; Koo ve Lee, 2014; Marsh vd., 2017; Wallace ve Russ, 2015).

Sebat, zorluklar ve aksaklıklar karşısında uzun vadeli hedeflere ulaşmak için sürekli çaba ve motivasyon göstermedir (Credé vd., 2017). Bu nedenle sebat, akademik dayanıklılık ve başarı ile ilişkilidir (Fang vd., 2020). Ayrıca sebat gösterme, stresin ve olumsuz çocukluk yaşantılarının akademik başarı üzerindeki olumsuz etkilerine karşı koruyucu bir faktördür (Zaw vd., 2022).

Yaşam coşkusu, geleceğe dair derin bir amaç, yön ve heyecan duygusunu kapsamaktadır. Bu sayede yaşam hedeflerinin gerçek anlamının keşfedilmesini ve takip edilmesini, yaşam değerinin kazanılmasını ve ardından gelen heyecan ve yaşamdan tatmin deneyimini içermektedir (Cagongon ve Osorno, 2022; Gao vd., 2022). Yaşam coşkusu çocukların okul yaşantılarını, akademik başarılarını, fiziksel ve zihinsel gelişimi ve genel yaşam memnuniyetini önemli ölçüde etkilemektedir. Yaşam coşkusunu anlamak ve teşvik etmek, çocukların gelişimini destekleyen olumlu ve destekleyici bir okul ortamı yaratmak için çok önemlidir (Kim vd., 2021). Okul ortamının yanı sıra ev ortamı ve ebeveynlik uygulamaları da çocukların yaşam coşkusunun şekillenmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır (Alifia vd., 2022). Ayrıca öğretmenlerin öğretmeye yönelik coşkusunun, çocukların yaşam coşkusunu ve akademik katılımını olumlu yönde etkilemektedir (Bock vd., 2021).

Sonuç olarak ön ergenlik dönemindeki çocukların minnettarlık, iyimserlik, sebat ve yaşam coşkusu, fiziksel ve ruhsal sağlığı, aile dinamikleri ve sosyoekonomik durumu kapsayan birçok faktörden etkilenmektedir. Bu faktörlerin kapsamlı bir şekilde ele alınması, ergenlik öncesi çocukların genel refahının desteklenmesi açısından önemlidir (Cui ve Lan, 2020; Erdoğan ve Özgür, 2020). Bu nedenle araştırmada çeşitli değişkenler açısından ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantılarının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki alt amaç sorularına yanıt aranmıştır:

- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları gittikleri okul türüne göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları algıladığı başarı durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları algıladığı aile gelir düzeyine göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları anne ile ilişki durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları baba ile ilişki durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları öğretmen ile ilişki durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları sınıf arkadaşları ile ilişki durumuna göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları dijital oyun oynama süresine göre farklılaşmakta mıdır?
- Ön ergenlik dönemindeki çocukların okul yaşantıları sosyal medya kullanım süresine göre farklılaşmakta mıdır?

2. YÖNTEM

Tarama araştırmaları örneklemin belirli özelliklerini belirlemek için kullanılmaktadır. Basit seçkisiz örnekleme yöntemi ile katılımcılar örnekleme seçilme olasılığı eşittir. Seçkisiz örnekleme temsillliği sağlama açısından diğer örnekleme yöntemlerine göre çok daha güçlüdür (Büyüköztürk vd., 2018). Bu nedenle

araştırma, nicel araştırma yöntemlerinden tarama modeline göre planlanmış olup örnekleme yöntemlerinden basit seçkisiz örnekleme kullanılmıştır.

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın örnekleme büyüklüğünü ve gücünü belirlemek için G*Power 3.1.9.2 paket programı kullanılmıştır. Bu doğrultuda araştırmanın örneklemini 2022-2023 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde 6. sınıfa, 7. sınıfa ve 8. sınıfa giden ve çalışmaya katılmayı kabul eden 549 çocuk oluşturmuştur.

2.2. Veri Toplama Araçları

Veri toplamak için “Demografik Bilgi Formu” ve “Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği” kullanılmıştır.

Demografik Bilgi Formu: Araştırmacılar tarafından hazırlanan formda cinsiyet, okul türü, başarı durumuna ilişkin algıları, aile gelir düzeyi, anne ile ilişki durumu, baba ile ilişki durumu, öğretmen ile ilişki durumu, sınıf arkadaşları ile ilişki durumu, telefon-tabletten oyun oynama süreleri, sosyal medya kullanım süresine ilişkin soruları içermektedir.

Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği: Telef (2016) tarafından ölçeğin Türkçe uyarlaması yapılmıştır. Ölçeğin minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik ve sebat olmak üzere dört alt boyutu bulunmaktadır. Dörtlü likert tipte hazırlanan ölçek 14 maddeden oluşmaktadır ve ölçekte ters kodlanmış madde bulunmamaktadır. Yapı geçerliği ve uyum geçerliği sonuçlarına göre okulda pozitif yaşantıların okul doyumu ile olumlu, negatif yaşantılar ile olumsuz ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Ölçekten alınan puan arttıkça çocukların daha fazla pozitif yaşantılara ve iyi oluşa sahip olduğu görülmektedir (Telef, 2016).

2.3. Verilerin Toplanması:

Araştırmayı yürütmek için İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 09.02.2023 tarihli ve 09 karar numaralı etik kurul onayı alınmıştır. Kullanılan ölçek formları Google-Form platformuna aktarılmış ve çocuklara elektronik olarak iletilmiştir. Çalışmaya katılım gönüllülük esasına dayanmaktadır. Forma başlamadan önce ebeveyninin onamının gerektiği bir bilgilendirme sayfası yer almaktadır. Ebeveynler formu onayladıktan sonra çocuklar ölçek formlarını doldurmuşlardır.

2.4. Veri Analizi:

Kayıp verilerin çıkarılma işleminin ardından 543 veri ile istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. Veri dağılımını incelemek için Kolmogorov Simirnov ve Shapiro Wilk testleri uygulanmıştır. Ölçek puanlarının normal dağılım göstermemesi üzerine çarpıklık ve basıklık (skewness ve kurtosis) değerleri incelenmiştir. Verilerin analizinde t testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA), post-hoc t-testi ve Tukey HSD kullanılmıştır. Grup varyanslarının homojen olduğu bulunmuştur. Örneklemin 314'ü kız (%57,83) ve 229'u erkek (%42,17) öğrenciden oluşmaktadır. Sınıf düzeyi olarak çocukların 194'ü (%35,73) 6. sınıf, 173'ü (%31,86) 7. sınıf ve 176'sı (%32,41) 8. sınıfta okumaktadır.

Tablo 1. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarına İlişkin Betimsel İstatistik Değerleri

Değişken	Ort.	SS	Min.	Maks.	Çarpıklık	Basıklık	α
Minnettarlık	9,64	1,87	5,00	12,00	-0,48	-0,56	0,73
Yaşam Coşkusu	15,45	3,06	4,00	20,00	-0,75	0,68	0,80
İyimserlik	9,69	2,09	3,00	12,00	-0,77	0,04	0,77
Sebat	11,91	2,82	4,00	16,00	-0,20	-0,85	0,83
OPYÖ Toplam	41,07	7,40	22,00	56,00	-0,11	-0,51	0,87

Not. $n = 543$

3. BULGULAR

Bu bölümde ön ergenlik dönemindeki çocukların okuldaki pozitif yaşantılarının; cinsiyet, okul türü, başarı durumuna ilişkin algıları, aile gelir düzeyi, anne ile ilişki durumu, baba ile ilişki durumu, öğretmen ile

ilişki durumu, sınıf arkadaşları ile ilişki durumu, telefon-tabletten oyun oynama süreleri, sosyal medya kullanım süreleri değişkenlerine göre farklılaşmasına ilişkin sonuçlara yer verilmektedir.

Tablo 2. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Cinsiyete Göre Farklılaşmasına İlişkin t Testi Sonuçları

Değişken	Kız (n=314)		Erkek (n=229)		t	p	d
	Ort.	SS	Ort.	SS			
Minnettarlık	9,64	1,90	9,65	1,84	-0,06	,954	0,01
Yaşam Coşkusu	15,17	3,22	15,84	2,80	-2,54	,011*	0,22
İyimserlik	9,71	2,07	9,67	2,12	0,21	,836	0,02
Sebat	12,32	2,77	11,35	2,78	4,04	< ,001*	0,35
OPYÖ Toplam	41,66	7,52	40,26	7,17	2,19	,029*	0,19

Not. d: Cohen's d. *p < ,001

Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve alt boyutları puanlarının cinsiyete göre farklılaşmasına ilişkin t-testi sonuçlarına göre Yaşam Coşkusu [$t(541) = -2,54, p = ,011, d = 0,22$], Sebat [$t(541) = 4,04, p < ,001, d = 0,35$] ve OPYÖ Toplam [$t(541) = 2,19, p = ,029, d = 0,19$] puanlarında cinsiyete göre istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunmuştur. Kız çocukların Yaşam Coşkusu puanı erkek çocukların puanlarından anlamlı düzeyde düşük, Sebat ve OPYÖ toplam puanları ise erkek çocukların puanlarından yüksek bulunmuştur. Ancak, yapılan analizlerde Minnettariik ve İyimserlik alt boyutlarında kız ve erkek çocuklar arasında anlamlı bir fark olmadığı bulunmuştur ($p > 0,05$). Yapılan analiz sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 3. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Okul Türüne Göre Farklılaşmasına İlişkin t-Testi Sonuçları

	Devlet Okulu (n=496)		Özel Okul (n=47)		t	p	d
	Ort.	SS	Ort.	SS			
Minnettarlık	9,66	1,87	9,45	1,86	0,74	,457	0,11
Yaşam Coşkusu	15,51	3,02	14,81	3,42	1,50	,134	0,22
İyimserlik	9,75	2,08	9,13	2,10	1,95	,052	0,30
Sebat	11,95	2,84	11,55	2,50	0,92	,359	0,15
OPYÖ Toplam	41,28	7,38	38,85	7,27	2,16	,031*	0,33

*p = ,031

OPYÖ ve alt boyutları puanlarının okul türüne göre farklılaşmasına ilişkin t-testi sonuçlarına göre, sadece OPYÖ Toplam puanında okul türüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur [$t(541) = 2,16, p = ,031, d = 0,33$]. Devlet okulundaki çocukların OPYÖ toplam puanı, Özel okuldaki çocukların puanlarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Diğer alt boyutlar olan Minnettariik, Yaşam Coşkusu, İyimserlik ve Sebat puanlarında ise okul türüne göre istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunmamıştır ($p > 0,05$). Yapılan analiz sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 4. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puanlarının Başarı Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin t-Testi Sonuçları

	Başarılıyım (n=247)		Ne iyi ne de kötü (n=296)		t	p	d
	Ort.	SS	Ort.	SS			
Minnettarlık	10,02	1,84	9,32	1,84	4,44	< ,001*	0,38
Yaşam Coşkusu	15,61	3,04	15,31	3,08	1,13	,261	0,10
İyimserlik	9,99	2,06	9,45	2,09	3,06	,002*	0,26
Sebat	13,10	2,52	10,93	2,67	9,68	< ,001*	0,84
OPYÖ Toplam	43,60	7,10	38,96	6,98	7,64	< ,001*	0,66

*p < ,001

OPYÖ ve alt boyutları puanlarının başarı durumuna göre farklılaşmasına ilişkin t-testi sonuçlarına göre, Minnettarlık [$t(541) = 4,44, p < ,001, d = 0,38$], İyimserlik [$t(541) = 3,06, p = ,002, d = 0,26$], Sebat [$t(541) = 9,68, p < ,001, d = 0,84$] ve OPYÖ Toplam [$t(541) = 7,64, p < ,001, d = 0,66$] puanlarında kendilerini "başarılıyım" ve "ne iyi ne de kötü" olarak değerlendiren çocuklar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunmuştur. Kendilerini "başarılıyım" olarak değerlendiren çocukların bu puanları, "ne iyi ne de kötü" olarak değerlendiren çocukların puanlarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ancak, Yaşam Coşkusu puanlarında başarı durumuna göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). Yapılan analiz sonuçları Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 5. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Aile Gelir Düzeyine Göre Farklılaşmasına İlişkin t-Testi Sonuçları

	Yüksek (n=68)		Orta ve altı (n=475)		t	p	d
	Ort.	SS	Ort.	SS			
Minnettarlık	9,87	1,76	9,61	1,89	1,07	,286	0,14
Yaşam Coşkusu	16,00	2,91	15,37	3,08	1,59	,113	0,21
İyimserlik	9,54	2,37	9,72	2,05	-0,63	,527	0,08
Sebat	12,00	3,13	11,90	2,77	0,25	,805	0,03
OPYÖ Toplam	41,47	8,03	41,01	7,31	0,48	,633	0,06

* $p > 0,05$

OPYÖ ve alt boyutları puanlarının aile gelir düzeyine göre farklılaşmasına ilişkin yapılan bağımsız örneklem için t-testi sonuçlarına göre, Minnettarlık, Yaşam Coşkusu, İyimserlik, Sebat ve OPYÖ Toplam puanlarında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir fark bulunmamıştır ($p > 0,05$). Yapılan analiz sonuçları Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 6. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Anne ile İlişki Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Anne ile ilişki	n	Ort.	SS	F	p	η_p^2	Fark
Minnettarlık	Ne iyi ne de kötü ^a	50	8,72	1,75	20,08	< ,001*	0,07	c>a,b
	İyi ^b	195	9,27	1,84				
	Çok iyi ^c	291	10,10	1,78				
Yaşam Coşkusu	Ne iyi ne de kötü ^a	50	13,64	3,36	13,94	< ,001*	0,05	c>a,b
	İyi ^b	195	15,29	2,56				
	Çok iyi ^c	291	15,96	3,11				
İyimserlik	Ne iyi ne de kötü ^a	50	8,76	2,01	17,42	< ,001*	0,06	c>a,b
	İyi ^b	195	9,27	2,15				
	Çok iyi ^c	291	10,16	1,94				
Sebat	Ne iyi ne de kötü ^a	50	10,70	3,25	12,68	< ,001	0,05	c>a,b
	İyi ^b	195	11,51	2,67				
	Çok iyi ^c	291	12,46	2,72				
OPYÖ Toplam	Ne iyi ne de kötü ^a	50	37,18	7,07	25,95	< ,001	0,09	c>a,b
	İyi ^b	195	39,28	6,97				
	Çok iyi ^c	291	43,11	7,12				

* $p < ,001$

OPYÖ ve alt boyutları puan ortalamalarının anne ile ilişki durumu değişkenine göre farklılaşmasına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; Minnettarlık puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 533) = 20,08, p < ,001, \eta^2 = 0,07$]. Anne ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 10,10, SS = 1,78), ilişkisi "iyi" (Ort. = 9,27, SS = 1,84) ve "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 8,72, SS = 1,75) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Yaşam Coşkusu puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 533) = 13,94, p < ,001, \eta^2 = 0,05$]. Anne ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 15,96, SS = 3,11), ilişkisi "iyi" (Ort. = 15,29, SS = 2,56) ve "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 13,64, SS = 3,36) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

İyimserlik puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 533) = 17,42, p < ,001, \eta^2 = 0,06$]. Anne ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 10,16, SS = 1,94), ilişkisi "iyi" (Ort. = 9,27, SS = 2,15) ve "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 8,76, SS = 2,01) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 7. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Baba ile İlişki Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Baba ile ilişki	<i>n</i>	Ort.	SS	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2	Fark
Minnettarlık	Ne iyi ne de kötü ^a	53	8,77	2,20	19,03	< ,001*	0,07	c>a,b
	İyi ^b	215	9,43	1,68				
	Çok iyi ^c	253	10,17	1,69				
Yaşam Coşkusu	Ne iyi ne de kötü ^a	53	14,34	3,11	11,29	< ,001*	0,04	c>a,b
	İyi ^b	215	15,22	2,64				
	Çok iyi ^c	253	16,12	2,97				
İyimserlik	Ne iyi ne de kötü ^a	53	9,30	2,04	15,07	< ,001*	0,05	c>a,b
	İyi ^b	215	9,29	2,08				
	Çok iyi ^c	253	10,25	1,89				
Sebat	Ne iyi ne de kötü ^a	53	11,40	2,93	5,01	,007*	0,02	c>a,b
	İyi ^b	215	11,71	2,67				
	Çok iyi ^c	253	12,38	2,75				
OPYÖ Toplam	Ne iyi ne de kötü ^a	53	38,49	7,27	18,73	< ,001*	0,07	c>a,b
	İyi ^b	215	39,92	6,75				
	Çok iyi ^c	253	43,27	7,04				

* $p < ,001$

OPYÖ ve alt boyutları puan ortalamalarının Baba ile ilişki durumu değişkenine göre farklılaşmasına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; Minnettarlık puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 520) = 19,03, p < ,001, \eta^2 = 0,07$]. Baba ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 10,17, SS = 1,69), ilişkisi "iyi" (Ort. = 9,43, SS = 1,68) ve "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 8,77, SS = 2,20) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi "iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 9,43, SS = 1,68) "ne iyi ne de kötü" olanların ortalamasından (Ort. = 8,77, SS = 2,20) anlamlı derecede yüksek bulunmuştur.

Yaşam Coşkusu puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 520) = 11,29, p < ,001, \eta^2 = 0,04$]. Baba ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 16,12, SS = 2,97), ilişkisi "iyi" Ort. = 15,22, SS = 2,64) ve "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 14,34, SS = 3,11) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

İyimserlik puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 520) = 15,07, p < ,001, \eta^2 = 0,05$]. Baba ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 10,25, SS = 1,89), ilişkisi "iyi" (Ort. =

9,29, SS = 2,08) ve “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 9,30, SS = 2,04) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Sebat puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 520) = 5,01, p = ,007, \eta^2 = 0,02$]. Baba ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 12,38, SS = 2,75), ilişkisi “iyi” (Ort. = 11,71, SS = 2,67) ve “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 11,40, SS = 2,93) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

OPYÖ Toplam puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 520) = 18,73, p < ,001, \eta^2 = 0,07$]. Baba ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 43,27, SS = 7,04), ilişkisi “iyi” (Ort. = 39,92, SS = 6,75) ve “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 38,49, SS = 7,27) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 8. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Öğretmen ile İlişki Durumuna Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Öğretmen ile ilişki	<i>n</i>	<i>Ort.</i>	<i>SS</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2	Fark
Minnettarlık	Ne iyi ne de kötü ^a	100	8,27	1,82				
	İyi ^b	261	9,61	1,71	62,43	< ,001*	0,19	c>b>a
	Çok iyi ^c	173	10,60	1,49				
Yaşam Coşkusu	Ne iyi ne de kötü ^a	100	13,68	3,04				
	İyi ^b	261	15,42	2,75	39,82	< ,001*	0,13	c>b>a
	Çok iyi ^c	173	16,77	2,64				
İyimserlik	Ne iyi ne de kötü ^a	100	8,88	2,19				
	İyi ^b	261	9,65	1,94	16,79	< ,001*	0,06	c>b>a
	Çok iyi ^c	173	10,34	2,04				
Sebat	Ne iyi ne de kötü ^a	100	10,40	2,73				
	İyi ^b	261	11,78	2,46	35,48	< ,001*	0,12	c>b>a
	Çok iyi ^c	173	13,13	2,80				
OPYÖ Toplam	Ne iyi ne de kötü ^a	100	35,49	6,24				
	İyi ^b	261	40,64	6,16	76,29	< ,001*	0,22	c>b>a
	Çok iyi ^c	173	45,39	7,02				

* $p < ,001$

OPYÖ ve alt boyutları puan ortalamalarının öğretmen ile ilişki durumu değişkenine göre farklılaşmasına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; Minnettarlık puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 533) = 62,43, p < ,001, \eta^2 = 0,19$]. Öğretmen ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 10,60, SS = 1,49), ilişkisi “iyi” (Ort. = 9,61, SS = 1,71) ve “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 8,27, SS = 1,82) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi “iyi” (Ort. = 9,61, SS = 1,71) olanların ortalaması “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 8,27, SS = 1,82) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Yaşam Coşkusu puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 533) = 39,82, p < ,001, \eta^2 = 0,13$]. Öğretmen ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 16,77, SS = 2,64), ilişkisi “iyi” (Ort. = 15,42, SS = 2,75) ve “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 13,68, SS = 3,04) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi “iyi” (Ort. = 15,42, SS = 2,75) olanların ortalaması “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 13,68, SS = 3,04) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

İyimserlik puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 533) = 16,79, p < ,001, \eta^2 = 0,06$]. Öğretmen ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 10,34, SS = 2,04), ilişkisi “iyi” (Ort. = 9,65, SS = 1,94) ve “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 8,88, SS = 2,19) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi “iyi” (Ort. = 9,65, SS = 1,94) olanların ortalaması “ne iyi ne de kötü” (Ort. = 8,88, SS = 2,19) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Sebat puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 533) = 35,48, p < ,001, \eta^2 = 0,12$]. Öğretmen ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 13,13, SS = 2,80), ilişkisi "iyi" (Ort. = 11,78, SS = 2,46) ve "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 10,40, SS = 2,73) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi "iyi" (Ort. = 11,78, SS = 2,46) olanların ortalaması "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 10,40, SS = 2,73) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

OPYÖ Toplam puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 533) = 76,29, p < ,001, \eta^2 = 0,22$]. Öğretmen ile ilişkisi "çok iyi" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 45,39, SS = 7,02), ilişkisi "İyi" (Ort. = 40,64, SS = 6,16) ve "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 35,49, SS = 6,24) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi "iyi" (Ort. = 40,64, SS = 6,16) olanların ortalaması "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 35,49, SS = 6,24) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 9. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Sınıf Arkadaşları ile İlişki Durumuna Göre Farklaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Sınıf arkadaşları ile ilişki	<i>n</i>	<i>Ort.</i>	<i>SS</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η_p^2	Fark
Minnettarlık	Ne iyi ne de kötü ^a	93	9,08	2,09	8,43	< ,001*	0,03	c>b>a
	İyi ^b	218	9,63	1,70				
	Çok iyi ^c	215	10,00	1,81				
Yaşam Coşkusu	Ne iyi ne de kötü	93	15,08	2,56	1,82	,162	0,01	-
	İyi	218	15,45	2,86				
	Çok iyi	215	15,78	3,37				
İyimserlik	Ne iyi ne de kötü ^a	93	8,81	2,24	19,29	< ,001*	0,07	c>b>a
	İyi ^b	218	9,64	1,91				
	Çok iyi ^c	215	10,29	1,89				
Sebat	Ne iyi ne de kötü	218	11,98	2,68	1,10	,333	0,00	-
	İyi	93	11,54	3,03				
	Çok iyi	215	12,04	2,86				
OPYÖ Toplam	Ne iyi ne de kötü ^a	93	38,41	7,74	10,77	< ,001*	0,04	c>b>a
	İyi ^b	218	41,15	7,08				
	Çok iyi ^c	215	42,57	7,16				

* $p < ,001$

OPYÖ ve alt boyutları puan ortalamalarının arkadaş ile ilişki durumu değişkenine göre farklılaşmasına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; Minnettarlık puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 525) = 8,43, p < ,001, \eta^2 = 0,03$]. Sınıf arkadaşları ile ilişkisi "iyi" olanların ortalaması (Ort. = 9,63, SS = 1,70) "ne iyi ne de kötü" olanların ortalamasından (Ort. = 9,08, SS = 2,09) anlamlı derecede yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi "ne iyi ne de kötü" olanların ortalaması "çok iyi" olanların ortalamasından (Ort. = 10,00, SS = 1,81) anlamlı düzeyde düşük bulunmuştur.

İyimserlik puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 525) = 19,29, p < ,001, \eta^2 = 0,07$]. Sınıf arkadaşları ile ilişkisi "çok iyi" olanların ortalaması (Ort. = 10,29, SS = 1,89), ilişkisi "iyi" (Ort. = 9,64, SS = 1,91) ve "Ne iyi ne de kötü" (Ort. = 8,81, SS = 2,24) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi "iyi" (Ort. = 9,64, SS = 1,91) olanların ortalaması "ne iyi ne de kötü" (Ort. = 8,81, SS = 2,24) olanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

OPYÖ Toplam puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(2, 525) = 10,77, p < ,001, \eta^2 = 0,04$]. Arkadaşları ile ilişkisi "iyi" olanların ortalaması (Ort. = 41,15, SS = 7,08) ilişkisi "ne iyi ne de kötü" olanların ortalamasından (Ort. = 38,41, SS = 7,74) anlamlı derecede yüksek bulunmuştur. Ayrıca, ilişkisi "ne iyi ne de kötü" olanların ortalaması "çok iyi" olanların ortalamasından (Ort. = 42,57, SS = 7,16) anlamlı düzeyde düşük bulunmuştur.

Tablo 10. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Dijital Oyun Oynama Süresine Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Dijital oyun oynama süresi	<i>n</i>	<i>Ort.</i>	<i>SS</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2	Fark
Minnettarlık	Hiç ^a	40	10,18	1,71	7,30	< ,001*	0,05	a,b,c,d>e
	Günde 1 saatten az ^b	86	10,03	1,68				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	236	9,73	1,74				
	Sadece hafta sonları ^d	35	10,17	1,96				
	Günde 4 saatten fazla ^e	146	8,99	2,04				
Yaşam Coşkusu	Hiç ^a	40	15,62	3,17	2,62	,034*	0,02	b>e
	Günde 1 saatten az ^b	86	16,03	3,38				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	236	15,58	2,89				
	Sadece hafta sonları ^d	35	15,66	3,07				
	Günde 4 saatten fazla ^e	146	14,80	3,05				
İyimserlik	Hiç ^a	40	9,70	1,96	4,38	,002*	0,03	b,c,d>e
	Günde 1 saatten az ^b	86	10,00	1,93				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	236	9,82	2,03				
	Sadece hafta sonları ^d	35	10,40	1,67				
	Günde 4 saatten fazla ^e	146	9,14	2,29				
Sebat	Hiç ^a	40	12,32	3,08	8,55	< ,001*	0,06	a,b,c,d>e
	Günde 1 saatten az ^b	86	12,72	2,75				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	236	12,14	2,63				
	Sadece hafta sonları ^d	35	12,46	2,80				
	Günde 4 saatten fazla ^e	146	10,83	2,80				
OPYÖ Toplam	Hiç ^a	40	42,65	7,64	13,61	< ,001*	0,09	a,b,c,d>e
	Günde 1 saatten az ^b	86	43,15	7,36				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	236	41,81	6,56				
	Sadece hafta sonları ^d	35	43,97	7,14				
	Günde 4 saatten fazla ^e	146	37,53	7,53				

* $p < ,001$

OPYÖ ve alt boyutları puan ortalamalarının oyun oynama süresine göre farklılaşmasına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; Minnettarlık puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 7,30, p < ,001, \eta^2 = 0,05$]. Günde hiç oyun oynamayan (Ort. = 10,18, SS = 1,71), “günde 1 saatten az” (Ort. = 10,03, SD = 1,68), “günde en fazla 2-3 saat” (Ort. = 9,73, SS = 1,74), ve “sadece hafta sonları” (Ort. = 10,17, SS = 1,96) oyun oynayan katılımcıların ortalaması, “günde 4 saatten fazla” (Ort. = 8,99, SS = 2,04) oyun oynayanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Yaşam Coşkusu puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 2,62, p = ,034, \eta^2 = 0,02$]. “günde 1 saatten az” oyun oynayan katılımcıların ortalaması (Ort. = 16,03, SS = 3,38), “günde 4 saatten fazla” oyun oynayanların ortalamasından (Ort. = 14,80, SS = 3,05) anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

İyimserlik puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 4,38, p = ,002, \eta^2 = 0,03$]. “günde 1 saatten az” (Ort. = 10,00, SS = 1,93), “günde en fazla 2-3 saat” (Ort. = 9,82, SS = 2,03), ve “sadece hafta sonları” (Ort. = 10,40, SS = 1,67) oyun oynayan katılımcıların ortalaması, “günde 4 saatten fazla” (Ort. = 9,14, SS = 2,29) oyun oynayanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Sebat puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 8,55, p < ,001, \eta^2 = 0,06$]. “hiç oynamıyorum” (Ort. = 12,32, SS = 3,08), “günde 1 saatten az” (Ort. = 12,72, SS = 2,75), “günde en fazla 2-3 saat” (Ort. = 12,14, SS = 2,63), ve “sadece hafta sonları” (Ort. = 12,46, SS = 2,80) oyun oynayan katılımcıların ortalaması, “günde 4 saatten fazla” (Ort. = 10,83, SS = 2,80) oyun oynayanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

OPYÖ Toplam puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 13,61, p < ,001, \eta^2 = 0,09$]. “hiç oynamıyorum” (Ort. = 42,65, SS = 7,64), “günde 1 saatten az” (Ort. = 43,15, SS = 7,36), “günde en fazla 2-3 saat” (Ort. = 41,81, SS = 6,56), ve “sadece hafta sonları” (Ort. = 43,97, SS = 7,14) oyun

oynayan katılımcıların ortalaması, “günde 4 saatten fazla” (Ort. = 37,53, SS = 7,53) oyun oynayanların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Tablo 11. Okulda Pozitif Yaşantılar Ölçeği (OPYÖ) ve Alt Boyutları Puan Ortalamalarının Sosyal Medya Kullanım Süresine Göre Farklılaşmasına İlişkin ANOVA Sonuçları

	Sosyal medya süresi	<i>n</i>	<i>Ort.</i>	<i>SS</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2	Fark
Minnettarlık	Sosyal medya hesabım yok ^a	127	10,20	1,72	10,28	< ,001*	0,07	a,b,d>c,e
	Günde 1 saatten az ^b	124	9,98	1,77				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	197	9,31	1,88				
	Sadece hafta sonları ^d	20	10,25	1,52				
	Günde 4 saatten fazla ^e	75	8,81	1,92				
Yaşam Coşkusu	Sosyal medya hesabım yok ^a	127	16,13	3,19	5,60	< ,001*	0,04	a,b>e
	Günde 1 saatten az ^b	124	15,85	2,59				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	197	15,27	2,98				
	Sadece hafta sonları ^d	20	14,95	3,17				
	Günde 4 saatten fazla ^e	75	14,23	3,39				
İyimserlik	Sosyal medya hesabım yok ^a	127	10,01	2,03	3,24	,012*	0,02	a>e
	Günde 1 saatten az ^b	124	9,82	2,09				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	197	9,57	2,05				
	Sadece hafta sonları ^d	20	10,40	1,60				
	Günde 4 saatten fazla ^e	75	9,08	2,27				
Sebat	Sosyal medya hesabım yok ^a	127	12,51	2,95	8,60	< ,001*	0,06	a,b,d>c,e
	Günde 1 saatten az ^b	124	12,27	2,52				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	197	11,62	2,61				
	Sadece hafta sonları ^d	20	13,60	2,89				
	Günde 4 saatten fazla ^e	75	10,63	3,01				
OPYÖ Toplam	Sosyal medya hesabım yok ^a	127	43,35	7,63	13,15	< ,001*	0,09	a,b,d>c,e
	Günde 1 saatten az ^b	124	42,39	6,65				
	Günde en fazla 2-3 saat ^c	197	39,80	6,82				
	Sadece hafta sonları ^d	20	45,30	6,51				
	Günde 4 saatten fazla ^e	75	37,25	7,64				

* $p < ,001$

OPYÖ ve alt boyut puan ortalamalarının sosyal medya kullanım süresine göre farklılaşmasına ilişkin yapılan tek yönlü varyans analizi (ANOVA) sonuçlarına göre; Minnettarlık puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 10,28, p < ,001, \eta^2 = 0,08$]. "sosyal medya hesabım yok" (Ort. = 10,20, SS = 1,72), "günde 1 saatten az" (Ort. = 9,98, SS = 1,77) ve "sadece hafta sonları" (Ort. = 10,25, SS = 1,52) sosyal medya kullanan katılımcıların ortalaması, "günde en fazla 2-3 saat" (Ort. = 9,31, SS = 1,88) ve "günde 4 saatten fazla" (Ort. = 8,81, SS = 1,92) sosyal medya kullananların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Yaşam Coşkusu puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 5,60, p < ,001, \eta^2 = 0,04$]. "sosyal medya hesabım yok" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 16,13, SS = 3,19) ile "günde 1 saatten az" sosyal medya kullanan katılımcıların ortalaması (Ort. = 15,85, SS = 2,59), "günde 4 saatten fazla" sosyal medya kullananların ortalamasından (Ort. = 14,23, SS = 3,39) anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

İyimserlik puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 3,24, p = ,012, \eta^2 = 0,02$]. "sosyal medya hesabım yok" olan katılımcıların ortalaması (Ort. = 10,01, SS = 2,03), "günde 4 saatten fazla" sosyal medya kullananların ortalamasından (Ort. = 9,08, SS = 2,27) anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Sebat puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 8,60, p < ,001, \eta^2 = 0,06$]. "sosyal medya hesabım yok" (Ort. = 12,51, SS = 2,95), "günde 1 saatten az" (Ort. = 12,27, SS = 2,52)

"günde en fazla 2-3 saat" (Ort. = 11,62, SS = 2,61) ve "sadece hafta sonları" (Ort. = 13,60, SS = 2,89) sosyal medya kullanan katılımcıların ortalaması, "günde 4 saatten fazla" (Ort. = 10,63, SS = 3,01) sosyal medya kullananların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

OPYÖ Toplam puan ortalamaları arasında anlamlı fark bulunmuştur [$F(4, 538) = 13,15, p < ,001, \eta^2 = 0,09$]. Sosyal medya hesabı olmayan katılımcıların (Ort. = 43,35, SS = 7,63) ve "günde 1 saatten az" (Ort. = 42,39, SS = 6,65) sosyal medya kullanan katılımcıların ortalaması "günde en fazla 2-3 saat" (Ort. = 39,80, SS = 6,82) ve "günde 4 saatten fazla" (Ort. = 37,25, SS = 7,64) sosyal medya kullanan katılımcıların ortalamasından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. "günde en fazla 2-3 saat" sosyal medya kullananların ortalaması (Ort. = 39,80, SS = 6,82) "sadece hafta sonları" kullananlara (Ort. = 45,30, SS = 6,51) kıyasla anlamlı düzeyde düşük bulunmuştur. "Sadece hafta sonları" sosyal medya kullananların ortalaması (Ort. = 45,30, SS = 6,51) "günde 4 saatten fazla" sosyal medya kullananların ortalamasından (Ort. = 37,25, SS = 7,64) anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

4. TARTIŞMA

Araştırmada kız çocukların yaşam coşkusu puanı erkek çocukların puanlarından anlamlı düzeyde düşük, sebat ve toplam puanları ise erkek çocukların puanlarından yüksek bulunmuştur. Literatür incelendiğinde ön ergenlik dönemindeki çocukların cinsiyetlerine göre okuldaki pozitif yaşantılarının, yaşam coşkusunun ve sebat davranışlarını önemli derecede etkileyebildiğini göstermektedir (Esteban-Gonzalo vd., 2020; Sung ve Yang, 2020). Çocuklardaki bu değişikliğin cinsiyete göre farklılaşan ebeveyn tutumlarından, disiplin anlayışından, bakım verenin sebat gösterme özelliklerinden etkilenebilmektedir. Olumsuz ebeveyn tutumları ve sert disiplin anlayışının ön ergenlik dönemindeki erkek çocuklarında saldırganlık davranışlarıyla ve sebat gösterme davranışlarındaki olumsuzlukla ilişkili olduğu görülmektedir (Cui ve Lan, 2020; Lam vd., 2020). Ayrıca ön ergenlik dönemindeki kızların yaşam coşkusunun psikolojik dayanıklılık, menstrüasyon sağlığı eğitimi, fizyolojik değişikliklere hazırlıklı olma ve güven ve güveni teşvik eden destekleyici ortamlar gibi faktörlerin bir kombinasyonundan etkilenmektedir (Korlat vd., 2022; Tang vd., 2020; Zeru ve Muluneh, 2020). Bu faktörlerdeki olumsuzlukların ön ergenlik dönemindeki kız çocuklarının yaşam coşkularını olumsuz yönde etkilediği düşünülmektedir. Ayrıca ön ergenlik dönemindeki kızlar zihin teorisine göre, sosyal yeterlilik ve empati becerilerinde daha yüksek performans gösterme eğilimindedir (Kokkinos vd., 2016). Dolayısıyla kızların ebeveyn güveni, duygusal ayrılık ve psikososyal uyumu daha güçlüdür (Sugimura vd., 2020). Bu durumun erkeklere kıyasla kızların okul yaşantılarını daha olumlu yönde etkilediği düşünülmektedir. Sonuç olarak, ön ergenlik dönemindeki çocukların cinsiyeti, okuldaki yaşantılarını, yaşam coşkusu ve sebat davranışlarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu cinsiyet farklılıklarını anlamak, ergenlerin olumlu gelişimini teşvik edecek müdahaleler ve destek sistemleri geliştirmek için önemlidir.

Araştırmada devlet okulundaki çocukların toplam puanı, özel okuldaki çocukların puanlarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur. Yapılan araştırmalar, Türkiye'de devlet okullarına giden çocukların özel okullara gidenlere göre daha yüksek olumlu yaşantıya sahip olmasını, devlet okullarındaki dil öğrenme deneyimlerinin, sosyal-duygusal davranışların ve eğitim kalitesinin daha iyi olması ile açıklamaktadır (Arslan ve Çiftçi, 2021; Dağ, 2015; Seyahi vd., 2020; Stumm ve Plomin, 2020). Bu nedenlerden dolayı devlet okuluna giden ön ergenlik dönemindeki çocukların okuldaki pozitif yaşantılarının daha yüksek olduğu düşünülmektedir.

Araştırmada aile gelir düzeyine göre minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik, sebat ve toplam puanlarında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir fark bulunmamıştır. Literatür incelendiğinde düşük aile gelir düzeyinin çocukların saldırganlık davranışlarını artırdığını (Fauzi vd., 2023), yaşam kalitesini düşürdüğünü (Litzelman vd., 2012), çocuklar üzerindeki psikolojik yükü artırdığını (Na vd., 2022) göstermektedir. Ayrıca Türkiye'nin bazı bölgelerinde düşük gelirli ailelerde çocuklara yönelik ağır fiziksel ceza yöntemlerinin kullanımının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir (Sönmez vd., 2017). Bu bulgular göz önüne alındığında aile gelir düzeyinin çocukların okuldaki pozitif yaşantıları üzerinde olumsuz etkileri olabileceğini düşündürse de yapılan araştırmada böyle bir ilişki bulunmamıştır. Aile gelir düzeyi ile çocukların okuldaki pozitif yaşantıları arasında ilişki olmamasının daha çok çocuğun yaşı, cinsiyeti gibi bireysel faktörlere bağlı olduğu, araştırmanın diğer bulgularında da görüldüğü gibi yakın sosyal çevresi ile ilişkisinin, başarı durumunun, ekran kullanım süresinin okul yaşantılarını şekillendirmede rol oynadığı düşünülmektedir.

Araştırmada kendilerini başarılı olarak değerlendiren çocukların minnettarlık, iyimserlik, sebat ve toplam pozitif yaşantı puanları yüksek bulunmuştur. Literatür incelendiğinde çalışıp iyi notlar almanın çocukları minnettarlıklarını daha çok ifade etmeye teşvik ettiği, minnettarlığın da çocuklarda daha güçlü sosyal ilişkileri, psikososyal uyumu, iyimserliği, akademik başarıyı sağladığı görülmektedir. (Corona vd., 2020; Layous ve Lyubomirsky, 2014; Wu ve Tian, 2020). İyimserliğin kaygıyı azalttığı, olumlu psikososyal faktörleri teşvik ettiği (Almansa vd., 2022); sebat göstermenin okul başarısını ve olumlu sınıf davranışlarını arttırdığı (Wagner ve Ruch, 2015) görülmektedir. Bu nedenle minnettarlık, iyimserlik ve sebatı içeren okuldaki pozitif yaşantıların, olumlu bir sınıf ortamına katkıda bulunarak, daha yüksek düzeyde öğrenme sevgisiyle başarıyı sağladığı düşünülmektedir (Wagner ve Ruch, 2015; Weber vd., 2014).

Araştırmada annesi, babası ve öğretmeni ile ilişkisini çok iyi olarak tanımlayan çocukların minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik, sebat ve toplam okulda pozitif yaşam düzeylerinin yüksek olduğu bulunmuştur. Literatürde ebeveyn-çocuk ilişkisinin minnettarlığın temeli olduğu ve minnettarlığı etkileyen önemli bir faktör olduğu ifade edilmektedir (Li vd., 2022). Yapılan araştırmalar ebeveyn-çocuk ilişkisinin çocukların minnettarlık, iyimserlik ve olumlu sosyal davranışlarıyla ilişkili olduğunu bulmuştur (Ho-Tang vd., 2016). Ebeveyn-çocuk ilişkisinin kalitesi, ebeveynlerin bu duygular üzerindeki etkisi ve minnettarlıkla ilgili faaliyetlere katılımı (Rothenberg vd., 2016), çocukların minnettarlığını, yaşam coşkusunu ve iyimserliğini şekillendirmede rol oynamaktadır. Ayrıca öğretmenlerin yaşam coşkusunun, sebat gösterme davranışının, öz yeterliliğinin öğretim davranışları ile ilişkili olduğunu bu durumun da çocuklarda başarı ve motivasyonu etkilediğini göstermektedir (Wangid vd., 2020). Olumlu öğretmen-çocuk ilişkisi ergenlerin okula uyumlarında ve yeterlilik inançlarında etkilidir (Cheung, 2019). Dolayısıyla da öğretmen ile kurulan olumlu ilişkiler ve öğretmenin desteği ergenlerin okuldaki yaşantılarından daha fazla memnuniyet duymalarını ve yaşam coşkularının da artmasını sağlamaktadır (Telef vd., 2015). Yapılan araştırmada sınıf arkadaşları ile ilişkisini ne iyi ne kötü tanımlayanların minnettarlık düzeyinin çok iyi olarak tanımlayanlara göre oldukça düşük olduğu bulunmuştur. Sınıf arkadaşları ile ilişkisini çok iyi tanımlayan çocukların iyimserlik ve toplam okulda pozitif yaşam düzeylerinin yüksek olduğu bulunmuştur. Okuldaki olumlu deneyimler çocukların refahında ve sınıf arkadaşlarıyla ilişkilerinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Yapılan araştırmalarda sınıf arkadaşları tarafından kabul edilmenin, okula uyumu arttırdığı, daha az akademik başarısızlığa neden olduğu ve daha fazla başarılı sosyal ilişkiler geliştirmeyi sağladığı bulunmuştur (Hombrados-Mendieta vd., 2012; Xia vd., 2020). Çocukların okuldan zevk alma düzeyleri arttıkça iyi oluş düzeyleri de artmaktadır (Gomez-Baya vd., 2021). Sonuç olarak çocukların minnettarlığı, iyimserliği, okuldaki pozitif yaşantıları, sınıf arkadaşlarıyla olan ilişkileri ile bağlantılıdır. Bu nedenle çocukların sınıf arkadaşlarıyla olumlu ilişkilerini geliştirmek için okulda minnettarlık, iyimserlik ve olumlu deneyimlerin desteklenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Araştırmada çocukların dijital oyun oynama süresi günde 4 saatten fazla olduğunda minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik, sebat ve toplam puanlarının anlamlı şekilde düştüğü bulunmuştur. Literatür incelendiğinde günde 4 saatten fazla dijital oyun oynamanın çocukların gelişimine etkilerinin çok yönlü olduğu görülmüştür. Bazı çalışmalar dijital oyunların bilişsel gelişim ve sosyalleşme üzerindeki potansiyel olumlu etkilerini vurgulasa da (Aslan vd., 2019), diğer araştırmalar aşırı düzeyde dijital oyun oynamanın çocuklarda internet oyun bozukluğuna (Paulus vd., 2018), yüksek düzeyde saldırganlığa (Güvendi vd., 2022) neden olduğunu göstermektedir. Çocukların oyun alışkanlıklarının ebeveyn farkındalığından ve oynamayı tercih ettikleri oyun türünden (Akkaya vd., 2021), ebeveynlerin bağlanma özellikleri ve çocukların oyun alışkanlıklarına ilişkin endişelerinden (Malik vd., 2020) etkilendiği görülmektedir. Yapılan araştırmada ayrıca çocukların sosyal medya kullanım süresi günde 2 saatten fazla olduğunda minnettarlık, sebat ve toplam puanlarının anlamlı şekilde düştüğü bulunmuştur. Günde 4 saatten fazla olduğunda da yaşam coşkusu ve iyimserlik düzeylerinin anlamlı şekilde düştüğü bulunmuştur. Literatür incelendiğinde sosyal medya kullanım süresinin artmasının çocuklarda minnettarlık düzeyinin (Maheux vd., 2021) ve yaşam coşkusunun (Shoshani ve Kor, 2022) düşmesine neden olduğu görülmüştür. Ayrıca çalışmalar uzun süre sosyal medyada vakit geçirmenin yüksek riskli davranışlarla ilişkili olduğu (Vente vd., 2020), ruh sağlığını olumsuz yönde etkilediğini (Yamini ve Pujar, 2022), bilişsel, dil ve sosyal-duygusal becerileri üzerinde olumsuz etkileri olduğu tespit edilmiştir (Schwarzer vd., 2021). Sonuç olarak yapılan araştırmada dijital oyun oynama süresi ve sosyal medya kullanım süresi arttıkça minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik, sebat ve toplam okulda pozitif yaşam düzeylerinin düştüğü görülmüştür. Bu nedenle çocukların olumsuz davranışlardan ve uygunsuz içeriğe aşırı maruz kalmaktan korunması için çocukların oyun oynama sürelerinin düzenlenmesinde ve sınır koyulmasında ebeveyn arabuluculuğunun rolünün dikkate alınması önemlidir (Donati vd., 2021; Görgülü ve Özer, 2023).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan araştırma sonucunda;

Kız çocuklarının yaşam coşkusu puanı erkek çocukların puanlarından anlamlı düzeyde düşük, sebat ve toplam pozitif yaşantı puanları ise yüksek bulunmuştur.

Araştırmada devlet okulundaki çocukların toplam puanı, özel okuldaki çocukların puanlarından anlamlı düzeyde yüksek bulunmuştur.

Araştırmada aile gelir düzeyine göre minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik, sebat ve toplam puanlarında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde bir fark bulunmamıştır.

Araştırmada kendilerini başarılı olarak değerlendiren çocukların minnettarlık, iyimserlik, sebat ve toplam puanları yüksek bulunmuştur.

Araştırmada annesi, babası ve öğretmeni ile ilişkisini çok iyi olarak tanımlayan çocukların minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik, sebat ve toplam okulda pozitif yaşam düzeylerinin yüksek olduğu bulunmuştur.

Araştırmada çocukların dijital oyun oynama süresi günde 4 saatten fazla olduğunda minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik, sebat ve toplam puanlarının anlamlı şekilde düştüğü bulunmuştur. Ayrıca çocukların sosyal medya kullanım süresi günde 2 saatten fazla olduğunda minnettarlık, sebat ve toplam puanlarının anlamlı şekilde düştüğü bulunmuştur. Günde 4 saatten fazla olduğunda da yaşam coşkusu ve iyimserlik düzeylerinin anlamlı şekilde düştüğü bulunmuştur.

Araştırmanın sonuçları doğrultusunda hem devlet okullarında hem de özel okullarda öğrenim gören ön ergenlik dönemindeki çocukların cinsiyet farklılıklarını anlayarak, ergenlerin olumlu gelişimini teşvik edecek müdahaleler ve destek sistemleri geliştirilmelidir. Çocukların minnettarlığı, iyimserliği, azmi ve okuldaki pozitif yaşantıları birbirleriyle bağlantılı olup başarılarına katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle olumlu psikolojik yapıların desteklenerek çocukların refahı ve başarısı açısından uzun vadeli faydalar sağlanabileceği düşünülmektedir.

Yapılan araştırmada çocukların ebeveynleri, öğretmenleri ve sınıf arkadaşları ile olan olumlu ilişkisinin okuldaki pozitif yaşantıları açısından oldukça önemli olduğu görülmüştür. Bu nedenle çocuğun mikrosistemini oluşturan aile, öğretmen ve arkadaş ilişkilerinin güçlendirilmesine, olumlu deneyimlerinin desteklenerek arttırılmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Bu noktada çocuğun bireysel özelliklerinin ve ihtiyaç duyduğu gereksinimlerin farkında olarak olumlu bir okul ortamı sağlanabilir.

Ön ergenlik dönemindeki çocukların 4 saatten fazla, hatta bazı alt boyutlarda 2 saatin üzerinde dijital oyun oynamalarının ve sosyal medya kullanımlarının okuldaki pozitif yaşantılarını olumsuz etkilediği bulunmuştur. Bu nedenle ön ergenlik dönemindeki çocukların ekran kullanım sürelerinin günde 2 saati aşmayacak şekilde kullanım sürelerinin sınırlandırılması, bu noktada da ebeveynlerin sınır koyma ve etkileşimli alternatifler üretme becerilerinin desteklenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Okul temelli farkındalık programları uygulanarak, ön ergenlik dönemindeki çocukların başa çıkma mekanizmalarını ve duygusal düzenleme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olarak okulda daha olumlu deneyimler yaşamaları sağlanabilir. Bu nedenle ortaokula giden ön ergenlik dönemindeki çocuklarla çalışacak olan araştırmacılara çocukların ekran kullanımını olmadan hem arkadaşları ile hem de ebeveynleri ile etkileşimli vakit geçirme yöntemlerini, öğretmenlerin çocuklar ile olan ilişkilerini güçlendirici biçimde zamanı yapılandırma stratejilerini içeren, minnettarlık, yaşam coşkusu, iyimserlik, sebat duygularını destekleyen programlar hazırlayarak etkililiklerini değerlendirmeleri önerilmektedir.

Araştırmayı yürütmek için İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 09.02.2023 tarihli ve 09 karar numaralı etik kurul onayı alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Akkaya, S., Tan, Z., Kapıdere, M. ve Şahin, S. (2021). Investigation of the relationship between parents' awareness of digital parenting and the effects of digital games on their children. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(1), 889-917. <https://doi.org/10.17679/inuefd.905569>
- Alifia, A., Ratnawati, S. ve Prasetijowati, T. (2022). Synergy between parents and teachers in motivating children's learning during the Covid-19 pandemic. *Jurnal Mediasosian Jurnal Ilmu Sosial Dan Administrasi Negara*, 6(2), 203-216. <https://doi.org/10.30737/mediasosian.v6i2.3199>
- Almansa, J., Trivilin, T., Hutz, C., Almeida, R., Vazquez, A. ve Freitas, C. (2022). The mental health of Brazilian students during the Covid-19 pandemic: the role of gratitude, optimism, and hope in reducing anxiety. *Trends in Psychiatry and Psychotherapy*, 44(1), 1-24. <https://doi.org/10.47626/2237-6089-2022-0496>
- Alzahrani, M., Alharbi, M. F. ve Alodwani, A. (2019). The effect of social-emotional competence on children academic achievement and behavioral development. *International Education Studies*, 12(12), 141-149. <https://doi.org/10.5539/ies.v12n12p141>
- Armenta, C. N., Fritz, M. M., Walsh, L. C. ve Lyubomirsky, S. (2022). Satisfied yet striving: gratitude fosters life satisfaction and improvement motivation in youth. *Emotion*, 22(5), 1004-1016. <https://doi.org/10.1037/emo0000896>
- Arslan, T. ve Çiftçi, H. (2021). Second language motivational self system of sixth graders in Turkey: a correlational study. *TESOL Journal*, 12(1), 1-15. <https://doi.org/10.1002/tesj.518>
- Aslan, A., Turgut, Y. E. ve Yılmaz, T. K. (2019). Game, environment and peer effect on children on the digital gaming habits in game arcades. *Journal of Computer and Education Research*, 7(14), 480-495. <https://doi.org/10.18009/jcer.610441>
- Aydemir, F. (2022). Dijital oyunlar ve çocuklar üzerindeki etkileri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (41), 40-69. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.1116868>
- Baldwin, D., Jackson, D., Okoh, I. ve Cannon, R. (2010). Resiliency and optimism: an African American senior citizen's perspective. *Journal of Black Psychology*, 37(1), 24-41. <https://doi.org/10.1177/0095798410364394>
- Bock, D., Harms, U. ve Mahler, D. (2021). Examining the dimensionality of pre-service teachers' enthusiasm for teaching by combining frameworks of educational science and organizational psychology. *Plos One*, 16(11), 1-17. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0259888>
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2018). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Cagongon, R. R. ve Osorno, R. I. N. (2022). Moderating effect of physical education motivation on the relationship between positive experiences at school and physical education self-efficacy of high school students. *European Journal of Physical Education and Sport Science*, 9(2), 58-88. <https://doi.org/10.46827/ejpe.v9i2.4548>
- Celume, M.-P., Ivcevic, Z., & Zenasni, F. (2023). Mood and creativity in children: differential impacts on convergent and divergent thinking. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts. Advance Online Publication*, 17(2), 1-12. <https://doi.org/10.1037/aca0000577>
- Chassiakos, Y. R., Radesky, J., Christakis, D. A., Moreno, M. A., Cross, C., Hill, D. L., Ameenuddin, N., Hutchinson, J., Levine, A., Boyd, R., Mendelson, R., ve Swanson, W. S. (2016). Children and adolescents and digital media. *Pediatrics*, 138(5), 1-18. <https://doi.org/10.1542/peds.2016-2593>
- Cheung, C. (2019). Parents' involvement and adolescents' school adjustment: teacher-student relationships as a mechanism of change. *School Psychology*, 34(4), 350-362. <https://doi.org/10.1037/spq0000288>
- Chou, W. H., Chen, H. ve Hsu, C. (2022). Research on alleviating children's nighttime fear using a digital game. *Children*, 9(3), 1-17. <https://doi.org/10.3390/children9030405>

- Corona, K., Senft, N., Campos, B., Chen, C., Shiota, M. ve Chentsova-Dutton, Y. (2020). Ethnic variation in gratitude and well-being. *Emotion, 20*(3), 518-524. <https://doi.org/10.1037/emo0000582>
- Credé, M., Tynan, M. C. ve Harms, P. D. (2017). Much ado about grit: a meta-analytic synthesis of the grit literature. *Journal of Personality and Social Psychology, 113*(3), 492-511. <https://doi.org/10.1037/pspp0000102>
- Cui, G. ve Lan, X. (2020). The associations of parental harsh discipline, adolescents' gender, and grit profiles with aggressive behavior among Chinese early adolescents. *Frontiers in Psychology, 11*, 1-14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00323>
- Dağ, I. (2015). An overview and comparison of Turkish public schools and private schools. *Journal of Education and Training Studies, 3*(6), 191-196. <https://doi.org/10.11114/jets.v3i6.1005>
- Donati, M. A., Guido, C. A., Meo, G. D., Spalice, A., Sanson, F., Beccari, C. ve Primi, C. (2021). Gaming among children and adolescents during the Covid-19 lockdown: the role of parents in time spent on video games and gaming disorder symptoms. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 18*(12), 1-19. <https://doi.org/10.3390/ijerph18126642>
- Erdoğan, Ö. ve Özgür, B. G. (2020). Health-related quality of life based on kidscreen-52 in stuttering children and adolescents. *ENT Updates, 10*(3), 430-438. <https://doi.org/10.32448/entupdates.827544>
- Esteban-Gonzalo, S., Esteban-Gonzalo, L., Cabanas-Sánchez, V. ve Veiga, Ó. L. (2020). The investigation of gender differences in subjective wellbeing in children and adolescents: the up&down study. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 17*(8), 1-11. <https://doi.org/10.3390/ijerph17082732>
- Fang, G., Chan, P. W. K. ve Kalogeropoulos, P. (2020). Social support and academic achievement of Chinese low-income children: a mediation effect of academic resilience. *International Journal of Psychological Research, 13*(1), 19-28. <https://doi.org/10.21500/20112084.4480>
- Fauzi, F. A., Zulkefli, N. A. M. ve Baharom, A. (2023). Aggressive behavior in adolescent: the importance of biopsychosocial predictors among secondary school students. *Frontiers in Public Health, 11*, 1-10. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.992159>
- Ferguson, Y. L., Kasser, T. ve Jahng, S. (2010). Differences in life satisfaction and school satisfaction among adolescents from three nations: the role of perceived autonomy support. *Journal of Research on Adolescence, 21*(3), 649-661. <https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00698.x>
- Gao, Y., Lu, C. Y., Shuai, M. Q., Wenger, J. L., Peng, C. ve Wang, H. (2022). Meaning in life among Chinese undergraduate students in the post-epidemic period: a qualitative interview study. *Frontiers in Psychiatry, 13*, 1-11. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.1030148>
- Gentile, D. A. (2009). Pathological video-game use among youth ages 8 to 18. *Psychological Science, 20*(5), 594-602. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02340.x>
- Gleason, L. U. (2022). Gratitude interventions in a biology course to foster student persistence and success. *Course Source, 9*, 1-6. <https://doi.org/10.24918/cs.2022.41>
- Gomez-Baya, D., Moro, F., Muñoz-Silva, A. ve Martín-Romero, N. (2021). School satisfaction and happiness in 10-year-old children from seven European countries. *Children, 8*(5), 2-12. <https://doi.org/10.3390/children8050370>
- Görgülü, Z. ve Özer, A. (2023). Conditional role of parental controlling mediation on the relationship between escape, daily game time, and gaming disorder. *Current Psychology, 43*(4), 3821-3829. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04557-6>
- Granic, I., Lobel, A. ve Engels, R. C. M. E. (2014). The benefits of playing video games. *American Psychologist, 69*(1), 66-78. <https://doi.org/10.1037/a0034857>
- Gür, Ç. ve Eser, B. (2022). Who? what? how? from a standard teacher meeting to a preschool positive thinking project. *SAGE Open, 12*(4), 1-18. <https://doi.org/10.1177/21582440221133998>

- Güvendi, B., Demir, G. T. ve Keskin, B. (2019). Ortaokul öğrencilerinde dijital oyun bağımlılığı ve saldırganlık. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18), 1194-1217 <https://doi.org/10.26466/opus.547092>
- Hombrados-Mendieta, M., Gómez-Jacinto, L., Fuentes, J., García-Leiva, P. ve Castro-Travé, M. (2012). Types of social support provided by parents, teachers, and classmates during adolescence. *Journal of Community Psychology*, 40(6), 645-664. <https://doi.org/10.1002/jcop.20523>
- Ho-Tang, W., Tseng, S., Wu, P. ve Chen, C. (2016). The relationship between parent-child interactions and prosocial behavior among fifth- and sixth-grade students: gratitude as a mediating variable. *Universal Journal of Educational Research*, 4(10), 2361-2373. <https://doi.org/10.13189/ujer.2016.041016>
- Hu, S., Gu, J., Liu, H. ve Huang, Q. (2017). The moderating role of social media usage in the relationship among multicultural experiences, cultural intelligence, and individual creativity. *Information Technology & People*, 30(2), 265-281. <https://doi.org/10.1108/itp-04-2016-0099>
- Ika, K. ve Kustanti, E. R. (2018). Should I be grateful?: gratitude and teachers' mental health of children with special educational needs. *Proceedings of the 3rd ASEAN Conference on Psychology, Counselling, and Humanities (ACPCH 2017)*, 38-40. <https://doi.org/10.2991/acpch-17.2018.8>
- Kim, J. Y. J., Kim, E. ve Lee, I. (2021). Influence of self-esteem of middle school students for mental care on academic achievement: based on the mediation effect of grit and academic enthusiasm. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(13), 1-13. <https://doi.org/10.3390/ijerph18137025>
- Koca, G. Y. ve Aylaz, R. (2021). Kronik hastalığı olan çocukların algıladıkları sosyal desteğin okul başarısına etkisi. *İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 9(3), 808-819. <https://doi.org/10.33715/inonusaglik.941220>
- Koo, J. ve Lee, G. (2015). An effect of physical activity-based recreation programs on children's optimism, humor styles, and school life adjustment. *Journal of Exercise Rehabilitation*, 11(3), 169-174. <https://doi.org/10.12965/jer.150210>
- Koo, J. ve Lee, K. (2014). The relationships of elementary school students' sports participation with optimism, humor styles, and school life satisfaction. *Journal of Exercise Rehabilitation*, 10(2), 111-117. <https://doi.org/10.12965/jer.140093>
- Kokkinos, C. M., Voulgaridou, I., Mandrali, M. ve Parousidou, C. (2016). Interactive links between relational aggression, theory of mind, and moral disengagement among early adolescents. *Psychology in the Schools*, 53(3), 253-269. <https://doi.org/10.1002/pits.21902>
- Korlat, S., Holzer, J., Schultes, M., Buerger, S., Schober, B., Spiel, C. ve Kollmayer, M. (2022). Benefits of psychological androgyny in adolescence: the role of gender role self-concept in school-related well-being. *Frontiers in Psychology*, 13, 1-10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.856758>
- Lam, B. Y., Raine, A., Fung, A. L. C., Gao, Y. ve Lee, T. M. (2020). Caregivers' grit moderates the relationship between children's executive function and aggression. *Frontiers in Psychology*, 11, 636 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00636>
- Layous, K. ve Lyubomirsky, S. (2014). Benefits, mechanisms, and new directions for teaching gratitude to children. *School Psychology Review*, 43(2), 153-159. <https://doi.org/10.1080/02796015.2014.12087441>
- Li, J., Huang, J., Hu, Z. ve Zhao, X. (2022). Parent-child relationships and academic performance of college students: chain-mediating roles of gratitude and psychological capital. *Frontiers in Psychology*, 13, 1-14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.794201>
- Litzelman, K., Barker, E., Catrine, K., Puccetti, D., Possin, P. ve Witt, W. P. (2012). Socioeconomic disparities in the quality of life in children with cancer or brain tumors: the mediating role of family factors. *Psycho-Oncology*, 22(5), 1081-1088. <https://doi.org/10.1002/pon.3113>
- Liu, F., Gai, X., Xu, L., Wu, X. ve Wang, H. (2021). School engagement and context: a multilevel analysis of adolescents in 31 provincial-level regions in China. *Frontiers in Psychology*, 12, 1-9. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.724819>

- Maheux, A., Nesi, J., Galla, B., Roberts, S. ve Choukas-Bradley, S. (2021). Grateful: longitudinal associations between adolescents' social media use and gratitude during the Covid-19 pandemic. *Journal of Research on Adolescence*, 31(3), 734-747. <https://doi.org/10.1111/jora.12650>
- Malik, A., Nanda, A. P. ve Kumra, R. (2020). Children in the digital world: exploring the role of parental-child attachment features in excessive online gaming. *Young Consumers*, 21(3), 335-350. <https://doi.org/10.1108/yc-01-2020-1090>
- Marsh, A., Spagnol, V., Grove, R. ve Eapen, V. (2017). Transition to school for children with autism spectrum disorder: a systematic review. *World Journal of Psychiatry*, 7(3), 184-196. <https://doi.org/10.5498/wjp.v7.i3.184>
- Mindy, M., Kibler, J. L. ve Sly, K. (2013). Gratitude is associated with greater levels of protective factors and lower levels of risks in African American adolescents. *Journal of Adolescence*, 36(5), 983-991. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2013.07.012>
- Mumber, H., Rashid, S., Carey, G., Navarro, A., Oh, E., Nasir, M., Margaret, S. ve Lee, M. S. (2022). Impact of a comfortable in our skin interactive workshop on social media awareness and self-confidence in adolescents. *Pediatric Dermatology*, 39(4), 553-556. <https://doi.org/10.1111/pde.15011>
- Na, H., Lee, G., Si, E., Jun, W. H. ve Park, C. (2022). Character strength and mental health problems among children from low-income families in South Korea. *Children*, 9(10), 1599. <https://doi.org/10.3390/children9101599>
- Nguyen, T. K. ve Landau, S. (2019). Effects of gaming on children's brains: depression and social isolation. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 6(9), 291-302. <https://doi.org/10.14738/assrj.69.4856>
- Paulus, F. W., Ohmann, S., Gontard, A. V. ve Popow, C. (2018). Internet gaming disorder in children and adolescents: a systematic review. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 60(7), 645-659. <https://doi.org/10.1111/dmcn.13754>
- Pop, E. I., Negru-Subtirica, O., Crocetti, E., Opre, A. ve Meeus, W. (2015). On the interplay between academic achievement and educational identity: A longitudinal study. *Journal of Adolescence*, 47(1), 135-144. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2015.11.004>
- Priest, N., Alam, O., Truong, M., Sharples, R., Nelson, J., Dunn, K., Francis, K. L., Paradies, Y. ve Kavanagh, A. (2021). Promoting proactive bystander responses to racism and racial discrimination in primary schools: a mixed methods evaluation of the 'speak out against racism' program pilot. *BMC Public Health*, 21(1), 1-17. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-11469-2>
- Rhoad-Drogalis, A. (2019). Early teacher-child relationships of multilingual children. *Proceedings of the 2019 AERA Annual Meeting*, 1-14. <https://doi.org/10.3102/1432332>
- Rothenberg, W., Hussong, A., Langley, H., Egerton, G., Halberstadt, A., Coffman, J., Mokrova, I. ve Costanzo, P. (2016). Grateful parents raising grateful children: niche selection and the socialization of child gratitude. *Applied Developmental Science*, 21(2), 106-120. <https://doi.org/10.1080/10888691.2016.1175945>
- Sanson, A. ve Burke, S. (2019). *Climate change and children: an issue of intergenerational justice*. Peace Psychology Book Series. https://doi.org/10.1007/978-3-030-22176-8_21
- Sekiwu, D. ve Victoria, T. K. (2019). Parent involvement in child education as a correlate of academic performance: analyzing denominational secondary schools in Uganda. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 6(6), 52-67. <https://doi.org/10.14738/assrj.66.6628>
- Seyahi, L. S., Özcan, Ş. G., Süt, N., Mayer, A. ve Poyraz, B. Ç. (2020). Social and psychiatric effects of Covid-19 pandemic and distance learning on high school students: a cross-sectional web-based survey_comparing Turkey and Denmark. *African Educational Research Journal*, 10(4), 369-381. <https://doi.org/10.1101/2020.10.21.20217406>
- Schwarzer, C., Grafe, N., Hiemisch, A., Kieß, W. ve Poulain, T. (2021). Associations of media use and early childhood development: cross-sectional findings from the life child study. *Pediatric Research*, 91(1), 247-253. <https://doi.org/10.1038/s41390-021-01433-6>

- Shin, L. J., Armenta, C. N., Kamble, S. V., Chang, S., Wu, H. ve Lyubomirsky, S. (2020). Gratitude in collectivist and individualist cultures. *The Journal of Positive Psychology*, 15(5), 598-604. <https://doi.org/10.1080/17439760.2020.1789699>
- Shoshani, A. ve Kor, A. (2022). The mental health effects of the Covid-19 pandemic on children and adolescents: risk and protective factors. *Psychological Trauma Theory Research Practice and Policy*, 14(8), 1365-1373. <https://doi.org/10.1037/tra0001188>
- Sönmez, M. O., Genç, M. ve Karaoğlu, L. (2017). Violent discipline behaviors in mothers of preschool children in Malatya, East Anatolia. *Journal of Interpersonal Violence*, 35(23-24), 5292-5310. <https://doi.org/10.1177/0886260517720737>
- Stumm, S. V. ve Plomin, R. (2020). Does private education make nicer people? The influence of school type on social-emotional development. *British Journal of Psychology*, 112(2), 373-388. <https://doi.org/10.1111/bjop.12462>
- Sugimura, K., Hihara, S. ve Hatano, K. (2020). Emotional separation, parental trust, and psychosocial adjustment in preadolescence and early adolescence. *Journal of Adolescence*, 84(1), 165-170. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2020.09.001>
- Sung, H. ve Yang, S. J. (2020). The longitudinal mediating effects of perceived parental neglect on changes in Korean adolescents' life satisfaction by gender. *Asian Nursing Research*, 14(5), 286-292. <https://doi.org/10.1016/j.anr.2020.08.006>
- Tang, X., Upadaya, K. ve Salmela-Aro, K. (2020). School burnout and psychosocial problems among adolescents: grit as a resilience factor. *Journal of Adolescence*, 86(1), 77-89. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2020.12.002>
- Telef, B. B. (2016). Okulda pozitif yaşantılar ölçeği geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Journal of Human Sciences*, 13(2), 2475-2487. <https://doi.org/10.14687/jhs.v13i2.3562>
- Telef, B., Arslan, G., Mert, A. ve Kalafat, S. (2015). The mediation effect of school satisfaction in the relationship between teacher support, positive affect and life satisfaction in adolescents. *Educational Research and Reviews*, 10(12), 1633-1640. <https://doi.org/10.5897/err2015.2282>
- Toor, K. K. (2021). Parent-child relationship and students' academic achievement: a study of secondary school students. *MIER Journal of Educational Studies Trends & Amp Practices*, 8(1), 38-56. <https://doi.org/10.52634/mier/2018/v8/i1/1418>
- Vanderburg, J. L., Tow, A. C., Marraccini, M. E., Pittleman, C. ve Cruz, C. (2022). Caregiver experiences of adolescent school reentry after adolescent hospitalization due to suicidal thoughts and behaviors: recommendations to improve reentry practices. *Journal of School Health*, 93(3), 206-218. <https://doi.org/10.1111/josh.13291>
- Vente, T., Daley, M., Killmeyer, E. ve Grubb, L. K. (2020). Association of social media use and high-risk behaviors in adolescents: cross-sectional study. *JMIR Pediatrics and Parenting*, 3(1), 1-10. <https://doi.org/10.2196/18043>
- Upreti, R. (2017). Identity construction: an important issue among adolescents. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, 22(6), 54-57. <https://doi.org/10.9790/0837-2206105457>
- Wade, C., Almendingen, A. ve Robinson, E. (2022). How parenting pre-teens compares to other child stages: identifying opportunities to enhance adolescent mental health and wellbeing. *Children and Society*, 36(6), 1296-1318. <https://doi.org/10.1111/chso.12577>
- Wagner, L. ve Ruch, W. (2015). Good character at school: positive classroom behavior mediates the link between character strengths and school achievement. *Frontiers in Psychology*, 6, 1-13. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00610>
- Wallace, C. ve Russ, S. W. (2015). Pretend play, divergent thinking, and math achievement in girls: a longitudinal study. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 9(3), 296-305. <https://doi.org/10.1037/a0039006>
- Wangid, M., Mustadi, A. ve Mokshien, S. (2020). The exploration of teachers' efficacy in teaching: comparative study in Indonesia and Malaysia. *Jurnal Cakrawala Pendidikan*, 39(2), 257-268. <https://doi.org/10.21831/cp.v39i2.30012>

- Weber, M., Wagner, L. ve Ruch, W. (2014). Positive feelings at school: on the relationships between students' character strengths, school-related affect, and school functioning. *Journal of Happiness Studies*, 17(1), 341-355. <https://doi.org/10.1007/s10902-014-9597-1>
- Wu, R. ve Tian, L. (2020). Chinese children's heterogeneous gratitude trajectories: relations with psychosocial adjustment and academic adjustment. *School Psychology*, 35(3), 201-214. <https://doi.org/10.1037/spq0000358>
- Xia, M., Fosco, G. M. ve Feinberg, M. E. (2016). Examining reciprocal influences among family climate, school attachment, and academic self-regulation: implications for school success. *Journal of Family Psychology*, 30(4), 442-452. <https://doi.org/10.1037/fam0000141>
- Xia, M., Hu, P. ve Zhou, Y. (2020). How parental socioeconomic status contribute to children's sports participation in China: a cross-sectional study. *Journal of Community Psychology*, 48(8), 2625-2643. <https://doi.org/10.1002/jcop.22439>
- Yamini, P. ve Pujar, L. (2022). Effect of social media addiction on mental health of emerging adults. *Indian Journal of Extension Education*, 58(4), 76-80. <https://doi.org/10.48165/ijee.2022.58416>
- Zaw, A. M. M., Win, N. Z. ve Thepthien, B. (2022). Adolescents' academic achievement, mental health, and adverse behaviors: understanding the role of resilience and adverse childhood experiences. *School Psychology International*, 43(5), 516-536. <https://doi.org/10.1177/01430343221107114>
- Zeru, A. B. ve Muluneh, M. A. (2020). Pre-menarche adolescent girls' menstrual knowledge and preparedness to menarche in north shewa zone of Amhara region, Ethiopia. *Research Square*, 1, 1-19. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-73097/v1>

Rekabet Gücü Olarak Kaynak Tabanlı Eko-Yeniliğin İşletme Performansı Üzerindeki Etkisi: Antalya Sanayi İşletmelerinde Bir Uygulama *

The Effect of Resource-Based Eco-Innovation as a Competitive Strength on Business Performance: An Application in Antalya Industrial Enterprises

İlbey Kutluhan Papatya¹

Öz

Kaynak tabanlı eko-yenilik [ekolojik yenilik] ile işletme performansının geliştirilmesi sürdürülebilir eko-rekabet gücü elde etmenin ötesinde öncelikle doğal kaynakların bozulmasını azaltmak, temel yaşam koşullarını iyileştirmek ve çevre dostu fırsatları yakalamak için kritik başarı faktörü olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte işletmenin kit doğal kaynaklara bağımlılığını azaltmakla kalmayıp aynı zamanda kârlılığını, müşteri sadakatini, marka değerini, kurumsal itibarını kısacası sürdürülebilir rekabet gücünü artıracak koşulları yaratabilmesi anlamına gelmektedir. Bu kapsamda eko-süreç yeniliği, eko-örgütsel yenilik ve eko-ürün yeniliğinin işletme performansı üzerindeki etkisini ölçmeye yönelik Antalya ilinde faaliyet gösteren sanayi işletmelerinde toplamda 220 işletme yönetici ile görüşme yapılarak bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada kaynak tabanlı kuram bağlamında eko-yeniliğin işletme performansı üzerindeki etkisini belirlemek ve böylelikle gelecekte yapılacak olan çalışmalara ışık tutmak amaçlanmıştır. Ampirik çalışma analizleri sonucunda, kaynak tabanlı eko-yeniliğin işletme performansı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu teyit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaynak Tabanlı Kuram, Kaynak Tabanlı Eko-Yenilik, Rekabet Gücü, İşletme Performansı.

Abstract

Improving business performance through resource-based eco-innovation [ecological innovation] is considered a critical success factor not only for achieving sustainable eco-competitiveness, but also for reducing the degradation of natural resources, improving basic living conditions and capturing environmentally friendly opportunities. In addition, it means that the business can not only reduce its dependence on scarce natural resources, but also create conditions that will increase its profitability, customer loyalty, brand value, corporate reputation, in short, its sustainable competitiveness. In this context, a study was conducted to measure the impact of eco-process innovation, eco-organizational innovation and eco-product innovation on business performance by interviewing a total of 220 business managers in industrial enterprises operating in Antalya. This study aims to determine the effect of eco-innovation on business performance in the context of resource-based theory and thus to shed light on future studies. As a result of empirical study analysis, it has been confirmed that resource-based eco-innovation has a significant impact on business performance.

Keywords: Resource-Based Theory, Resource-Based Eco-Innovation, Competitive Strength, Business Performance.

1. Doktorant, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, kpatatya@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0363-6456>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
11.03.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
01.04.2024

DOI
10.20875/makusobed.1451188

* Bu çalışma, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Ahmet Buğra HAMŞIOĞLU danışmanlığında İlbey Kutluhan PAPATYA tarafından "Kaynak Temelli Kuram Bağlamında Eko-Yeniliğin İşletme Performansı Üzerindeki Etkisi: Antalya Sanayi İşletmelerinde Bir Uygulama" başlığıyla tamamlanarak savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Papatya, İ. K. (2024). Rekabet gücü olarak kaynak tabanlı eko-yeniliğin işletme performansını üzerindeki etkisi: Antalya sanayi işletmelerinde bir uygulama. *MAKU SOBED*, (39), 94-119. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1451188>

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

The aim of this study is to evaluate the effects of resource-based eco-innovation as a competitive strength on business performance.

Research Questions

Eco-Organizational Innovation: 1) The management of our enterprise often shares eco-innovation information with employees. 2) The management of our business generally invests in R&D with a high rate of eco-innovation. 3) The management of our enterprise often shares experiences between departments regarding eco-innovation 4) The management of our business often collects information on eco-innovation trends. The management of our enterprise often actively participates in eco-innovation activities. 5) The management of our business often uses new management systems to manage eco-innovation. Eco-Process Innovation: 1) Our business often innovatively updates its production processes to protect against contaminants. 2) Our business frequently innovatively updates its production processes to meet environmental law standards. 3) Our business often uses innovative technologies in production processes to save energy. 4) Our enterprise often innovatively updates production equipment in production processes to save energy. Eco-Product Innovation: 1) Our business often places emphasis on developing new eco-products through new technologies to simplify product packages. 2) Our enterprise usually attaches importance to developing new eco-products through new technologies to simplify the structure. Our enterprise generally attaches importance to developing new eco-products through new technologies to easily recycle their components. 3) Our business often places emphasis on developing new eco-products through new technologies to easily decompose its materials. 4) Our business generally attaches importance to developing new eco-products through new technologies to use natural materials. 5) Our business places emphasis on developing new eco-products, often through new technologies, to reduce the harm caused by waste as much as possible. 6) Our business places emphasis on developing new eco-products, often through new technologies, to use as little energy as possible.

Literature Review

No study on this subject has been found in the Turkish literature. When a general literature review was made, it was determined that there were a limited number of studies on this subject. Resource-based eco-innovation is one of the most important developments in the world's quest to solve environmental and sustainable development problems. Most of the research on this subject in the literature addresses eco-innovation from a market-based perspective. However, very few studies emphasize the importance of dynamic factors such as internal capabilities of businesses. In this context, the relevant literature review was conducted in detail and the relevance of the field of ecological innovation to resource-based theory was discussed by analyzing academic explanations and research in this field. This field is based on the stages of development of both capitalism and circular economies. Therefore, the interdisciplinary structure of the field offers important approaches to the analysis level of ecological innovation and strategic marketing studies.

Methodology

Survey method was used in the research. The survey form used in the study consists of three parts. The first part consists of demographic questions, the second part consists of questions about resource-based eco-innovation, and the third part consists of questions about business performance. The scales used in the research consist of frequently used scales whose validity and reliability have been previously established in the literature. Research hypotheses were tested with structural equation modeling.

Results and Conclusions

According to the results of the research hypotheses prepared by interviewing a total of 220 business managers in industrial enterprises operating in Antalya and tested with the structural equation model, it has been observed that eco-innovation (organizational innovation, process innovation and product innovation) has a direct and positive effect on business performance. The study also showed that organizational innovation has a positive effect on process innovation, and organizational innovation and process innovation also have a positive effect on product innovation. In the structural equation model presented as a result of the study, the hypotheses for Antalya industrial enterprises were accepted and the structural equation model was confirmed.

1. GİRİŞ

İnsanın ve toplumların gelişiminin ilk aşamalarından itibaren, tüm insan faaliyetleri çevrede gelişmiş ve çevresel kaynaklar kullanılmıştır. Uzun bir süre boyunca, insan eylemlerinin çevre üzerindeki etkisi ile doğal özelliklerini sürdürme yeteneği arasındaki denge korunmuştur. Bununla birlikte, kalkınmanın yoğunlaşması, yeni sektörler, ürünler, yan ürünler, kirleticiler, ulaşımdaki muazzam artış, kaynaklara olan

talep ve daha birçok neden çevrenin artık onarılmayacak kadar bozulmasına yol açmıştır. Doğal kaynaklar, yani doğal ortamda erişilebilen ve insan faaliyetleriyle dönüştürülmemiş malzeme ve enerji tükenmeye maruz olduğundan, bunları sürdürülebilir bir şekilde yönetmek dünyamızın “büyük zorluklarından” biri haline gelmiştir (Tønnessen, 2021). Bu nedenle acil çözüm gerektiren küresel çevre sorunları, ticari faaliyetlerin doğal çevre üzerindeki etkileri konusunda toplumsal farkındalığı da artırmaktadır.

İnsan toplumu gelişmek zorundadır ve gelecek nesiller, temiz bir çevreye ve doğal kaynaklara erişim konusunda geçmiş ve gelecek nesillerle aynı haklara sahiptir. Bu çıkarım tüm mal üretim sürecini yeniden düşünmek ve toplumdaki hizmetleri sağlamak için başlangıç noktasıdır (Albu, 2017). Bugün dünyanın her yerindeki işletmeler, eko-yeniliğin iyi bir ticari anlam ifade ettiğini ve hayatta kalmaları ve büyümeleri için gerekli olduğunu kabul etmektedirler. Birçok CEO, eko-yenilik uygulamalarının hem kurumsal kaynak üretkenliğini hem de paydaş güvenini artıracığına inandığını belirtmektedirler. İşletmeler, müşteri ve hissedar olmayanlar da dâhil olmak üzere daha geniş bir paydaş yelpazesine birlikte aynı zamanda çalışanları, yerel toplulukları, düzenleyicileri, borç vericileri, tedarikçileri, iş ortakları ve savunma gruplarının çıkarlarını da dikkate almaya başlamaktadırlar. Her biri belirli çevresel çıkarları ve endişeleri olan bu paydaşlar, işin başarısına yardımcı olma veya engelleme gücüne sahiptir. ABD şirketlerinin sürdürülebilirlik taahhütlerini paydaşlarına iletmeye istekli olmaları eko-yenilik uygulamalarının gelecekte rekabet gücünün en önemli aracı olacağını göstergesidir. Amerika'nın en büyük 100 halka açık şirketinin (S&P 100) %90'dan fazlası sürdürülebilirlik çabalarını rapor etmektedir (Cheung, 2021).

Son zamanlarda birçok ekonomistin Dinamik Stokastik Genel Denge (Dynamic Stochastic General Equilibrium-DSGE) modellemesiyle bütünleştirmeye ve serbest piyasa ekonomisiyle bağlantı kurmaya çalıştığı Schumpeter'in paradoksal terimi olan “yaratıcı yıkım” kavramı, özellikle eko-yenilik ve büyüme modellerinin tasarımında ve küresel ekonomide sürdürülebilir rekabet gücünü desteklemenin bir yolu olarak ele alınmaktadır. Daha az üretken/eski işletmelerden daha yenilikçi/üretken işletmelere kaynak yeniden tahsisi ile bağlantılı mikroekonomik temel ile tutarlı olarak görüldüğü için sürekli güncellenerek eko-yenilik kapsamında geliştirilmektedir (Cozzi ve Galli, 2019). Bu konuda bilim insanları iki farklı görüşü benimsemektedirler: Bu görüşlerden birincisi, iş kararlarını yönlendiren mevcut sosyal paradigmalara ve normatif çerçeveler değişmeden kalırsa gerçek çevresel iyileştirmeler zordur. Diğerisi ise yöneticilerin doğal çevreyi normatif veya etik sorun olarak bakmaktan çok, stratejik veya subjektif bir konu olarak bakma, çerçeveleme eğiliminde olduğu ve bu nedenle örgüt içinde değişimi teşvik etmek için stratejik bir yaklaşım geliştirildiği savunulmaktadır.

Stratejik bir yaklaşım olarak kaynak tabanlı eko-yenilik, sürdürülebilirliğe geçişte değişim için temel bir itici güç olarak vurgulanmakta ve hem ekolojik hem de sosyo-ekonomik kazanımlar sağlayan yenilik olarak tanımlanmaktadır (Papatya ve Papatya, 2022). Dahası kaynak tabanlı eko-yenilik, ekonomik, çevresel ve toplumsal zorlukların ve bunlarla birlikte gelen belirsizliklerin ve gelecekteki sonuçların olduğu bir çağda toplumsal ilerlemenin ve uluslararası rekabet gücünün temel belirleyicisi olarak kabul edilmektedir (Martini vd., 2020). Bu konu üzerine yapılan araştırmalar, mevzuata uygunluğun ötesine geçen proaktif kurumsal çevre stratejilerinin, değerli örgütsel yeteneklerin aracılık ettiği durumlarda işletme performansı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir (Christmann, 2000; Wagner, 2005).

Bu kapsamda çalışma Antalya sanayi işletmelerinde kaynak tabanlı kuramdan yola çıkarak eko-yenilik ile performans arasındaki ilişkiyi ve etkiyi araştırmaya yönelik yapılan ampirik analiz sonuçlarını irdelemektedir. Sonuç bölümünde ise analiz ve bulgular ortaya konulup birlikte değerlendirilerek bu bulgulardan yola çıkılarak görüş ve öneriler sunulmaktadır.

2. YAZIN TARAMASI

2.1. Ekolojik Kaygular, Sürdürülebilirlik ve Eko-Kapitalizm

Ekolojik (çevresel) kaygı/ekonomik faaliyet ilişkisindeki üç farklı aşama veya adımı birbirinden ayırmak için Colby'nin sınıflandırması takip edilebilir. Bu sınıflandırmaya göre, ekoloji konularının ekonomik tartışmalarda neredeyse hiç olmadığı ilk aşama, sanayileşmenin başlangıcından 1970'lerin başına kadar uzanmaktadır (Colby, 1991). O dönemde işletmelerin endişeleri sadece rekabetçi pazarları içindi. Ekolojik konular stratejik gündemlerinde hiç dikkate alınmadı ve baskın kurumsal yaklaşım öncü ekonomi paradigmasıydı. Bu kurumsal evrimin ikinci aşaması, Derin Ekoloji ve Çevre Koruma ilkeleri arasındaki çatışmanın ortaya çıkmasıyla karakterize edilir. İlk yaklaşım insanların doğaya tabi olduğunu iddia ederken, sonuncusu işletmelerin endüstriyel faaliyetlerinin neden olduğu zararı hafifletmenin yolunu bulmaya

çalışmaktır. Üçüncü aşamaya kaynak yönetimi paradigması hâkimdir. Savunucuları, çevre sorununun çözümünün sadece çevre koruma önlemlerinin uygulanması olmadığına bilincindedir. Bu aşamada temel endişe, çevre ürünleri için 'doğru' fiyatların nasıl belirleneceğidir. Son aşamada eko-kalkınma paradigması ortaya çıkar. Bu yaklaşım, kaynak yönetiminin çözümlerinin gerçek sorunla yüzleşmediğini ve bunun yerine daha çevreye duyarlı önlemlerin gerekli olduğunu tespit eder. Bu yaklaşımın akademisyenleri, önleme tedbirlerinin yanı sıra değerler ve yaşam tarzlarındaki değişiklikleri destekler.

Genellikle, ekolojik kriz üzerine bilimsel çalışmaların İsveçli bilim insanı Svante Arrhenius'un 1890'lardaki keşiflerinden filizlendiği söylene de 1980'lerin sonunda küresel çevresel sorunlar üzerine kamusal alanda bilinçli tartışmalar ve sosyal ve beşerî bilimlerdeki şirketlerin uluslararasılaşması tartışmalarıyla birlikte eş zamanlı olarak bu konudaki çalışmalar da hız kazanmıştır. Buna karşın bireylerde, topluluklarda ve hükümetlerde bu tartışmalar inkâr, kopukluk ve kayıtsızlıktan çeşitli tür ve derecelerde katılım ve aktivizm ruhuna kadar uzanan farklı tepkilere yol açmaktadır (Chakrabarty, 2021, s. 23). Bu tepkisel fikirlerde 18. yüzyıldan itibaren oluşturulmuş, eko-anarşist ve anarko komünist ideolojiler ile şekillendirilmiş "ekolojik yurttaşlık" gibi toplum imgelemeleri de görülmektedir (Dobson, 2003; Porritt, 1989, s. 119). Bunun yanı sıra iki yaklaşımın arasındaki farklılıkları, insan-doğa ilişkisi diyalektiğinde, çevreci ve ekolojik yaklaşım ayrımında ve bütünsel bakış ile indirgemeci bakış arasındaki farklılıklarda görmek mümkündür.

Küresel ekolojik bozulmayla nasıl başa çıkılacağına dair yazınlarda taban tabana zıt yaklaşımlar söz konusudur. Temelde farklı iki ekonomik büyüme ve "kalkınma" anlayışı ile karşılaşırız. Biri, çevre sorunlarına çare olarak büyümeyi savunmak için kullanılan neoklasik ekonomi kuramının yaygın hegemonik perspektifidir. Diğeri ise, bunun yerine büyümenin ekolojik sorunların dünya ekonomisinin çevre sektörlerine kaydırılmasını içerdiğini öne süren dünya sistemi kuramının sıfır toplamlı perspektifidir ve her ikisi de adanılmış idealin değil, toplum mühendisliğinin sermayesidir (Bookchin, 1996, s. 27).

1970 sonrası ekolojik sorunların büyüyen boyutu karşısında, ekolojik dengenin korunması düşüncesi temelinde ekonominin araçlarıyla ekolojik alana yönelik müdahale başlamıştır. Ekolojik sorunların kökeni, özel mülkiyet hakkının, ekosistem hizmetlerinin fiyatının ve piyasasının olmaması, dışsallıklar gibi ekonomik alanın kavramları üzerinden açıklanmıştır. Ekolojik varlıkların fiyatı belirlenerek, piyasaları kurulduğu takdirde aşırı kullanımının önleneneğine yönelik bir çözüm önerilmiştir. Bu amaçla ekosistem piyasalarının kurulabilmesi için ekosistem hizmetleri sınıflandırılarak, çeşitli fiyatlama yöntemleri geliştirilerek mübadele edilebilir hale getirilmiş ve böylece doğa metalaştırılarak bir tür "sermaye" olarak nitelendirilmiştir. Tüm bu yöntem ve kavramların ortaya çıkışında ekonominin ve/veya pazarlamanın yeni yaklaşımları çeşitli etiketlemeler altında (çevre ekonomisi, yeşil pazarlama, ekolojik ekonomi, ekolojik kalkınma, döngüsel-ekonomi, ekolojik pazarlama gibi) rol oynamıştır.

1980'lerin sonuna gelindiğinde sürdürülebilir kalkınma paradigması, ekonomik büyüme, sosyal refah ve çevre korumanın uyumlu hale getirilebileceği bir çerçeve sağlamak için ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, son 30 yıldan fazla bir süredir, böyle bir uyumun anlaşılmasının zor olduğunu söyleyebiliriz. Son üç yüzyılda, insanların küresel çevre üzerindeki etkileri artmıştır. Bunun anlamı insan kaynaklı karbondioksit emisyonları nedeniyle, küresel iklimin önümüzdeki bin yıl boyunca doğal davranıştan önemli ölçüde sapabileceğidir (Crutzen, 2002, s. 23). Geçmiş 10-12 bin yılın sıcak dönemi olan Holosen'i tamamlayan, birçok yönden insan egemen jeolojik çağ "Antroposen" terimi ile ifade edilmektedir.

Antroposen'in on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, kutup buzullarının içinde sıkışmış hava üzerinde yapılan analizlerin karbondioksit ve metan yoğunlaşmasının küresel ölçekte arttığını göstermesiyle başladığı söylenebilir. Bu tarih aynı zamanda James Watt'ın 1784'teki buhar motoru tasarımına da denk geliyor (Crutzen, 2002, s. 23). Antroposen çağının başlangıcı, insan nüfusunun ve tüketim alışkanlıklarının aniden hızlanmasını ifade eden "Büyük Hızlanma" döneminin başladığı 1950'lere dayandırılıyor. Bu dönemde Steffen Crutzen ve McNeill, dokuz gezegensel sınırdan dördünün aşıldığını göstermiştir: iklim değişikliği, biyosfer bütünlüğündeki etkiler, kara sistemi değişikliği ve değişen biyokimyasal akışlar, insan faaliyetlerinin Dünya'yı yeni bir dengesizlik durumuna sürüklediğinin bir tezahürüdür (Steffen vd., 2007, ss. 614-621). Bu dönem aynı zamanda alüminyum, beton ve plastik gibi materyallerin her yerde yaygınlaştığı bir döneme tekabül ediyor. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından "Önümüzdeki Sınır: İnsani Gelişme ve Antroposen" başlıklı 2020 İnsani Gelişme Raporunda tüm ülkelerin ilerleme yollarını yeniden tasarlamaları, dönüşümü engelleyen güç ve fırsat eşitsizliklerini ortadan kaldırmaları çağrısında bulunularak insani gelişme ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasına dikkat çekilmiştir (UNDP, 2020). Benzer şekilde Fransız ekonomist Thomas Piketty, "21. Yüzyılda Sermaye" başlıklı kitabında dünya toplumlarının

mevcut yapıları, ekonomik ve çevre açısından değerlendirildiğinde birbirine zıt sayılabilecek özelliklerinin (özellikle son 50 yılda servet yoğunlaşması ve eşitsizlik artmış olması gibi) daha çok olduğuna dikkat çekmektedir. Üstelik bunların büyük bir çoğunluğunun açlık ve yoksulluk sorunları ile karşı karşıyadır (Piketty, 2014). Eğer gelişmekte olan ülkeler dünyasının büyük kısmı ekonomik, sosyal afet ve çevre felaketlerinden kurtarılacaksa, küresel ekonomik büyümenin yeniden canlandırılması şarttır.

Pratik açıdan bunun anlamı eko-kapitalizmin (yani ekolojik yönelimli kapitalizmin) yükselişi olarak yorumlanmaktadır. Yazında pek çok farklı konuyu kapsayan 'eko-kapitalizm' terimi, burada özellikle 'serbest' veya neoliberal bir pazarın insanlar ve gezegen için sürdürülebilir bir gelecek sağlamanın en iyi yolu olduğu önermesine atıfta bulunmak için kullanılmaktadır. Bu liberal (veya neoliberal) çevrecilik, doğal sermayenin (yağmur ormanları gibi) yerine 'insan yaratıcılığı ve teknolojik gelişmeyi' koymayı amaçlamaktadır (Whitehead, 2014, s. 263). Buna karşın eleştirilenler, eko- kapitalizmin antropojenik iklim değişikliğini başarılı bir şekilde ele alabileceği yönündeki iddialara, kapitalizmin doğasında var olan büyüme ve birikim dürtüsüne, doğal kaynakların sömürülmesine bağımlılığına ve buna bağlı Kuzey/Güney adaletsizliklerine dikkat çekerek yanıt vermektedirler. Aynı zamanda bunun neoliberalizmin olumsuz sonuçlarını yeşil aklama egzersizi olduğuna da dikkat çekmektedirler.

Neoliberalizmi devlet ekonomi politikası ya da özellikle batı ülkelerinin ekonomisinin endüstriyel çekirdeğini yeniden yapılandırma ihtiyacıyla ilgili olarak “hayatın her alanına pazar değerlerini yayan” daha temel ve daha kapsamlı bir pazarlama mantığı olarak anlasak da “çevrecilik” neoliberal fikirlerle akıcı bir şekilde uyumlu olduğunu söylemek mümkündür (Papatya ve Papatya, 2022). Doğa zaten kapitalizmin gelişim ve çelişkileriyle birlikte çok eski zamanlardan beri çevresel dönüşümler yoluyla pek çok bakımdan bir “ikinci doğa” olarak yeniden tesis edilmiştir (Harvey, 2017).

Bu aşamada küresel çevre kurumları, sosyal ve ekonomik reform için, hem neoliberal yönergeleri yakından takip eder hem de maliyet etkinliği ve idari verimlilik sınırları içinde çalışırken işletme dilini kullanarak çevre kirliliğini verimsizlik ve pazar başarısızlığı sorunu olarak kavramsallaştırır. Jameson bu durumu kapitalizmin küreselleşmesi ile ortaya çıkan tüm boşlukların kapatılması olarak açıklar. Jameson’a göre bu durum somut bir “Dünya Pazarı” perspektifinin ortaya çıkışıdır (Jameson, 2009). Kriz ve onu çözecek politika yönergeleri sadece yeni mallar, pazarlar ve yeni talepler yaratmakla kalmaz, aynı zamanda üretim ve nakliye yöntemlerinde, endüstriyel organizasyonda, tüketim mallarında, kısacası Joseph Schumpeter’in bir zamanlar “Kapitalist motoru kuran ve hareket ettiren temel dürtü” olarak tanımladığı yeniliği üreten güçler, tüm bu unsurları da teşvik eder. Bu teşvikin altında şu gerçek yatar: “Hiçbir rasyonel parasal sermaye sahibi, değerlendirme sürecinin sonunda başlangıca göre daha fazla para elde etmedikçe, meta ve artı değer üretimini örgütlemenin getirdiği onca zahmet ve eziyete katlanmaz. Her şey en fazla kârın nerede yattığına bağlıdır. Ancak bu kâr arayışı şu ilk koşula bağlıdır: “Bugünün kâr fırsatlarının kullanılması yarının fırsatlarını yok etmemelidir (Baran ve Sweezy, 1970). Kısacası onları teşvik eden güç bireysel kâr güdüsüdür” (Harvey, 2017).

Tıpkı 1948’den sonra Birleşmiş Milletler Örgütü koridorlarında sıkça telaffuz edilmeye başlanan kalkınma kavramının (doğrusal ilerleme, sınırsız büyüme paradigmasının bir versiyonu olarak) yeni koşullarda aldığı biçim gibi sürdürülebilirlik kavramı da değişen koşullarda bu düşüncenin uzantısı olmuştur (Francois, 2002). Böylece, hükümet, iş dünyası ve çevre kuruluşları ortaklar veya paydaşlar olarak görülürken, ekolojik unsurlar (karbon gibi) parasal birimlere dönüştürülebilir kirlilik hakları, maliyet-fayda analizi ve daha büyük risk analizini kolaylaştırmak için atanır. Yeni bir döngüsel ekonominin, yenilenebilir enerji, yeşil kimya, geri dönüşüm ve daha yüksek verimliliklere odaklanan tekno-yönetimsel yenilikler tarafından yönlendirilmesi beklenir. Neo-liberalizmin, özellikle rekabeti ve yeniliği (hem ekolojik modernizasyonu ve hem de kurumsal sosyal sorumluluğu benimsemesi) teşvik etme kapasiteleri ve serbest piyasaların en iyi şekilde çalıştığı görüşü yoluyla, ekonomik başarının temel itici güçleri olarak piyasalara olan inancı yeniden onaylaması ve şirketlere önemli ölçüde artırılmış güçlerle yatırım yapması bunun bir işareti olarak görülür (Curran, 2015, s. 4).

Son yıllarda şirketlerin kaynak sahipliği ve “eko-sistem hizmetleri” sağlanmaya yönelik katılımlarının artması ve eşzamanlı olarak pazarlar ve pazar temsilcilerinin birçok ölçekte çevresel yönetim mekanizmaları olarak konuşlanması bu işaretleri doğrulayıcı niteliktedir. Görünen o ki, küresel iş dünyası bir yandan yeni iş modelleri ve eko- kalkınma stratejileriyle rekabet edebilirlik sahnesini değiştirmeyi hedeflerken, diğer yandan işletmeleri iş modellerini yönlendiren değer ve kârlılık kavramlarını yeniden gözden geçirmeye yöneltmektedir.

2.2. Rekabet Gücü ve Eko-Yenilik

Adam Smith'ten günümüze 235 yıllık bir evrimin ardından, rekabetçilik/rekabet edebilirlik ve rekabet gücü kavramı birçok ekonomist tarafından değerlendirilmiştir (Bleotu, 2012, ss. 53-82). Dolayısıyla, rekabetçilik son derece tartışmalı bir kavramdır ve son birkaç yüzyılda çok çeşitli tanımlar önerilmiştir (Bristow, 2005). Klasik iktisatçı David Ricardo rekabetçilik kavramını uluslararası ticaretle ilişkilendirmiş ve karşılaştırmalı üstünlük kuramını önermiştir (Ricardo, 1817). Bu yaklaşıma dayalı olarak, rekabet gücü esas olarak maliyetler açısından tanımlanmaktadır. Bir serbest ticaret durumunda, bir ekonomik temsilci, belirli bir ürünü (veya hizmeti) diğer üreticilerden daha düşük bir nispi fırsat maliyetiyle üretebildiğinde karşılaştırmalı bir avantaja sahiptir. Bu kavram, verimli işletmelerin küresel pazardaki uluslararası ya da ulusal konumunu geliştirerek bir ülkenin rekabet gücünü artırabileceğini öne sürmektedir (Findlay, 1991, s. 99).

Neoklasik yaklaşım, rekabetçilik kavramını ekonomik büyüme fikriyle genişletmiştir. Buna göre, bir ekonomik sektör, ülke veya ticari faaliyet, uluslararası bir ortamda ekonomik büyümeyi sürdürme kapasitesini koruyabildiğinde veya geliştirdiğinde, rekabetçi kabul edilmektedir. Bir ekonominin büyüme hızının arkasındaki itici güç, eldeki faktörleri ve kaynakları daha iyi kullanmak olarak açıklanabilecek verimlilik artışıdır. Bu anlayışa göre daha rekabetçi bir ekonomi, orta ve uzun vadede daha hızlı büyüeyebilen ekonomidir (Lopez-Claros, 2006; Schwab ve Sala-I-Martin, 2009; Schwab ve Porter, 2008). Daha yakın zamanlarda, bir ülkenin yaşam standardını yükseltme kabiliyetini içerecek şekilde genişletilmiştir. Tyson'ın tanımına göre, rekabetçilik, "vatandaşların hem yükselen hem de sürdürülebilir olan standart bir yaşamdan keyif alırken, uluslararası rekabeti karşılayan mal ve hizmetleri üretme kabiliyeti" olarak ifade edilmiştir (Tyson, 1992). Benzer bir şekilde, Porter ve Rivkin "bu yerin içinde faaliyet gösteren şirketlerin, vatandaşlar için yüksek ve yükselen yaşam standartlarını destekleyerek küresel ekonomide başarılı bir şekilde rekabet edebildiklerini" öne sürmüşlerdir (Porter ve Rivkin, 2012). Porter tarafından öne sürülen gelişmeyi takiben, rekabet gücü kavramı, kârlılık, maliyetleri düşük tutma ve fiyat belirleme gibi geleneksel değişkenlerden, ürünlerin kalitesi ve teknolojik yenilikle ilgili kavramlara doğru gelişmiştir (Porter, 1990; Porter, 1991, s. 168).

Bu nedenle rekabet edebilirlik, günümüzde uyuma ve teknolojik yeniliğe dayalı daha iyi yaşam kalitesi sağlayabilen dinamik bir kavram olarak kabul edilmektedir. Son birkaç yılda, rekabetçiliğin tanımı da iş dünyası, sektörel ve ulusal perspektiflere ayrılmıştır. İşletme düzeyinde rekabet edebilirlik, Dechezlepretre ve Sato'ya göre "bir işletme, yerel veya uluslararası rakiplerinden daha iyi veya daha ucuz ürün veya hizmetler üretebiliyorsa rekabetçidir". Uzun vadede rekabet gücü, kâr performansını artıracak ve sahiplerine yeterli ekonomik getiri sağlayacaktır. Sektörel düzeyde rekabet edebilirlik "farklı ülkelerin belirli bir endüstri için ne kadar çekici olduğu" olarak tanımlanmaktadır. Ülke düzeyinde rekabet edebilirlik ise ekonomik değişkenlerden sosyo-çevresel değişkenlere uzanan bir dizi faktör kullanılarak belirlenir. Yaşam standardı, yerel kirlilik, sağlık, istihdam ve istikrar, ülke düzeyindeki çekiciliğin unsurunu ölçmek için kullanılan değişkenlerden bazılarıdır (Dechezlepretre ve Sato, 2014).

Rekabet gücünü analiz ederken, işletmeler, sektörler ve ülkeler arasındaki tekno-ekonomik ilişkiler de dikkate alınmalıdır. Aralarındaki ilişkiler, işletmenin, sektörün veya ülkenin genel rekabet gücünü artırabilecek (veya azaltabilecek) enerji ve ödünleşmeler yaratabilir. Esty ve Charnovitz (2013, ss. 3-4)'in vurguladığı gibi, eğer bir şirket çevreyi kirleterek, kirlilikle ilgili sağlık maliyetleri oluşturarak ve bu maliyetleri başkalarının üzerine yükleyerek kârlılığını arttırırsa, ülkenin genel rekabet gücü etkilenecektir. Benzer bir şekilde, örneğin sosyo-çevresel sömürü ile üretilen kısa vadeli kârlılık, rekabet edebilirlikte uzun vadeli bir azalmaya neden olabilir. Bu nedenle, çevresel ilerlemeler ve sürdürülebilirlik yatırımlarının teknolojik maliyetlerinin yanı sıra hesaplanan tüm fayda akışıyla analiz edilmesi çok önemlidir.

Bu konuda farklı yaklaşımların savunucuları üç ana grupta (bkz. Tablo 1) sınıflandırılır:

Tablo 1. Eko-Kalkınma ve Teknolojinin Doğası: Üç Farklı Yaklaşım

	Teknolojik Yaklaşım	Eko-Yenilik Yaklaşımı
Statüko (Status quo)	Araçsalcılık (Instrumentalism)	Pazar-Odaklı Yenilik
Reform (Reform)	Araçsalcılık (Instrumentalism)	Ekolojik modernizasyon, verimlilik, temiz teknolojilerin gelişmekte olan ülkelere transferi
Dönüşüm (Transformation)	Özcülük (Substantivism)	Yeni değerler, farklı güç yapıları, uygun teknolojiler

Kaynak: Pansera, 2012, s. 134.

Tablo 1’de ekolojik dönüşümün mevcut ekonomik sistem içinde serbest piyasa dinamiği yoluyla çözülmesi gereken teknolojik bir sorun olduğunu iddia eden “statüko” anaakım birinci grup; sosyal ve çevresel fikirleri içeren mevcut ekonomik sistemin bir “reform sürecini” savunan ikinci bir grup; bu grup ana çevre örgütlerini ve akademide sürdürülebilirlikle ilgilenen akademisyenlerin çoğunluğunu içerir ve son olarak mevcut ekonomik sistemin yanı sıra siyasi ve sosyal kurumlarda radikal bir dönüşümü teşvik eden üçüncü bir grup bakışı açısını gösterir. Bu bakış açıları, çok çeşitli endişelere hitap etmekte ve şu şekilde birçok çözüm sunmaktadır: Her biri farklı yoğunlukta olan statüko ve reform grupları, mevcut sosyo-teknik ortamın getirdiği sınırları zorlayabilen ve insan faaliyetinin ekosistem üzerindeki etkisini en aza indirebilen çevre dostu teknolojilerin tasarımını ve dağıtımını savunan içsel araçsal bir yaklaşım benimsemektedirler (Pansera, 2012). Bu yaklaşım, Brundtland Raporu’nda ortaya çıkan, çevresel ve ekonomik kalkınmanın uyumsuz olmadığı ve teknolojinin ekolojik geçiş için en büyük umut olduğu fikrine dayanmaktadır. Aynı anda ekonomik büyüme ve çevresel sürdürülebilirlik oluşturmayı vaat eder. Ekolojik yaklaşım mevcut politik ekonomi paradigması içinde bu nedenle çok çekicidir. “Teknolojiye araçsal yaklaşım” olarak da bilinen bu konum, teknolojiyi izole ve bağımsız bir görüngü olarak görmektedir. Buna göre teknoloji, araçsal işlevinin ötesinde başka hiçbir amacı olmayan bir araçtır. Araçsalcılar, çevredeki sosyal bağlarla ilişkili olarak teknolojiyi nötr olarak değerlendirirler. Araçsalcılık, “Statüko” yaklaşımlarında ezici bir şekilde mevcuttur ve “Reform” taraftarları arasında büyük bir etkiye sahiptir (Pansera, 2012).

“Eko-yenilik” terimi bu kuramsal çerçeve içinde doğmuştur ve insan sorunlarının evrensel çözümü olarak teknolojiye olan pozitivist inançtan kaynaklanmaktadır. Bu inanç yenilikçi gelişmeyi çevreye fayda sağlayan çevresel sürdürülebilirliğe katkıda bulunan sürekli araştırmayı ve yeni yöntemlerin kullanımını ve değişen çevre koşullarında işletmelerin potansiyel gerçekleştirme alanlarını içeren gelişme olarak inceler. Mevcut olanın çevre lehine değiştirilmesi ve yeni pazarların oluşumu ile ilişkilidir. Bu eko-yenilikler, çevreye zarar vermeden her ülkenin rekabet gücünü artırmayı ve her bireyin yaşamını iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Statüko ve Reform destekçileri arasında, eko-yenilik yoluyla endüstriyel toplumların “ekolojik modernizasyona” (Mol ve Sonnenfeld, 2000) geçişi savunan Yeşil Ekonomistler veya Ekolojik Modernleştiriciler yer almaktadır (Porrirt, 1989). Ancak bu akademisyenler için bile bu süreç, salt teknolojik bir değişiklik olmaktan uzaktır. Piyasalar çevresel dışsallıklarla başa çıkamadığı için, Ekolojik Modernizasyonunun birçok siyasi sonucu vardır ve rekabet edebilirliğin kanıtlarını içermektedir. Hükümetler ve yerel yetkililer sürecin aktif bir parçası olmalıdır ve her zaman yenilik dinamiklerinde olduğu gibi, Ekolojik Modernizasyon mevcut sosyo-teknolojik rejimden büyük faydalar elde eden paydaşlar arasında pek çok muhalifle karşılaşacaktır. Tablo 1’in sağ üst köşesine giderken, araçsal yaklaşımı eleştirenler ana akım bakış açılarının sosyal ve kurumsal boyutlarla baş edemediğini iddia etmektedirler. Bu eleştirmenlerden bazıları, yenilik yönünün emek tasarrufundan kaynak tasarrufu sağlayan teknolojiye kaydırılması gerektiğini ve bunun küresel ölçekte gerçekleşmediğini savunmaktadırlar (Pansera, 2012).

Bu kapsamda, rekabet edebilirlik çok boyutlu bir bakış açısıyla tanımlanmaktadır. Bunun nedeni, rekabet gücünün yalnızca maliyetler ve kârlılıkla ilgili olmaması, aynı zamanda hem kısa hem de uzun vadede daha büyük refah elde etmek için ülke, sektör ve işletmelerin sosyo-ekonomik ve çevresel kaynakları nasıl yönettiklerini içermesidir (Esty ve Sharnovitz, 2013). İşletme düzeyinde, çevre ve doğal kaynakların kullanımını üzerindeki etkiler, nüfusun kalkınma düzeyini ve refahını etkileyebilir. Bu nedenlerden dolayı, farklı ekonomik seviyeler ile farklı sosyo-ekonomik ve çevresel boyutlar arasındaki çoklu etkileşimler, sürdürülebilir rekabetçilik yaklaşımlarının planlanmasında dikkate alınmalıdır. Rekabet gücünün daha geniş tanımı, “sürdürülebilir rekabetçilik” kavramı kullanılarak tanımlanabilir. Bu tanım, bugün rekabet edebilirliğe yarının rekabet imkânlarından ödün vermeden ulaşılması gerektiği fikrine dayanmaktadır (Andreoni ve Miola, 2016, ss. 2-16). Yüksek kaliteli büyüme, kaynak yönetimi, sosyal eşitlik, insani gelişme ve refah unsurlarını içerir. Bu bağlamda, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik kavramları rekabetçilik kavramlarıyla bağlantılıdır. Corrigan ve diğerlerinin tanımına göre, sürdürülebilir rekabet gücü, sosyal sürdürülebilirlik ve çevresel sürdürülebilirlik aşağıda tanımlanmıştır: (Corrigan, vd., 2014, s. 55)

Sürdürülebilir rekabet gücü, bir ulusu sosyal ve çevresel sürdürülebilirliği sağlarken uzun vadede üretken kılan kurumlar, politikalar ve faktörler bütünü olarak tanımlanmaktadır.

Sosyal sürdürülebilirlik, toplumun tüm üyelerinin mümkün olan en iyi sağlık, katılım ve güvenliği deneyimlemesini sağlayan, yaşadıkları ülkenin ekonomik refahına katkıda bulunma ve bundan yararlanma potansiyelini en üst düzeye çıkaran kurumlar, politikalar ve faktörler olarak tanımlanmaktadır.

Çevresel sürdürülebilirlik, mevcut ve gelecek nesillere refah sağlamak için kaynakların verimli yönetimini sağlayan kurumlar, politikalar ve faktörler olarak tanımlanmaktadır.

Şimdilerde, farklı çevre düzenlemelerinin ekonomi ve toplum için yaratabileceği maliyetler ve faydalar konusunda geniş bir tartışma zemini oluşmuştur. Özellikle, çevre politikalarının ticari faaliyetler üzerinde sahip olabileceği etkilerle ilgili olarak iki karşıt görüş mevcuttur. Bu görüşlerden ilki, çevre politikalarının düzenlenmiş endüstrilerin ekonomik performansına zarar verebileceği ve düzenlemelerden etkilenmeyen alanlarda sosyal baskıyı artırabileceği yönündedir. Bu görüşe göre çevre politikaları, belirli bir endüstri grubuna çevre standartları dayatarak genel üretim maliyetlerini artırabilir ve uluslararası ticarete şirketlerin rekabet gücünü azaltabilir. Ayrıca, belirli bir coğrafi bölgede çevresel kısıtlamalar getirilerek, ticari faaliyetlerin düzenlenmemiş bölgelere taşınması, bu politikalardan etkilenmeyen alanlarda sosyal ve çevresel sömürü oluşturmasını teşvik edilir. Nispeten gevşek düzenlemeye sahip ülkelerin kirlilik yoğun malların ihracatında uzmanlaşacağını belirten kirlilik sığınağı cenneti kuramı (pollution haven theory) uluslararası yazında geniş çapta tartışılmıştır (Temurshoev, 2006, s. 2; Aminu, 2005). Buna ek olarak, çevresel düzenlemeler, diğer ülkeler tarafından benzer düzenlemeler kabul edilmezse yerel endüstrilerin rekabet gücünü de etkilenebilmektedir (Ben-Kheder ve Zugravu, 2012, ss. 48-61; Jeppesen, vd., 2002, ss. 19-49). İkincisi, çevrenin korunması ve ekonomik rekabet gücü arasındaki çatışma, refah kaynaklarına ilişkin dar bir görüşe ve statik bir rekabet görüşüne dayanan yanlış bir ikilemdir. “Porter hipotezi” (1991) olarak tanımlanan bu bakış açısına göre, çevresel düzenlemeler, uluslararası rekabet edebilirlik faaliyetlerini ve ekonomilerin rekabet gücünü artırabilir. Aynı zamanda çevresel kısıtlamaların, bunlara uymanın maliyetlerini dengeleyebilecek yeniliği tetikleyebileceğini savunmaktadır. Verimlilik artışı, ürün çeşitliliği ve çevre dostu üretim, uluslararası rekabet gücünü ve belirli bir şirketin veya ekonominin pazar payını artırabilir (Porter, 1991, s. 168).

Son 20 yılda, bu konu üzerine yapılan çalışmalar oldukça artmıştır. Özellikle (a) işletme ve çevre (b) çevre ve üretkenlik ve maliyetler (c) eko-yenilik ve işletme performansı arasındaki ilişkilerin araştırılmasına özel önem verilmektedir. Bu konuda yapılan araştırmalara göre, işletmelerin ilk geçiş döneminden sonra, uzun vadedeki etkilerin çok az olduğu belirtilmektedir. Diğer analizler, çevresel düzenlemelerin belirli bir endüstrinin kârını etkileyebileceğini öne sürmekte, ancak, eğer etkili politika araçlarıyla ilişkilendirilirse, genel ulusal rekabeti de arttıracığı yönündedir (Berman ve Bui, 2001, ss. 265-295). Buna ek olarak “uyarılan yenilik hipotezine” göre, düzenlenmiş işletmeler daha yüksek üretim maliyetleriyle karşı karşıya kalırlarsa, bu onları çevresel etkileri azaltırken operasyonel değişiklikler ve yatırımlar yapmaya teşvik edebilir yönündedir (Hicks, 1932; Acemoğlu, vd., 2012, ss. 131-166). Çevre düzenlemesinin etkilerine ilişkin büyük tartışmalara rağmen, ekolojik sürdürülebilirlik bugün hem işletme hem de ülke düzeyinde kurumsal strateji ve rekabet gücü için önemli bir faktördür.

2.3. Kaynak Tabanlı Eko-Yenilik

Yukarıdaki bilgiler ışığında eko-yenilikle ilgili geleneksel çıkarımlar, sosyal deterministik okul ve bireysel okul şeklinde iki düşünce ekolünün etrafında toplanır: Sosyal deterministik okul bir taraftan eko-yeniliklerin, dış sosyal faktörler, demografik değişiklikler, ekonomik etkiler ve kültürel değişiklikler gibi etkilerin birleşimi sonucu olduğunu (bu ekole göre, koşullar 'doğru' olduğunda yenilikler meydana gelir), öte yandan bireysel okul, eko-yeniliklerin benzersiz bireysel yeteneklerin bir sonucu olduğunu ve bu tür yenilikçilerin doğduğunu savunur. Bu düşünceye göre bireysellik kuramı şans eseri ve bundan daha fazlasıyla ilgili önemli rollerle yakından ilişkilidir. 1980’li yıllardan sonra ise eko- yeniliği “yönlendiren şey” hakkındaki bilgi iki düşünce ekolü etrafında bölünme eğilimindedir: (Trott, 2017, s. 21) Pazar Tabanlı Görüş (market-based view) ve Kaynak Tabanlı Görüş (resource-based view).

Şu anda bu iki kuram strateji yazınında bazı işletmelerin neden üstün bir şekilde performans gösterdiğini ve sonuç olarak daha yüksek değerle ilişkilendirildiğini açıklamak için ele alınmaktadır. Tablo 2’de iki kuramın konuya bakış açıları görülebilir.

Tablo 2: Pazar ve Kaynak Tabanlı Görüşün Karşılaştırılması

Ölçütler	Pazar Tabanlı Görüş	Kaynak Tabanlı Görüş
Kaynaklar üzerine varsayım	Hareketlilik ve homojenlik	Hareketsizlik ve heterojenlik
Stratejik Yaklaşım	Pazar kurallarına uyum	Pazarın kurallarını değiştirme
Rekabetçi gücün kaynağı	Bir işletmenin pazardaki konumunun gücü	Bir işletmenin stratejik kaynağının gücü
Operasyon odağı	Gecici üstün Performans	Sürdürülebilir üstün performans

Kaynak: Cho ve Linderman, 2020, s. 4.

Pazar tabanlı görüş, endüstriyel ekonomiye dayanır ve bu konuyu harici dış pazar yönelimi (external market orientation) kapsamında ele alıp değerlendirir (Tirole, 1994). İşletmenin pazar yönelimi olarak adlandırılan bu bakış açısı, tipik olarak imtiyazlı nihai ürün pazar pozisyonlarını normalin üzerinde gelecek getiriler için bir temel olarak ele alır ve dolayısıyla daha yüksek cari işletme değerini vurgular. (Chamberlain, 1932; Bain, 1956; Porter, 1979, ss. 214-227; Gilbert, 1989, ss. 475-537). Bu görüşe göre, işletme için ekolojik değer kaynakları, dış ürün pazarlarını karakterize eden rekabetçi duruma gömülüdür. İşletmenin rekabet üstünlüğü ise sektörün özellikleri açısından varolan rakiplerine karşı konum belirleme faaliyeti olarak değerlendirilir (Papatya, 2003, s. 45).

Standart ekonomi kuramının zemininde, Porter'ın görüşü birçok ekonomistten (örneğin, Palmer vd.,1995, ss. 119-132, Jaffe vd.,1995, ss. 132-163; Jaffe ve Palmer, 1997, ss. 610-619) şüpheli ve eleştirel bir yanıt almıştır. İşletmelerin rasyonalitesine odaklanan Porter hipotezine ilk merkezi eleştiri olarak, işletmelerin kendi sonuçlarını iyileştirme ve iyileştirme fırsatlarını sistematik olarak gözden kaçırabileceklerini ima eder ki bu da, rasyonel kâr maksimize eden bir varlık olarak işletmenin neoklasik görüşle uzlaşmasının zor olacağı yönündedir. Kısacası, eğer ekolojik yenilik kâr artırıcı olsaydı, işletmeler herhangi bir hükümet teşviki olmaksızın kendi başlarına bu yönde hareket etmeye istekli olacaktı. Daha politika odaklı eleştirilerde ise Porter Hipotezi, hükümetin karşılıksız veya masrafsız kararlar verebileceğini öne sürdüğünü iddia etmekte, bu da “bedava öğle yemeği yoktur” şeklindeki yaygın ekonomik inançla çelişmektedir. Diğer bir deyişle, mükemmel rasyonel kâr maksimize eden işletmeler, mükemmel pazarlar, mükemmel bilgi ve eşgüdüm sorunları olmayan bir dünyada, risksiz işletmelerin yeni veya daha sert bir çevre politikası gibi dışsal olarak dayatılan herhangi bir yükümlülükten yararlanabileceği fikri, kavramsal açıdan desteklenemez bir çıkarımdır. Bu nedenle, bu ifadeyle çelişmek zor olacağı için buna göre Porter hipotezi lehine kuramsal çıkarımlar ya tamamlanmamış rasyonalitenin ya da bazı piyasa kusurlarının varlığına dayanmaktadır (Andre, 2015, ss. 4-5).

Hiç kuşkusuz, ekolojik pazar yönelimli olmanın değeri bugün şirketler tarafından tartışılmaz derecede önemlidir. Mevcut uygulama, başarının, dikkatli pazar araştırmasıyla başlayıp müşterilerin ihtiyaçlarını araştırması ve iyi tanımlanmış bir bölüm için farklı ekolojik ürünler veya hizmetler geliştirmesi gerektiğini belirtir. Nestle, Procter & Gamble ve Unilever (van Dijk ve Cantarell, 2010, ss. 1-53; Schuiling, 2000) gibi çeşitli mükemmel şirketler etkin bir şekilde bu pazar tabanlı yaklaşımı kullanmaktadır (Kumar, vd., 2000, s. 130). Tabii ki, burada önemli olan, işletmelerin pazardaki fırsatları tanıma yeteneğidir. Ancak, Cohen ve Levinthal ve Trott'a göre, çok az işletme kendi çevrelerini etkili bir şekilde tarama ve arama yeteneğine sahiptir (Cohen ve Levinthal, 1990, ss. 128-152; Trott, 2017). Bununla birlikte ekolojik pazar tabanlı görüşün (endüstriyel organizasyon) odaklandığı nokta, normalin üzerinde kârlılık işleri için uygun endüstri ortamlarının rolüdür. Burada endüstriyel “sektör” kavramı oldukça belirsizdir. Bir sektörü neyin tanımladığı, hangi faaliyetlerin bu sektör içine girdiği sorusu her dönemde farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin araba lastiği üretimi, petro-kimya içinde mi yoksa otomotiv içinde mi yer almaktadır? Bu sorunun cevabına ancak para sermaye ve üretken sermaye döngülerinin arasındaki konjonktürel ilişkilerin analizi sonucunda verilebilmektedir. Fakat bu verilen cevap, belli bir dönem için işletme yapıları, emek sürecinin örgütsel nitelikleri ve hukuki yapılar içinde belirli kurumsallaşmalara neden olduğu için uzun vadeli bir niteliğe sahip olacaktır.

Eko-yeniliğe ilişkin Kaynak Tabanlı Kuram ise, temelde işletmeye özgü güçlerin tanımlanması ve oluşturulması ile ilgilidir ve her işletme, geçmişi, değer zinciri yapılandırması ve eko-örgüt kültürü gibi fiziksel olmayan özellikleri nedeniyle benzersizdir fikrini savunur. İşletmelerin yarımın ekonomisinde rekabetçi olabilmeleri için, doğal çevrenin dayattığı kısıtlamalara uyum sağlamalarını sağlayacak gerekli kaynakları ve yetenekleri geliştirmeleri gerekmektedir. Bu bakış açısına göre eko-yeniliğe ilişkin pazar tabanlı bir yönelim (pazar tarafından yönlendirilen) pazarlar için eko-yenilik stratejilerini formüle etmek için güvenli bir temelden yoksundur. Buna karşın işletmenin kendi kaynaklarının, eko-yenilik faaliyetini geliştirmek ve pazarları kendi görüşüne (market driving) göre şekillendirmek için daha istikrarlı bir bağlam sağladığı üzerinedir (Penrose, 1959, ss. 171-180; Wernerfelt, 1984, ss. 171-180; Barney, 1986, ss. 1231-1241; Barney, 1991, ss. 99-120; Grant, 1991, ss. 114-135; Grant, 1996, ss. 109-122; Peteraf, 1993, ss. 179-191, Prahalad ve Hamel, 1990, ss. 79-91; Conner ve Prahalad, 1996, ss. 477-501; Eisenhardt ve Martin, 2000; Papatya, 2003; Papatya, 2007). Örneğin, Amazon.com, Body Shop, CNN, IKEA, Starbucks ve Swatch gibi birçok başarılı öncü en iyi pazarı yönlendirenler olarak tanımlanmaktadır. Her ne kadar pazarı yönlendirme doğası gereği yüksek risk içeriyor ve çoğu işletmenin başarısızlığıyla sonuçlanıyor olsa da pazarı yönlendirme stratejileri başarılı bir şekilde tasarlandığında ve uygulandığında, sektörün kuralları yeniden yazılır ve çok büyük kazanımlar elde etme olanağı sunar (Trot, 2017, s. 21). Bu kazanımlardan belki

de en önemlisi efektif talebi yönlendirebilme (değerin gerçekleşmesi) gücüdür. Yani başarılı bir pazar işlemi sırasında üretilen eko-değerin kâra dönüşümüdür. Bu sonucun doğabilmesi için malın kullanım değerine yönelik istek, ihtiyaç ve özlemin varlığı ve bunların ödeme gücü (efektif talep) koşullarının yaratılmasıdır. Kaynak Tabanlı Kuram bu açıdan eko-değer akışının sürdürülebilmesi için üretim ile gerçekleşme arasındaki ‘çelişkili birlik’ olarak ifade edilen yapıyı etkinleştirme gücüne sahiptir (Harvey, 2017, s. 28).

Kaynak tabanlı eko-yenilik, strateji çalışmalarında eko-örgütsel öğrenmenin, özellikle de stratejik bir kaynak olarak örtülü öğrenmenin değer kazanmasını ve örgütün yumuşak eylemsel yapılarının (takım ruhu, stratejik niyet, inisiyatif, işbirliği, eşitlik, ahlak, dürüstlük ve güven gibi) yeniden düzenlenip işlevselleştirilmesiyle gelişmesini teşvik eden döngüsel süreçleri içerir, her kaynak bir başka kaynağın oluşumunda kaldıraç etkisine sahip olur ve sürdürülebilir rekabetçi üstünlük elde etmede başarı sağlar (Papatya, 2013; Gabriel, 2008, s. 251; Papatya vd., 2008, ss. 463-476) Sürdürülebilir rekabetçi üstünlük ise şirketin değerli ve benzersiz ekolojik kaynaklarını sürekli elde bulundurabilme yeteneğidir. Eko-yenilik dinamik bir sistemdir ve birbiriyle birleşen bir dizi temel yeteneğe bağlıdır. Bu nedenle, tek bir yeteneğin bile değiştirilmesi, işletmenin eko-yenilik yapma kapasitesi üzerinde etkili olacaktır.

Bu kapsamda “kaynak tabanlı eko-yenilik” bilginin üretimiyle yeni bilgiye uzanan eko-süreçlere, yapılara, teknolojilere ve eko-ürünlere, mallara ve hizmetlere dönüştürülmesini destekleyen eko-süreçleri, eko-örgütsel yenilik unsurlarını (veya kaynakları) ve örgütsel yeteneklerin döngüsellliğini içerir. Örgütsel değişim sürecinde herhangi bir amaca ulaşılması (örneğin eko-rekabet gücünün elde edilmesi) dış ortama uyum düzeyinin arttığını, çalışanların davranışlarının değiştiğini ve eko-örgütsel dönüşüm yeteneklerinin geliştiğini varsayar (Sirotkina vd., 2018, s. 32). Bu durum işletmenin doğayla bütünleşen mekanizmasının dönüşümü olarak da ifade edilebilir. Nitekim stratejik kuramlarda, ekolojik bir yeniliği benimseyen kuruluşların (örneğin, ekolojik yetenekler, kaynaklar, teknolojiler veya yenilik hakkında bilgi) daha sonra kâr marjlarını koruyan ve böylece kuruluşun büyük faydalar elde etmesini sağlayan benzersiz bir mekanizma oluşturacağını öne sürmektedir (Teece vd., 1997). Bu bakımdan bu faydaları ortaya koymak için kaynak tabanlı eko-yenilik kavramlarının ayrıntılarını anlamak önemlidir. Şu ana kadar tamamlanan çalışmalara göre kaynak tabanlı eko-yenilik ölçülürken dâhil edilmesi gereken yenilik türleri eko-örgütsel yenilik, eko-süreç yeniliği ve eko-ürün yeniliği üç şekildedir.

2.3.1. Eko-Örgütsel Yenilik

Eko-örgütsel yenilikler sistemin sürdürülebilirliğine odaklanan yeniliklerdir. Sistemin sürdürülebilirliği, belirli bir değer alanında işlev gören önemli parametreleri koruma yeteneği olarak tanımlanmaktadır. Bu aynı zamanda örgütsel ekolojik sorumluluğa yönelik daha ileri görüşlü bir yaklaşımı, eko-işletme stratejisinin temel modeline yerleştirme ihtiyacıdır. Urmantsev’e göre, sistemin sürdürülebilirliği yapı ve davranışın niteliksel kesinliğini korumaya izin verir (Urmantsev, 1978, ss. 7-41). Evrimsel dinamikler bağlamında, sistemlerin sürdürülebilirliği, bu durumun kendi kendini yok etme ve sürdürülemezliğe geçiş mekanizmaları açısından incelenir. Yeni unsurlar alıcılar ile tedarikçi arasında etkileşimlere, eşitsiz harcamalara vb. yol açar (Silverberg ve Verspagen, 1995, ss. 149-176). Sistemdeki sürdürülemezlik artar ve bazı düzen parametreleri çatalanma noktasına karşılık gelen belirli bir eşik değerine ulaşır. Bu durumda örgütün dış çevre koşullarına ve dolayısıyla gelişen eko-paradigmalara uyumu yönetsel işlevlerin harekete geçirilmesine bağlıdır. Yönetsel işlevler geliştirme fikrine dayanır ve dinamik dış ortam koşullarında, işletmelerin eko-gelişmeye, eko-değişime ve diğer dış değişikliklere uyum sağlaması- yani, örgütteki değişiklikleri yönetme politikasını yürütme zorunluluğudur (Tabachnikova, 2018, ss. 39-69). Bu işletmenin eko-yönelimlerinin genel iş uygulamalarının ve prosedürlerinin “ötesinde” örgütün işini yürütme şeklinin bir parçası olarak görme şeklidir.

Bu bağlamda, eko-örgütsel yenilik yetenekleri, işletmenin pazara sunduğu eko-ürün veya hizmetlerinin üretim maliyetleri, fiyatlandırma ve tasarımı aracılığıyla değer önerisini diğer işletmelerden nasıl farklılaştırdığı, işletmenin değer zincirini diğer işletmelerin değer zinciriyle nasıl bütünleştirdiği ve rekabetçi stratejisini nasıl tanımladığı ile ilgidir (Rasmussen, 2007). Burada yönetimin niteliği oldukça önemlidir çünkü eko-örgütsel yeniliklerin başarısını müşterilere üstün bir değer teklifi sunacak şekilde değerli kaynakları edinme, birleştirme ve kullanma becerilerini yönetme yetenekleri belirlemektedir (Beltramello vd., 2013). Bu yetenekler, daha sorumlu bir iş duruşuyla müşteriler, tedarikçiler, yasa koyucular ve düzenleyiciler ile ilişkileri geliştirirken aynı zamansa ekolojik sorumluluk almaya yönelik proaktif bir faaliyet, iş sistemindeki çalışanlardan ve diğer paydaşlardan daha fazla kişisel gelişime ve bağlılığa ilham verme fırsatları sunar. Vicdanlı ve sağlıklı ekonomik, sosyal ve çevresel açıdan “üstel” yani beklenenden çok

daha hızlı bir gelişime yol açan bir işletmeye yön vermek, paydaşlar için üstün gerçek değer yaratabilmektedir (Elkington, 2020). Bütün bunlar, yöneticilerin temel stratejik işlevleri arasında tanımlanmaktadır (Teece, 2009, s.48).

Örgütsel değişim sürecinde herhangi bir amaca ulaşılması (örneğin eko-rekabet gücünün elde edilmesi) dış ortama uyum düzeyinin arttığını, çalışanların davranışlarının değiştiğini ve eko-örgütsel dönüşüm yeteneklerinin geliştiğini varsayar (Sirotkina vd., 2018, s. 32). Bu durum işletmenin doğayla bütünleşen mekanizmasının dönüşümü olarak da ifade edilebilir. Nitekim stratejik kuramlarda, bir yeniliği benimseyen kuruluşların (örneğin, yetenekler, kaynaklar, teknolojiler veya yenilik hakkında bilgi) daha sonra kâr marjlarını koruyan ve böylece kuruluşun büyük faydalar elde etmesini sağlayan benzersiz bir mekanizma oluşturacağını öne sürmektedir (Teece vd. 1997).

2.3.2. Eko- Süreç Yeniliği

Süreç yeniliğinin kilit yönü perspektifte devrim niteliğinde bir değişikliği temsil eder: örgütü baş aşağı çevirmek ya da en azından kendi tarafına çevirmek anlamına gelir (Davenport, 1993, ss. 5-10). Bunu geleceğe uygun bir şekilde başarmak için, bir işletmenin kârlılık ölçeklendirmeleri, süreçte yaratılan tüm olumsuz (ve olumlu) dışsallıkları ve etkileri hesaba katmalıdır (Elkington, 2020, s. 61).

Son çalışmalar, eko-yenilikler kapsamında kirletici endüstrilerin çoğunun, ürünlerden çok süreçlere odaklandığını göstermektedir. Çünkü düzenleme ve tüketici baskıları daha çok ürüne değil, esas olarak sürece odaklanmaktadır (Kivima ve Kautto, 2010). Eko-süreç yeniliği, eko-iş yapmak için yapılanmayı görünür ve etkileyici eko-sonuçlara yönelik birleştirir. Genel iş hedefini araştırmak için bir süreçten geri adım atmayı ve ardından eko-hedefe ulaşma biçiminde büyük ölçüde eko-iyileştirmeler gerçekleştirmek için yaratıcı ve radikal değişimi etkilemeyi içerir (Davenport, 1993, s. 10). Eko-süreç yeniliği, daha düşük düzeyde bir değişim arayan eko-süreç iyileştirmeden farklıdır. Eko-süreç yeniliği, bir iş faaliyetini tamamen yeni bir şekilde gerçekleştirmek anlamına gelirken eko-süreç iyileştirme, aynı iş sürecini biraz daha yüksek verimlilik veya etkililikle gerçekleştirmeyi içermektedir.

Bu kapsamda eko-süreç yenilik yeteneklerinin gelişimi daha çok yukarıdan aşağıya doğrudur ve üst yönetimden güçlü bir yönlendirme gerektirir. Büyük işletmelerin yapıları, işlevler arası süreçlerini yansıtmadığından, yalnızca birden çok işlevi görmezden gelen konumdakiler eko-yenilik fırsatlarını görebilir. Nakliye bölümündeki bir memurun, çevreyle dost tüm sipariş yönetim sürecini radikal bir şekilde yeniden tasarlamayı düşünmesi pek olası değildir. Öte yandan, işçilerin ve alt/orta düzey yöneticilerinin büyük bir değişiklik önermek için direnme olasılığı yüksek olduğu için, eko-süreç yeniliğinin uygulayıcıları, örgütün her seviyesinde bağlılık ve eko-adanmışlık sağlamak için çabalamaları gerekecektir. Eko-süreç tasarımı faaliyetine katılımı teşvik etmek kesinlikle bunu kolaylaştırabilir.

Eko-süreç yenilik yeteneklerinin gelişimi çalışanların yeteneklerinin ve kullanılan diğer eko-süreç teknolojilerinin niteliğinin değişmesi ile ilgilidir. Örgütün başarılı eko-ürünler elde etmesi ve genel olarak başarılı olması, bu yetenek ve kaynakların verimli kullanılmasına, daha da önemlisi bu yetenek ve kaynakların bir bütün halinde yeniden değerlendirilmesi ve yeni çapraz eşgüdümlemeler şeklinde uygulanmasına bağlıdır (Wang ve Ahmed, 2004, s. 306). Böylece işletme karmaşık süreçleri de gizleyen taklit edilmesi zor nedensel belirsizlik ortamı yaratarak rakiplerinden farklı kaynak yığınlarıyla üstün performans elde edebilir:

2.3.3. Eko-Ürün Yeniliği

Eko-ürün yeniliği, yapılandırılmış bir sistem içindeki süreçleri harekete geçiren ve onu öngörülen ve somutlaştırılmış amaçlarına doğru yönlendiren yerleşik mekanizmanın bir parçasıdır (Trott, 2017). Geleneksel anlayışa meydan okuyan yeni bir ilkeye dayanmaktadır; bir dizi eko-süreç ve yöntemi kapsayan bütünselliğin ve ilerlemenin zamanla birleştiği, devam eden bir buluş programının bir parçasıdır.

Eko-ürün yeniliği, yönetsel destek, örgütsel faaliyetler, eko-altyapı, eko-teknolojiler vb. dâhil olmak üzere çeşitli kaynaklarla geliştirilen ayırt edici eko-yeteneklerin kaldıraç etkisiyle gelişir (Hard ve Dowell, 2011). Buradan da anlaşılacağı üzere, eko-üretim, eko-ambalajlama, eko-dağıtım ve eko-konumlandırma yeteneklerini de kapsayan eko-ürün yenilik yetenekleri örgütün yetenekleri içselleştirme kapasitesiyle doğrudan ilişkilidir. İçselleştirme kapasitesi bir işletmenin Ar-Ge yatırımını bir yan ürünü olarak yaratılabileceği anlamına gelmektedir. Bir işletme, üretime doğrudan katılım yoluyla, belirli bir eko-ürün

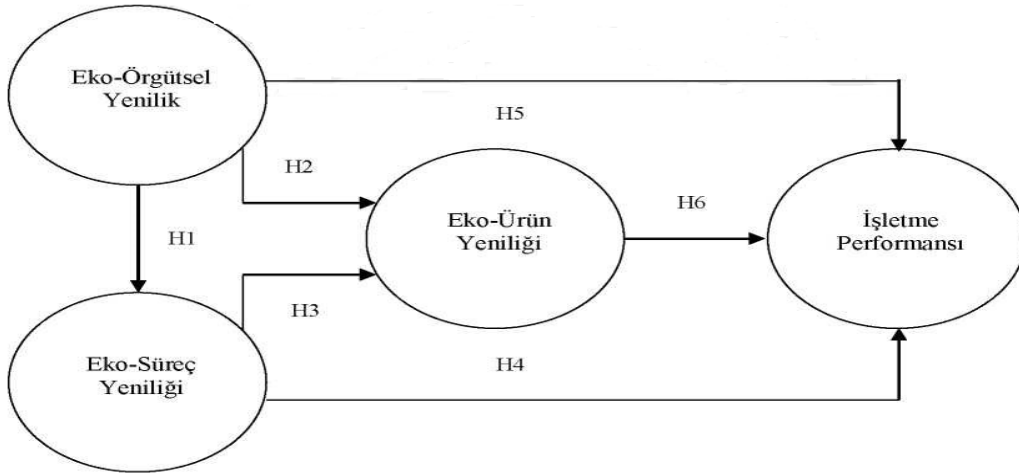
pazarıyla ilgili yeni bilgileri daha iyi tanıyabilmekte ve kullanabilmektedir (Cohen ve Levinthal, 1990, s.132). Bu durum işletme faaliyetlerinin doğal çevre üzerindeki uzun vadeli etkilerini dikkate alan bir şekilde hareket eden ve bu faaliyetlerin maliyetlerini diğer paydaşlara veya çevrenin kendisine dışsallaştırmaya çalışmayan bir kuruluş olarak konumlanabilme kapasitesi arttıracaktır (Jones 1996, s. 328).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Kuramsal çerçeveye bağlı olarak oluşturulan araştırma modeli ve hipotezler Eko-örgütsel yenilik, eko-süreç yeniliği, eko-ürün yeniliği ve işletme performansı olarak 4 boyutta ve 6 temel araştırma hipotezi oluşturulmuştur.

Şekil 1. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Hipotez ifadeleri şu şekilde oluşturulmuştur:

- H1:** Eko-örgütsel yenilik Eko-süreç yeniliğini pozitif yönde etkiler.
- H2:** Eko- örgütsel yeniliği Eko-ürün yeniliğini pozitif yönde etkiler.
- H3:** Eko-süreç yeniliği Eko-ürün yeniliğini pozitif yönde etkiler.
- H4:** Eko-süreç yeniliği işletme performansını pozitif yönde etkiler.
- H5:** Eko- örgütsel yenilik işletme performansını pozitif yönde etkiler.
- H6:** Eko-ürün yeniliği işletme performansını pozitif yönde etkiler.

3.2. Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın amacı, eko-yeniliğin işletme performansı üzerindeki etkisini ölçmeye yönelik Antalya ilinde faaliyet gösteren sanayi işletmelerinde toplamda 220 işletme yönetici ile görüşme yapılarak bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Araştırma ana kütlesi Antalya ili merkezinde faaliyet gösteren sanayi işletmelerine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın çeşitli kısıtlar altında gerçekleştirildiği göz ardı edilmemelidir. En önemli kısıtlar; zaman, fiziki ve ekonomik kaynak yetersizliğidir.

Araştırmada anket yöntemi kullanılmıştır. Ancak tüm dünyada ve ülkemizde de etkili olan COVID-19 salgını nedeniyle yüz yüze anket yapmanın zor olmasından dolayı çalışmaya katılmayı kabul eden işletmelere anket formları bırakılmış ve anket bırakılan işletmeler her hafta düzenli olarak ziyaret edilerek veriler toplanmıştır.

Çalışmanın ana kütlesini Antalya ili merkezinde faaliyet gösteren sanayi işletmeleri oluşturmaktadır. Buna yönelik Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'ndan elde edilen listeye bağlı olarak Antalya ili merkezindeki sanayi işletmeleri belirlenmiştir. Belirlenen sanayi işletmelerinin toplam sayısı 338'dir. Ana küleden gerekli örneklem yeter sayısını belirleyebilmek için aşağıdaki hesaplama yöntemi kullanılmıştır:

$$n = \frac{N \times P \times Q \times Z_{\alpha}^2}{(N-1) \times H^2 + P \times Q \times Z_{\alpha}^2}$$

$$n = \frac{338 \times 0,5 \times 0,5 \times (1,96)^2}{(338-1) \times (0,05)^2 + 0,5 \times 0,5 \times (1,96)^2}$$

Değerler formülde yerine koyulduğunda gerekli örneklem yeter sayısı olarak n=180,051 değeri bulunmaktadır (Newbold, 2008). Ancak cevaplama hataları ve eksik anket olabileceği düşünülerek 220 işletme ile görüşülmüş ve çalışma gerçekleştirilmiştir. Görüldüğü gibi örneklem yeter sayısının üzerinde bir örnekleme çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışma Nisan 2021-Mayıs 2021 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kolayda örnekleme yöntemi seçilmiştir. Araştırma, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Etik Komisyonu 2021/176 Araştırma Onay No, 2021/40 Toplantı No. ve 07.04.2021 tarihli kararıyla etik uygunluk onay almıştır.

3.3. Veri Toplama

Çalışmada kullanılan ölçekler; Eko-yenilik boyutunu oluşturan alt boyutlar; eko-örgütsel yenilik 6 soru ile, eko-süreç yeniliği 4 soru ve eko-ürün yeniliği 7 soru olmak üzere toplamda 17 soru ile ölçülmüştür. Eko-yenilik ölçeği Cheng vd. (2014) yaptığı çalışmadan yararlanılarak oluşturulmuştur. İşletme performans ölçeği 5 soru ile ölçülmüştür. Bu sorular; satış, kârlılık, pazar payı, yatırımların geri dönüşüm oranı ve varlıkların geri dönüşüm oranından oluşmaktadır. İşletme performans ölçeği, Im ve Workman (2004) ve Cheng vd., (2014) tarafından yapılan çalışmalara bağlı olarak oluşturulmuştur. Araştırmada soruları ölçmek için, (1=kesinlikle katılmıyorum, 2=katılıyorum, 3=kararsızım, 4=katılıyorum, 5=kesinlikle katılıyorum) şeklinde oluşturulmuş 5'li Likert tipi ölçek kullanılmıştır.

3.4. Bulgular

Elde edilen verilerin çözümlenmesinde frekans analizi SPSS 21.0 istatistiki paket programından yararlanılarak gerçekleştirilmiştir.

3.4.1. Demografik Özellikler

Çalışmaya katılan cevaplayıcıların demografik özellikleri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		F	%
Cinsiyet	Kadın	64	29,1
	Erkek	156	70,9
Yaş	18-24	8	3,6
	25-34	70	31,8
	35-44	77	35,0
	45-54	37	16,8
	55-64	8	3,6
	65 ve üzeri	20	9,1
Eğitim	Lise	38	17,3
	Yüksek Okul	12	5,5
	Üniversite	139	63,2
	Yüksek Lisans	28	12,7
	Doktora	3	1,4

<i>(Tablo 3'ün devamı)</i>			
Demografik Özellikler		F	%
Çalışma Süresi	1 yıldan az	1	0,5
	1-5	100	45,5
	6-10	56	25,5
	11-20	46	20,9
	21-30	15	6,8
	31-40	2	0,9
İş Yerindeki Pozisyonu	İş sahibi/Ortağı	3	1,4
	Üst Düzey Yönetici	43	19,5
	Orta Düzey Yönetici	174	79,1
Çalışılan Departman	Üretim	63	28,6
	Muhasebe	41	18,6
	Personel	7	3,2
	Satış Pazarlama	89	40,5
	Diğer (İKY, Kalite, Ürün geliştirme, İhracat vb. gibi)	20	9,1

Ankete katılanların demografik özelliklerine bakıldığında, %70,9'u erkek ve %29,1'i kadınlardan oluşmaktadır. Katılımcıların yaş durumlarına ise, %3,6'sı 18-24, %31,8'si 25-34, %35'i 35-44, %16,8'i 45-54, %3,6'sı 55-64 ve %9,1'i 65 ve üstü katılımcılardan oluşmaktadır. Eğitim durumlarına bakıldığında ise; %17,3'ü lise mezunu, %5,5'si yüksekokul, %63,2'i üniversite, %12,7'si yüksek lisans ve %1,4'i doktora eğitimi aldığı görülmüştür.

Çalışma sürelerine bakıldığında; %0,5'i 1 yıldan az, %45,5'i 1-5 yıl, %25,5'i 6-10 yıl, %20,9'u 11-20 yıl, %6,8'i 21-30 yıl ve %0,9'u 31 yıl ve üstü yıl işletmede çalıştığı tespit edilmiştir. Katılımcıların iş yerindeki pozisyonlarına bakıldığında; %1,4'ü iş sahibi/ortağı, %19,5'u üst düzey yönetici ve %79,1'unda orta düzey yöneticilerin olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların çalıştığı departmana bakıldığında ise, %28,6'sı üretim, %18,6'sı muhasebe, %3,2'si personel, %40,5'i, satış pazarlama ve %9,1'u da diğer (İKY, Kalite, Ürün geliştirme, İhracat vb. gibi) birimlerde çalıştıkları görülmektedir.

3.4.2. Ortak Yöntem Sapma Sorun Analizi

Bağımlı ve bağımsız değişkenlerin aynı soru formunda eş zamanlı olarak cevaplayıcılardan istenmesi durumunda ortak yöntem ön yargısı oluşabilmektedir. Bu çalışmada da eko-yenilik ve işletme performansı ölçekleri aynı cevaplayıcılar tarafından eş zamanlı olarak değerlendirilmesi sebebiyle ortak yöntem ön yargısı bulunma olasılığı bulunmaktadır (Podsakoff vd., 2003). Bu olasılığın ortadan kaldırılması için yaygın bir yöntem olan Harma'nın tek faktör testi gerçekleştirilmiştir. Söz konusu yöntemde tüm değişkenler tek boyut altında toplanmış ve açıklanan varyansın %17,084 olduğu tespit edilmiştir (KMO:0,794, Bartlett's Testi: 1029,156, df:213, $p < 0,000$). Bu sonuçlara göre Podsakoff ve Organ yaptığı çalışmada önermiş olduğu %50 değerinin altında olduğu görülmüş ve çalışmada ortak yöntem ön yargısı bulunmamaktadır (Podsakoff ve Organ, 1986).

3.5. Verilerin Analizi

Kuramsal çerçevede oluşturulan araştırma modelini test etmek için SmartPLS 3.0 programı yardımıyla yapısal eşitlik model testi ile hipotezler test edilip modelin doğrulanması sınanmıştır. Hipotez testlerine geçmeden önce gerekli geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapılmıştır.

3.5.1. Geçerlilik ve Güvenilirlik

Kuramsal çerçevede oluşturulan araştırma modelini test etmek için SmartPLS 3.0 programı yardımıyla yapısal eşitlik model testi ile hipotezler test edilip modelin doğrulanması sınanmıştır. Hipotez testlerine geçmeden önce gerekli geçerlilik ve güvenilirlik analizleri yapılmıştır. Oluşturulan modelin geçerlilik ve güvenilirlik analizlerine başlamak için değişkenlerin bireysel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Tablo 4. Geçerlilik ve Güvenilirlik Sonuçları

Ölçümler	Yükler	VIF	Alfa	CR	AVE
Eko-Süreç Yeniliği					
ESY1:İşletmemiz, kirletici maddelere karşı korumak için üretim süreçlerini sıklıkla yenilikçi bir şekilde günceller.	,866	2,041	,872	0,912	,723
ESY2:İşletmemiz, çevre hukuku standartlarını karşılamak için üretim süreçlerini sıklıkla yenilikçi bir şekilde günceller.	,893	1,784			
ESY3:İşletmemiz, enerji tasarrufu için üretim süreçlerinde sıklıkla yenilikçi teknolojiler kullanır.	,842	1,569			
ESY4:İşletmemiz, enerji tasarrufu sağlamak için üretim süreçlerinde üretim ekipmanlarını sıklıkla yenilikçi bir şekilde günceller	,797	2,018			
Eko-Ürün Yeniliği					
EÜY1:İşletmemiz genellikle ürün paketlerini basitleştirmek için yeni teknolojiler aracılığıyla yeni eko-ürünler geliştirmeye önem verir	,841	2,663	,934	0,946	,716
EÜY2:İşletmemiz genellikle yapıyı basitleştirmek için yeni teknolojiler yoluyla yeni eko-ürünler geliştirmeye önem verir	,849	2,671			
EÜY3:İşletmemiz genellikle bileşenlerini kolayca geri dönüştürmek için yeni teknolojiler yoluyla yeni eko-ürünler geliştirmeye önem verir	,818	1,990			
EÜY4:İşletmemiz genellikle malzemelerini kolayca ayrıştırmak için yeni teknolojiler yoluyla yeni eko-ürünler geliştirmeye önem verir	,826	2,931			
EÜY5:İşletmemiz genellikle doğal malzemeler kullanmak için yeni teknolojiler yoluyla yeni eko-ürünler geliştirmeye önem verir	,861	1,974			
EÜY6:İşletmemiz atıktan kaynaklanan zararı mümkün olduğunca azaltmak için genellikle yeni teknolojiler yoluyla yeni eko-ürünler geliştirmeye önem verir	,826	2,668			
EÜY7:İşletmemiz mümkün olduğunca az enerji kullanmak için genellikle yeni teknolojiler yoluyla yeni eko-ürünler geliştirmeye önem verir	,897	2,874			
Eko-Örgütsel Yenilik					
EOY1:İşletmemizin yönetimi genellikle eko-yenilik bilgilerini çalışanlarla paylaşır	,829	2,749	,916	0,934	,704
EOY2:İşletmemizin yönetimi genellikle eko-yeniliği yüksek oranda Ar-Ge yatırımı yapmaktadır.	,855	2,804			
EOY3:İşletmemizin yönetimi genellikle eko-yenilikle ilgili departmanlar arasındaki deneyimleri paylaşır	,838	2,917			
EOY4:İşletmemizin yönetimi genellikle eko yenilik eğilimleri hakkında bilgi toplar	,792	2,166			
EOY5:İşletmemizin yönetimi genellikle aktif olarak eko yenilik faaliyetlerine katılır.	,847	2,989			
EOY6:İşletmemizin yönetimi genellikle eko-yeniliği yönetmek için yeni yönetim sistemleri kullanır	0,870	2,901			
İşletme Performansı					
PERF1:Rakiplerimize oranla satış gelirlerimiz daha iyidir	,887	2,087	,921	0,941	,761
PERF2:Rakiplerimize oranla karlılığımız gelirlerimiz daha iyidir	,843	2,385			
PERF3:Rakiplerimize oranla pazar payı yüzdemiz daha iyidir	,855	2,587			
PERF4:Rakiplerimize oranla yatırımların geri dönüşümü daha iyidir	,872	2,966			
PERF5:Rakiplerimize oranla varlıkların geri dönüşümü daha iyidir	,873	2,842			

(a) Alfa Katsayıları içsel güvenilirlik için alfa katsayılarının doğrulayıcı bir modelde 0,70 ve daha yukarı bir değere sahip olması gerekmektedir. Ayrıca bileşik güvenilirlik içinde bu değer 0,70 veya daha yüksek bir değere sahip olması yakınsaklık geçerliliği için aranan bir diğer ölçüttür (Avkiran, 2018; Garson, 2016).

(b) Madde Yükleri modeldeki değişkenlerin faktör yüklerinin değerlendirilmesinde de yansıtıcı bir model için faktör yüklerinin 0,70 ve üzeri değerler alması gerektiği yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur (Garson, 2016; Hair vd., 2014).

(c) Yakınsaklık geçerliliği kontrol etmek için her bir yapının ortalama varyans değerlerine bakılarak karar verilmesi gerekmekte ve AVE değerinin 0,50'den büyük olması şartı aranmaktadır (Avkiran, 2018; Garson, 2016).

(d) Ayırma geçerliliği sınamak içinde Fornell ve Lacker de önerdiği şartı sağlayıp sağlamadığına bakılmıştır. Bunun içinde, AVE değerlerinin karekök değerlerinin yapılar arasındaki korelasyon katsayılarından yüksek olması gerekmektedir (Fornell ve Lacker, 1981; Avkiran, 2018; Garson, 2016).

(e) Çoklu doğrusallık olup olmadığının kontrolü içinde varyans enflasyon faktörü (Variance Inflation Factor-VIF) değerlerine bakılmıştır. Bu değer için de 5'ten küçük olma şartı aranmıştır. Yapılan çalışmalarda VIF değerinin 5'ten küçük olması gerektiği belirtilmiştir (Avkiran, 2018; Garson, 2016; Hair vd., 2011). Elde edilen sonuçlar Tablo 5'te gösterilmektedir.

Geçerlilik ve güvenilirlik için tüm şartların sağlanmış olduğu görülmektedir. Çalışmada ayırma geçerliliği de sınanmış ve sonuçlar Tablo 5'de gösterilmiştir.

Tablo 5. Korelasyon ve Ayırma Geçerliliği Sonuçları

Değişkenler	Eko-Örgütsel Yenilik	Eko-Süreç Yeniliği	Eko-Ürün Yeniliği	İşletme Performansı
Eko-Örgütsel Yenilik	0,839			
Eko-Süreç Yeniliği	0,810	0,850		
Eko-Ürün Yeniliği	0,798	0,824	0,846	
İşletme Performansı	0,811	0,793	0,754	0,872

Not: Diagonaller AVE'lerin karekökünü göstermektedir.

Tablo 5'te görüldüğü gibi ayırma analizi sonuçları Fornell ve Larcker (1981) de önerdiği şart karşılanmış ve ayırma geçerliliği sağlanmıştır.

Çoklu doğrusallık probleminin olup olmadığı da incelenmiştir. Bunun için varyans enflasyon faktörü (VIF) değeri içsel model için hesaplanmıştır. VIF değerlerinin eşik değerleri için 5'ten küçük olma şartı aranmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 6'de gösterilmektedir.

Tablo 6. VIF Değerleri

Değişkenler	Eko-Örgütsel Yenilik	Eko-Süreç Yeniliği	Eko-Ürün Yeniliği	İşletme Performansı
Eko-Örgütsel Yenilik		1,000	3,200	2,456
Eko-Süreç Yeniliği			2,651	3,114
Eko-Ürün Yeniliği				2,745
İşletme Performansı				

Tablo 6'da görüldüğü gibi VIF değerlerinin 5'ten küçük olduğu görülmüş ve Hair ve diğerlerinin belirttiği 5'ten küçük olma şartı sağlanmış ve çalışmada çoklu doğrusallık probleminin olmadığı görülmüştür (Hair vd., 2011).

3.5.2. Hipotez Testleri

Çalışmada madde değişkenlerin güvenilirlik ve geçerlilik analizleri yapıldıktan sonra ikinci olarak yapısal eşitlik modelinin doğrulanma aşamasına ve hipotezlerin test edilmesine geçilmiştir. Hipotez test sonuçları Tablo 7'de gösterilmektedir. Ayrıca çalışmada determinasyon katsayılarına da bakılmıştır.

Tablo 7. Hipotez Testi Sonuçları

İlişkiler	Hipotezler	β	t-değeri	Desteklendi/Desteklenmedi
Eko-Örgütsel Yenilik→ Eko-Süreç Yeniliği	H1	0,899	51,772	Desteklendi
Eko-Örgütsel Yenilik → Eko-Ürün Yeniliği	H2	0,392	3,811	Desteklendi
Eko-Süreç Yeniliği → Eko-Ürün Yeniliği	H3	0,552	5,374	Desteklendi

Eko-Süreç Yeniliği → İşletme Performansı	H4	0,451	4,741	Desteklendi
Eko-Örgütsel Yenilik → İşletme Performansı	H5	0,488	4,009	Desteklendi
Eko-Ürün Yeniliği → İşletme Performansı	H6	0,530	3,941	Desteklendi

Elde edilen hipotezlere ilişkin sonuçlar şu şekildedir;

Eko-örgütsel yenilik eko-süreç yeniliğini pozitif etkiler şeklinde kurulan hipotez ($\beta=0,899$, $t=51,772$ $p=0,000$) pozitif olarak etkilediği görülmüş oluşturulan H₁ hipotezini desteklemiştir.

Eko-örgütsel yenilik eko-ürün yeniliğini pozitif yönde etkiler şeklinde kurulan hipotez ($\beta=0,392$ $t=3,811$ $p=0,000$) pozitif olarak etkilediği görülmüş ve dolayısıyla oluşturulan H₂ hipotezini desteklemiştir.

Eko-süreç yeniliği eko-ürün yeniliğini pozitif yönde etkiler şeklinde kurulan hipotez ($\beta=0,552$, $t=5,374$, $p=0,000$) pozitif olarak etkilediği görülmüş ve dolayısıyla oluşturulan H₃ hipotezini desteklemiştir.

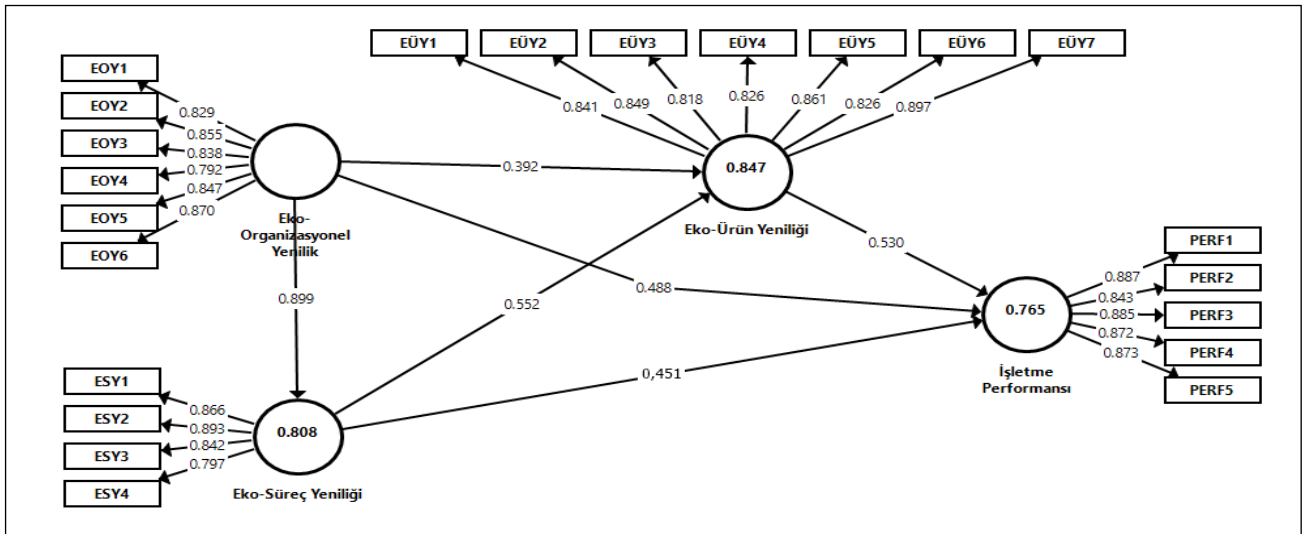
Eko-süreç yeniliği işletme performansını pozitif yönde etkiler şeklinde kurulan hipotez ($\beta=0,451$, $t=4,741$, $p=0,000$) pozitif olarak etkilediği görülmüş ve dolayısıyla oluşturulan H₄ hipotezini desteklemiştir.

Eko-örgütsel yenilik işletme performansını pozitif yönde etkiler şeklinde kurulan hipotez ($\beta=0,488$, $t=4,009$, $p=0,000$) pozitif olarak etkilediği görülmüş ve dolayısıyla oluşturulan H₅ hipotezini desteklemiştir.

Eko-ürün yeniliği işletme performansını pozitif yönde etkiler şeklinde kurulan hipotez ($\beta=0,530$, $t=3,941$, $p=0,000$) pozitif olarak etkilediği görülmüş ve dolayısıyla oluşturulan H₆ hipotezini desteklemiştir.

Çalışmada ortaya çıkan yapısal eşitlik modelini değerlendirmek için determinasyon katsayısına (R^2) bakılmıştır. Çalışmada eko-süreç yeniliği R^2 değeri 0.808, eko-ürün yeniliği R^2 değeri 0,847 ve işletme performans R^2 değeri 0,765 olarak elde edilmiştir. Elde edilen yapısal eşitlik modeli Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2. Yapısal Eşitlik Modeli

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Stratejik pazarlama yazınında kuramsal ve ampirik çalışmalara konu olan ve rekabet stratejileri ekseninde derin felsefi kökleri bulunan kaynak tabanlı eko-yeniliğin işletme performansı ile olan ilişkileri kuramsal olarak ortaya konmuş ve çalışmanın uygulama kısmında bu ilişkiler ampirik olarak test edilmiştir. Ölçüm analizlerinde Antalya ilinde faaliyet gösteren sanayi işletmelerin 220 işletme yöneticisiyle yapılan görüşmelerle veriler elde edilmiştir. Verilerin analizi sonucunda 4 boyutta 22 değişkenler özgün bir araştırma ölçeği analiz edilerek hipotezler sınanmıştır.

Bu çalışmanın en önemli katma değeri, kaynak tabanlı eko-yeniliğin işletme performansı üzerindeki etkisini gösterme ve kaynak tabanlı eko-yenilik uygulamalarını benimseyecek olan işletmeleri teşvik etme ve yol haritasını sunma kabiliyeti üzerine olacaktır. Keza, Antalya ilinde faaliyet gösteren sanayi işletmelerinde yapılan araştırmaya göre; kaynak tabanlı eko-yeniliğin (örgütsel yenilik, süreç yeniliği ve ürün yeniliği)

işletme performansı üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisinin olduğu görülmüştür. Çalışmada ayrıca, örgütsel yeniliğin süreç yeniliği üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu, örgütsel yeniliğin ve süreç yeniliğin ürün yeniliği üzerinde de pozitif bir etkisinin olduğu görülmüştür. Çalışma sonucunda ortaya konan yapısal eşitlik modeli Antalya üretim işletmeleri için hipotezler kabul edilerek yapısal eşitlik modeli doğrulanmıştır.

Kaynak tabanlı eko-yenilik, dünyanın çevre ve sürdürülebilir kalkınma sorunlarını çözme arayışındaki en önemli gelişmelerden biridir. Ancak bu konudaki araştırmaların çoğu, eko-yeniliğin itici güçlerini ve engellerini geleneksel teknolojinin itici ve pazarın çekici gücü perspektifinden ele almaktadır (Rennings, 2000, Porter ve Van der Linde, 1995; Brunnermeier ve Cohen, 2003) Buna karşın, çok az sayıda çalışma, işletmelerin içsel yetenekleri gibi dinamik faktörlerin önemini vurgulamaktadır. (Horbach, 2008; Cheng vd., 2014; Chen vd., 2006).

Kuramsal araştırmalarla ilgili incelememiz, kaynak tabanlı eko-yeniliğin yenilik çalışmalarında oldukça yeni bir paradigma olduğunu ve bu nedenle kaynak tabanlı eko-yenilik tanımının hala gelişmekte olduğunu göstermektedir. Ancak bazı eğilimler belirlenebilir. Örneğin, eko-yeniliğin güncel tanımlarının çoğu, çevresel amaçtan çok çevresel performansa dayalıdır. Mevcut tanımlar, aynı zamanda, sadece çevresel olarak zararsız (ürün, süreç, örgütsel) yeniliğin bir pazar, sektör veya ekonomi düzeyinde değil, işletme düzeyinde yeni olmasını gerektirmesi anlamında geniş olma eğilimindedir. Bu nedenle, kaynak tabanlı eko-yeniliğin önündeki itici güçler ve engeller konusunun, analiz düzeyi açısından belirli bir hassasiyetle ele alınması gerekir.

Sonuç olarak çalışmada savunulan görüşler uygulama çalışması ile desteklenmiş görünmektedir. Bunun anlamı, daha yüksek düzeyde kaynak tabanlı eko-yenilik çabalarına ulaşmak için günümüzde hala işletmelerin içsel dinamiklerinin yadsınamaz öneme sahip olduğudur. Kaynak tabanlı eko-yenilik performans modeli ile eko-ürün, eko-süreç ve eko-örgütsel yenilik yeteneklerinin tanımlanması, geliştirilmesi ve kaldıraç etkisinden yararlanılarak verimli bir şekilde kullanılması, işletmelerin eko-yenilik çabaları üzerinde önemli bir etki yaratırken aynı zamanda sürdürülebilir performans ve dolayısıyla rekabet edebilirlik gücünü de artıracaktır. Öte yandan, eko-yenilikçi olmayan işletmelerin yenilikçi davranışını daha sürdürülebilir bir yaklaşıma kanalize edilerek eko-yenilikçilerin sayısının artırılması döngüsel ekonomilerin gelişimine ve toplumsal kalkınmaya destek sağlayarak toplumda değer dolaşmasını sağlayan daha sağlıklı, başarılı iş ekosistemleri yaratılmasının yolunu da açacaktır.

Bu çalışma belirli sınırlılıklar içinde gerçekleştirildiği unutulmamalıdır. İlk olarak, zaman ve maliyet kısıtlarının olmasıdır. İkinci olarak tüm dünyada olduğu gibi ülkemizi de etkisi altına alan Kovid-19 pandemisi nedeniyle yüz yüze görüşme yapma imkânının olmamasıdır. Üçüncü olarak çalışmanın tek bir ildeki sanayi işletmelerinde gerçekleştirilmiş olmasıdır. İleride yapılacak çalışmalarda farklı illerde ve farklı farklı örneklem gruplarında farklı sonuçların elde edilebileceği ve buradan elde edilecek sonuçlarla karşılaştırma yapma imkânının sağlanabilmesidir.

Araştırmayı yürütmek için Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Etik Kurulu'ndan 07.04.2021 tarihli ve 2021/40 karar numaralı etik kurul onayı alınmıştır.

Makale ile ilgili notlar

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.

Araştırmanın tamamı, beyan edilen tek yazarı tarafından gerçekleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D., Aghion, P., Bursztn, L. ve Hemous, D. (2012). The environment and directed technical change. *American Economic Review*, 102, 131-166. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1668575>
- Albu, A. (2017). Industrial symbiosis: an innovative tool for promoting green growth. Filho, W. L, Pociovalisteanu, D.M. ve Al-Amin A.Q. (Eds.) içinde, *Sustainable economic development green economy and green growth* (ss. 1-29). Springer International Publishing.
- Aminu, A. M. (2005). Foreign direct investment and the environment: pollution haven hypothesis revisited. *Paper Prepared for The Eight Annual Conference on Global Economic Analysis*, Lübeck, Germany, 9-11 June.
- Andersen, M. M. (2008). *Eco-innovation: Towards a taxonomy and a theory, entrepreneurship and innovation*. DRUID Conference, Copenhagen.
- Andre, F. J. (2015). Strategic Effects and the porter hypothesis “game theory applications to environmental economics. Munoz-Garcia, A. D. F., Espinola-Arredondo, A. (Eds.) içinde, *Within the six volumes contained in the WSPC set on globalization, society and environment*. World Scientific Press.
- Andreoni, V. ve Miola, A. (2016). *Competitiveness and sustainable development goals. europe commission jrc technical report*. Publications Office of the European Union.
- Antonioli, D. Ve Mazzanti, M. (2009). Techno-organisational strategies, environmental innovations and economic performances, Micro-evidence from an sme-based industrial district. *Journal of Innovation Economics*, 3(1), 145-168. <https://doi.org/10.3917/Jie.003.0145>
- Avkiran, N. K. (2018). Rise of the partial least squares structural equation modeling: An applications in banking. Avkiran, N., K., Ringle, C. M. (Eds.) içinde, *Partial Least Squares Structural Equation Modeling, Recent Advances in Banking and Finance* (ss. 1-29). Springer.
- Bahzar, M. (2019). Effects of green transformational and ethical leadership on green creativity, eco-innovation and energy efficiency in higher education sector of indonesia. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 9(6), 408-414. <https://doi.org/10.32479/ijee.8372>
- Bain, J. S. (1956). *Barriers to new competition*. Harvard University Press.
- Ball, P. ve Lunt, P. (2020). Lean eco-efficient innovation in operations through the maintenance organisation. *International Journal of Production Economics*, 219(C), 405-415. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2018.07.007>
- Baran, P. A. ve Sweezy, P. M. (1970). *Tekelci kapitalizm* (çev. Onaran, F.). Doğan Yayınları.
- Barney, J. B. (1986). Strategic factor markets: expectations, luck, and business strategy. *Management Science*, 32, 1231-1241. <https://doi.org/10.1287/mnsc.32.10.1231>
- Barney, J. B. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17, 99-120. <https://doi.org/10.11611/yead.370215>
- Beltramello, A., Haie-Fayle, L. ve Pilat, D. (2013). *Why new business models matter for green growth*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5k97gk40v3ln-en>
- Ben-Kheder, S. ve Zugravu, N. (2012). Environmental regulation and french firms' location abroad: an economic geography model in an international comparative study. *Ecological Economics*, 77, 48-61.
- Biden, J. (2021). *The Biden plan for a clean energy revolution and environmental justice*. <https://joebiden.com/climate-plan>.
- Bleotu, V. (2012). Comparative analysis of romanian competitiveness evolution. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 5382-5386.
- Bookchin, M. (1996). *Ekolojik bir topluma doğru* (çev. Yılmaz, A.). Ayrıntı Yayınları.

- Boons, F. ve Lüdeke-Freund, F. (2012). Business models for sustainable innovation: State-of-the-art and steps towards a research agenda. *Journal of Cleaner Production*, 45(April), 9-19.
- Bristow, G. (2005). Everyone's a 'winner': Problematising the discourse of regional competitiveness. *Journal of Economic Geography*, 5(3), 285-304. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbh063>
- Brunnermeier, S. B. ve Cohen, M. A. (2003). Determinants of environmental innovation in us manufacturing industries. *Journal of Environmental Economics and Management*, 45, 278-293.
- Buttel, F. H. (2000). Ecological modernization as social theory. *Geoforum*, 31(1), 57-65.
- Chakrabarty, D. (2021). *The climate of history in a planetary age*. The University of Chicago Press.
- Chamberlain, E. (1932). *The theory of monopolistic competition*. Harvard University Press.
- Chen, Y. S., Lai, S. B. ve Wen, C. T. (2006). The influence of green innovation performance on corporate advantage in Taiwan. *Journal of Business Ethics*, 67(4), 331-339.
- Cheng, C. C. J., Yang, C. L. ve Sheu, C. (2014). The link between eco-innovation and business performance: a taiwanese industry context. *Journal of Cleaner Production*, 64, 81-90. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.09.050>
- Cheung, M. (2021). Seven ESG trends to watch in 2021. *S&P Global*. <https://www.spglobal.com/en/research-insights/featured/seven-esg-trends-to-watch-in-2021>
- Cho, Y.S. ve Linderman, K. (2020). Resource-based product and process innovation model: Theory development and empirical validation. *Sustainability*, 12(913), 1-23. <https://doi.org/10.3390/su12030913>
- Christmann, P. (2000). Effects of best practices of environmental management on cost advantage: The role of Complementary Assets. *Academy of Management Journal*, 43, 663-680. <https://doi.org/10.2307/1556360>
- Cohen, W. M. ve Levinthal, D. A. (1990). Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly*, 35(1), 128-152.
- Colby, M., E. (1991). Environmental management in development: The evolution of paradigm. *Ecological Economics*, 3, 193-213.
- Conner, K. R. ve Prahalad, C. K. (1996). A resource-based theory of the firm: Knowledge versus opportunism. *Organisation Science*, 7(5), 477-501.
- Corrigan, G., Crotti, R., Hanouz, A. D. ve Serin, C. (2014). Assessing progress towards sustainable competitiveness (Chapter 1.2. World Economic Forum). The global competitiveness report. http://www3.weforum.org/docs/GCR2014-15/GCR_Chapter1.2_2014-15.pdf
- Cozzi, G. ve Galli, S. (2019). *Counting innovations: Schumpeterian growth in discrete time*. MPRA Paper No. 97364. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2020.109014>
- Crutzen, P. J. (2002). Geology of mankind. *Nature*, 415, 23. https://doi.org/10.1007/978-3-030-82202-6_3
- Curran, G. (2015). *Sustainability and energy politics: ecological modernisation and corporate social responsibility*. Palgrave Macmillan.
- Dangelico, R. ve Pontrandolfo, P. (2010). Mainstreaming green product innovation: Why and how companies integrate environmental sustainability. *Journal of Business Ethics*, 95, 471-486. <https://doi.org/10.1007/s10551-010-0434-0>
- Davenport, T. H. (1993). *Process innovation: reengineering work through information technology*. Harvard Business School Press.
- Del Rio, P., Carrillo-Hermosilla, J. ve Könnölä, T. (2010). Policy strategies to promote eco-innovation: An integrated framework. *Journal of Industrial Ecology*, 14(4), 541-557.

- Dobson, A. (2003). *Ecological citizenship and the environment*. Oxford University Press.
- Drucker, P. F. (1997). *Kapitalist ötesi toplum* (çev. Çorakçı, B. D.). İnkilap Kitabevi.
- EIO (2018). Case Studies and policy lessons from eu member states for a product policy framework that contributes to a circular economy, *European Commission/DG Environment*, Brussels.
- Eiadat, Y., Kelly A., Roche F. ve Eyadat H., (2008). Green and competitive? an empirical test of the mediating role of environmental innovation strategy. *Journal of World Business*, 43(2), 131-145.
- Eisenhardt, K. M. ve Martin, J. A. (2000). The knowledge-based economy: From the economics of knowledge to the learning economy. Foray, D. ve Lundvall, B.A. (Eds.) içinde, *Employment and Growth in the Knowledge-Based Economy*, OECD.
- Ekins, P. (2010). Eco-innovation for environmental sustainability: Concepts, progress and policies. *International Economics and Economic Policy*, 7, 267-290. <https://doi.org/10.1007/s10368-010-0162-z>
- Elkington, J. (2020). *Green swans: the coming boom in regenerative capitalism*. Fast Company Press.
- Esty, D. C. ve Charnovitz, S. (2013). *Environmental sustainability and competitiveness: policy imperative and corporate opportunity*. Harvard Business School.
- Findlay, R. (1991). Comparative Advantage. Eatwell, J., Milgate, M. ve Newman, P. (Eds.) içinde, *The World of Economics* (ss. 99-107). Palgrave Macmillan.
- Fornell C. ve Lacker, F. D. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50. <https://doi.org/10.1177/002224378101800104>
- Francois, P. (2002). *Kalkınmanın sonu: bir alternatif mi doğuyor?*. Özgür Üniversite Yayınları.
- Fussler, C. ve James, P. (1996). *Driving eco-innovation: a breakthrough discipline for innovation and sustainability*. Pitman.
- Gabriel, Y. (2008). *Organizing words: A critical thesaurus for social and organization studies*. Oxford University Press.
- Garson, G. D. (2016). *Partial least squares: Regression & structural equation models, statistical associates publishing*. Asheboro.
- Ghosh, S.K. (2020). *Circular economy: Global perspective*. Springer Singapore.
- Gilbert, R. J. (1989). Mobility barriers and the value of incumbency. Willig, R. D (Eds.) içinde, *Handbook of industrial organization, schmalensee* (ss. 475-537).
- Grant, R. M. (1991). A resource-based perspective of competitive advantage. *California Management Review*, 33, 114-135.
- Grant, R. M. (1991). *Contemporary strategy analysis: Concepts, techniques applications*. Basil Blackwell.
- Grant, R. M. (1996). Towards a knowledge-based theory of the firm. *Strategic Management Journal*, Summer Special Issue, 17, 109-122.
- Greenan, N. (2003). Organisational change, technology, employment and skills: An empirical study of french manufacturing. *Cambridge Journal of Economics*, 27(2), 287-316. <https://doi.org/10.1093/cje/27.2.287>
- Hair J., E., Ringle C., M. ve Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(2), 139-151.
- Hair, J. F., Hult, G.T.M., Ringle, C. M. ve Sarstedt, A. (2014). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)*. Sage Publication.

- Hard, S. L. ve Dowell, G. (2011). A natural-resource-based view of the firm: Fifteen years after. *Journal of Management*, 37(5), 1464-1479.
- Hart, S. L. A (1995). Natural-resource-based view of the firm. *Academy of Management Review*, 20, 986-1014.
- Harvey, D. (2017). *Marx, sermaye ve iktisadi aklın cinneti* (çev. Soğancılar, E.). Sel Yayınları.
- Hicks, J. R. (1932). *The theory of wages*. Macmillan and Co.
- Horbach, J. (2008). Determinants of environmental innovation new evidence from german panel data sources. *Research Policy*, 37, 163-173.
- Im, S. ve Workman, J. (2004). Market orientation, creativity, and new product performance in high-technology Firms, *Journal of Marketing*, 68(April), 114-132.
- Jaffe, A. B., Peterson, S. R., Portney, A. R. ve Stavins, A. N. (1995). Environmental regulation and the competitiveness of us manufacturing: What does the evidence tell us? *Journal of Economic literature*, 33, 132-163.
- Jaffe, A. B. ve Palmer, K. (1997). Environmental regulation and innovation: A panel data study. *Review of Economics and Statistics*, 79, 610-619. <https://doi.org/10.1162/003465397557196>
- Jameson, F. (2009). *Ütopya denen arzu* (çev. Aydar, F. B.). Metis Yayınları.
- Jeppesen, T., List, J. A. ve Folmer, H. (2002). Environmental regulations and new plant location decisions: evidence from a meta-analysis. *Journal of Regional Science*, 42(1), 19-49. <https://doi.org/10.1111/1467-9787.00248>
- Jones, M. T. (1996). Social responsibility and the “green” business firm. *Industrial and Environmental Crisis Quarterly*, 9, 327-345.
- Keeble J., Lyon D., Vassallo D., Hedstrom G. and Sanchez H. (2005). *Innovation high ground: How leading companies are using sustainability-driven innovation to win tomorrow’s customers*. Arthur D. Little.
- Keegan, W.J. ve Green, M.C. (2014). *Global marketing*. Pearson Education.
- Kemp, R. ve Arundel, A. (1998). Survey indicators for environmental innovation. IDEA paper series 8/1998 STEP Group, Norway. <http://http://www.sol.no/step/IDEA>.
- King, A. ve Lenox, M. (2002). Exploring the locus of profitable pollution reduction. *Management Science*, 48, 289-299. <https://doi.org/10.1287/mnsc.48.2.289.258>
- Kivimaa, P. ve Kautto, P. (2010). Making or breaking environmental innovation? Technological change and innovation markets in the pulp and paper industry. *Management Research Review*, 10, 289-305. <https://doi.org/10.1108/01409171011030426>
- Klemmer, P., Lehr, U. ve Löbbecke, K. (1999). *Environmental innovation: Incentives and barriers*, Analytica.
- Klewitz, J., Zeyen A. ve Hansen, E., G., (2012). Intermediaries driving eco-innovation in smes: A qualitative investigation. *European Journal of Innovation Management*, 15(4), 442-467. <https://doi.org/10.1108/14601061211272376>
- Kumar, N., Scheer, L. ve Kotler, P. (2000). From market driven to market driving. *European Management Journal*, 18(2), 129-142.
- Lee, K. ve Kim, J. (2011). Integrating suppliers into green product innovation development: An empirical case study in the semiconductor industry. *Business Strategy and the Environment*, 20, 527-528. <https://doi.org/10.1002/bse.714>
- Lin, R., Hua-Kim, T. ve Geng, Y. (2013). Market demand, green product innovation, and firm performance: evidence from Vietnam motorcycle industry. *Journal of Cleaner Production*, 40 (2), 101-107. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.01.001>

- Lopez-Claros, A. (2006). The global competitiveness report 2006/2007. World Economic Forum.
- Martini, M., Hölsgens, R. ve Popper, R. (2020). *Governance and management of sustainable innovation: learning from experience to shape the future (sustainability and innovation)*. Springer Nature.
- Martins, E. Ve Terblanche, F. (2009). Building organizational culture that stimulates creativity and innovation. *European Journal of Innovation Management*, 6(1), 64-74. <https://doi.org/10.1108/14601060310456337>
- McClellan III, J. E. ve Dorn, H. (2006). *Dünya tarihinde bilim ve teknoloji* (çev. Alev, M.). Arkadaş Yayınevi.
- Mol, A. P. J. ve Sonnenfeld, D. A. (2000). *Ecological modernisation theory around the world: Perspectives and critical debates*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Newbold, P. (2008). *İşletme ve iktisat için istatistik* (çev. Şenesen, Ü). Literatür Yayınları.
- Özsoy, T. (2018). Döngüsel ekonomi: Almanya'daki durumun bir özeti. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 7(14), 129-143.
- Palmer, K., Oates, W. E. ve Portney, P. R. (1995). Tightening environmental standards: The benefit-cost or no-cost paradigm. *Journal of Economic Perspectives*, 9, 119-132. <https://doi.org/10.1257/jep.9.4.119>
- Pansera, M. (2012). The origins and purpose of eco-innovation, *Global Environment: A Journal of Transdisciplinary History*, 7(8), 128-155. <https://doi.org/10.3197/ge.2011.040706>
- Papatya, İ. K. ve Papatya, N. (2022). *Sıfırlanan kapitalizm ve ekolojik yenilik: yeşillenen iktidarın asimetrik rekabet sarkacı*. Nobel Akademik Yayınları.
- Papatya, N. (2003). *Sürdürülebilir rekabette stratejik yönetim ve pazarlama odağı kaynak tabanlılık görüşü*. Nobel Yayınları.
- Papatya, N. (2006a). Pazarlamada değişimin ötesi: Yaratıcı ve yenilikçi pazarlama dönüşümü. *Pazarlama Dünyası Dergisi*, 20(1), 73-77.
- Papatya, N. (2006b). İşletmelerde sıradışı rekabet için yenilikçi pazarlama yaklaşımı. *Pazarlama Dünyası Dergisi*, 20(4), 42-46.
- Papatya, N. (2007). *Sürdürülebilir rekabetçi üstünlük sağlamada stratejik yönetim ve pazarlama odağı: kaynak tabanlı görüş*. Asil Yayınları.
- Papatya, N. (2022). Ekosistem pazarlama ile adil ve kapsayıcı ekonomi politik inşa edilebilir mi? Epigenetik bir inceleme ve gelecek yönelimleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 17(1), 127-145. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.994730>
- Papatya, N. Papatya, G. ve Hamşioğlu, A. B. (2008). Yenilik, pazar yönlülük ve örgütsel öğrenmenin işletme performansına etkisi: Tekstil sektöründe faaliyet gösteren bir işletmede araştırılması. *8-10 Mayıs, 2008 Çorum 7. Anadolu İşletmecilik Kongresi Bildiri Kitabı*, 463-476.
- Papatya, N. ve Papatya, İ. K. (2020a). Ekosistem pazarlama: geleceğin sürdürülebilir sistem mühendisliği. *Harvard Business Review* (Ocak), 102-107.
- Papatya, N. ve Papatya, İ. K. (2020b). Ekosistem pazarlama: Güçlü yaşam enerjisi ile başarılı yenilik dinamikleri yaratmak. *Harvard Business Review* (Aralık), 94-99.
- Papatya, N., Papatya, G. ve Hamşioğlu, A. B. (2014). Yenilik üretme yeteneğinin işletme performansı üzerindeki etkisi ve bir uygulama. *8-10 Mayıs 2014 Antalya/Kemer, 13. Ulusal İşletmecilik Kongresi Bildiri Kitabı*, 1067-1074.
- Penrose, E. G. (1959). *The theory of the growth of the firm*. Wiley.
- Peteraf, M. A. (1993). The cornerstones of competitive advantage: A resource-based view. *Strategic Management Journal*, 14(3), 179-191.

- Piketty, T. (2014). *21. Yüzyılda kapital* (çev. Koçak, H.). İş Bankası Yayınları.
- Podsakoff, P. M. ve Organ, D. W. (1986). Self-reports in organizational research: problems and prospects. *Journal of Management*, 12(4), 531-544.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J-N ve Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: A critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of Applied Psychology*, 88(5), 879-903. <https://doi.org/10.1037/0021-9101.88.5.879>
- Porritt, J. (1989). *Yeşil politika* (çev. Türker, A.). Ayrıntı Yayınları.
- Porter, M. E. ve Rivkin, J. W. (2012). The looming challenge to US competitiveness. *Harvard Business Review*, 90(3), 54-61.
- Dechezlepretre, A. ve Sato, M. (2014). *The impacts of environmental regulations on competitiveness*, LSE Policy Brief. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.2279.1204>
- Porter, E. M. ve Van der Linde, C. (1995). Green and competitive ending the stalemate. *Harvard Business Review*, 73(5), 120-134.
- Porter, M. (1979). The structure within industries and companies' performance. *Review of Economics and Statistics*, 61, 214-227.
- Porter, M. E. (1990). *The competitive advantage of nations*. The Free Press.
- Porter, M. E. (1991). America's green strategy. *Scientific American*, 264, 168.
- Prahalad, C. K. ve Hamel, G. (1990). The core competence of the corporation. *Harvard Business Review*, 68(3), 79-91.
- Rasmussen, B. (2007). *Business models and the theory of the firm*. Working Paper, Victoria University of Technology.
- Ray, G., Barney, J.B., Muhanna, W.A. (2004). Capabilities, business processes, and competitive advantage: Choosing the dependent variable in empirical tests of the resource-based view. *Strategic Management Journal*, 25(1), 23-37. <https://doi.org/10.1002/smj.366>
- Rennings, K. (2000). Redefining innovation-eco-innovation research and the contribution from ecological economics. *Ecological Economics*, 33 (2), 319-332. [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(99\)00112-3](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(99)00112-3)
- Rennings, K., Ziegler, A., Ankele, K. ve Hoffman, E. (2006). The influence of different characteristics of the eu environmental management and auditing scheme on technical environmental innovations and economic performance. *Ecological Economics*, 57, 45-59. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.03.013>
- Ricardo, D. (1817). *The principles of political economy and taxation*. John Murray.
- Russo, M. ve Fouts, P. (1997). A resource-based perspective on corporate environmental performance and profitability. *Academy of Management Journal*, 40, 534-559. <https://doi.org/10.2307/257052>
- Schuiling, I. (2000). Successful market-driven organisations. The procter & gamble case. *Symphonya Emerging Issues in Management*, 2, 84-86. <https://doi.org/10.4468/2001.2.06schuiling>
- Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, socialism and democracy*. Harper and Row.
- Schwab, K. ve Malleret, T. (2020). *COVID-19: The great reset*. Agentur Schweiz.
- Schwab, K. ve Porter M. (2008). *The global competitiveness report 2008/2009*. World Economic Forum. <https://www3.weforum.org/reports>
- Schwab, K. ve Sala-I-Martin, X. (2009). *The global competitiveness report 2006/2007*. World Economic Forum. <https://www3.weforum.org/reports>

- Sharma, S. ve Vredenburg, H. (1998). Proactive corporate environmental strategy and the development of competitively valuable organizational capabilities. *Strategic Management Journal*, 19, 729-753.
- Shrivastava, P. (1995). Environmental technologies and competitive advantage. *Strategic Management Journal*, 16, 183-200.
- Silverberg, D. ve Verspagen, B. (1995). Economic dynamics and adaptation of behavior, application to one evolutionary model of endogenous growth. *Evolutional Approach and Problems of Transitional Economy*, 149-176.
- Sirotkina, N. V., Golikova, G. V. ve Romashchenko, T. D. (2018). *Policy, technologies, and approaches to management of organizational changes*. Springer International Publishing AG.
- Steffen, W., Crutzen, P. J. ve McNeill, J. R. (2007). The anthropocene: Are humans now overwhelming the great forces of nature?. *Ambio*, 36, 614-621. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-82202-6-9>
- Stiglitz, J. E. (2019). *People, power, and profits*. W. W. Norton & Company.
- Tabachnikova, M. B. (2018). Management of evolutionary changes of socio-economic systems. Endovitsky, D.A., Popkova, E.G. (Eds.) içinde, *Management of changes in socio-economic systems (ss. 39-69)*, Springer International Publishing AG.
- Teece, D. (2009). *Dynamic capabilities and strategic management*. Oxford University Press.
- Teece, D. J., Pisano, G. ve Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18, 509-533. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198781806.003.0019>
- Temurshoev, U. (2006). Pollution haven hypothesis or factor endowment hypothesis: Theory and empirical examination for us and China. *Charles University Center for Economic Research and Graduate Education, Working Paper Series*, Electronic Version. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1147660>
- Tirole, J. (1994). *The Theory of industrial organization*. The MIT Press.
- Tønnessen, M. (2021). Anticipating the societal transformation required to solve the environmental crisis in the 21st century. *Sign Systems Studies*. 49(1/2), 12-62. <https://doi.org/10.12697/SSS.2021.49.1-2.02>
- Triguero, A., Moreno-Mondejar L. ve Davia, M., (2013). Drivers of different types of eco-innovation in european SMEs. *Ecological Economics*. 92, 25-33. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2013.04.009>
- Trott, P. (2017). *Innovation management and new product development*. Pearson Education Ltd.
- Tyson, L. A. (1992). *Who's bashing whom? institute for international economics*. Institute for International Economics.
- Urmantsev, Y. A. (1978). Origins of the general theory of systems. *Systems Analysis Science Knowledge*, 3, 7-41.
- Van Dijk, F. ve Cantarell, L. (2010). The emerging opportunity, nestle investor seminar, Vevey, Nestle (June), 1-53. <https://www.nestle.com/investors/events/nestle-investor-seminar/2010-nestle-investor-seminar>
- Veugelers, R. (2012). New ICT sectors: platforms for european growth?. *Bruegel Policy Contribution*, 14(8), 1-14.
- Wagner, M. (2005). How to reconcile environmental and economic performance to improve corporate sustainability: corporate environmental strategies in the european paper industry. *Journal of Environmental Management*, 76, 105-118. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2004.11.021>
- Wang, C. H. (2019). How organizational green culture influences green performance and competitive advantage the mediating role of green innovation. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 30(4), 666-683. <https://doi.org/10.1108/JMTM-09-2018-0314>
- Wang, C. L. ve Ahmed, P. K. (2004). The development and validation of the organisational innovativeness construct using confirmatory Factor Analysis. *European Journal of Innovation Management*, 7(4), 303-313. <https://doi.org/10.1108/14601060410565056>

- Wernerfelt, B. (1984). A resource-based view of the firm. *Strategic Management Journal*, 5(2), 171-180.
- Whitehead, M. (2014). *Environmental transformations a geography of the anthropocene*. Routledge.
- World Economic Forum (2015). *Global risks 2015 (090115)*. <https://www3.weforum.org/reports>
- World Economic Forum (2016). *The global risks report 2016*. <https://www3.weforum.org/reports>
- World Economic Forum (2017). *Global risks 2017 (090115)*. <https://www3.weforum.org/reports>
- World Economic Forum (2018). *Platform for accelerating the circular economy*. <https://www3.weforum.org/reports>
- World Economic Forum (2021a). *The global risks report 2021, 16th Edition*. <https://www3.weforum.org/reports>
- World Economic Forum (2021b). *Davos 2021: The davos agenda*. <https://www3.weforum.org/reports>
- Ziegler, A. ve Nogareda, J. (2009). Environmental management systems and technological environmental innovations: Exploring the causal relationship. *Research Policy*, 38, 885-893. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2009.01.020>
- Ziegler, A. ve Rennings, K. (2004). *Determinants of environmental innovations in Germany: Do organizational measures matter? a discrete choice analysis at the firm level*. ZEW Discussion Paper, N. 04-30.

An Orientalist Discovery Effort During the 19th Century through the Eyes of Some European Travelers in Ankara*

Avrupalı Bazı Seyyahların Gözünden 19. Yüzyılda Ankara'da Oryantalist Bir Keşif Çabası

Muhsin ÖNAL¹

1. Assoc. Prof. Dr., Yalova University,
muhsinmengusoglu@hotmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-3329-3471>

Makale Türü **Article Type**
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
08.04.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
12.05.2024

DOI
10.20875/makusobed.1466764

* This article was produced from the author's doctoral dissertation titled "Türkiye'de Amerikalı Protestan Misyonerlerin Faaliyetleri Çerçevesinde Ankara, İstanos ve Muratça İstasyonları (1862-1885)" which was accepted at Uludağ University Social Sciences Institute, Department of History, on October 1, 2019.

Abstract

Ankara, located in the center of Asia Minor and founded on an important crossroads, has always been an attraction center for travelers of various religious and national backgrounds. More importantly, it was located on the King's Road which extended from Mesopotamia to Western Anatolia. Undoubtedly, these characteristic features of the city were noticed by Western travelers. The city was first visited by a Western traveler in the 16th century. The number and frequency of these trips increased over time. The 19th century is considered as the peak point in this regard. Correspondingly this article focused on the opinions of five different Western travelers who visited Ankara during the 19th century and whose names came into prominence. Before that, the period from the 16th to the 19th century was examined. In some cases, Ottoman archival documents were used to check the data provided by the travelers' resources.

Keywords: *Ankara, Traveler, Traveler Book, 19th Century.*

Öz

Küçük Asya'nın merkezinde yer alan ve önemli bir kavşak üzerinde kurulan Ankara, her daim çeşitli dini ve ulusal geçmişe sahip gezginler için bir cazibe merkezi olmuştur. Daha da mühimi şehir, Mezopotamya'dan başlayıp Batı Anadolu'ya uzanan Kral Yolu'nun üzerinde bulunmaktaydı. Kuşkusuz şehrin bu karakteristik özellikleri Batılı gezginler tarafından da fark edilmişti. Kent ilk kez, 16. yüzyılda Batılı bir seyyah tarafından ziyaret edilmişti. Zamanla bu seyahatlerin sayısı ve sıklığı artmıştı. 19. yüzyıl bu konuda zirve noktası olarak kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak da bu makale, 19. asırda Ankara'yı ziyaret eden ve adı öne çıkan beş farklı Batılı gezginin şehirle ilgili kanaatlerine odaklanmıştır. Öncesinde ise 16. asırdan 19. yüzyıla kadar olan sürece değinilmiştir. Kimi durumlarda Batılı gezginlerin verdikleri bilginin güvenilirliği açısından Osmanlı arşiv belgeleri de kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ankara, Seyyah, Seyahatname, 19. Yüzyıl.*

To cite this article:

Önal, M. (2024). An orientalist discovery effort during the 19th century through the eyes of some European travelers in Ankara. *MAKU SOBED*, (39), 120-134. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1466764>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Amaç

Toplumların belleği olma gibi önemli bir rol üstlenen seyahatnamelerin son yıllarda, tarih araştırmacıları için hayli dikkat çekici birincil kaynaklar olarak öne çıktıkları bilinmektedir. Bilhassa da kent tarihi üzerine kaleme alınan akademik çalışmaların sosyal, kültürel, demografik, coğrafi, dini, tarihi ve politik hususlar konusunda zengin bilgiler içeren bu literatürü taramadan kaleme alınmaları ciddi bir eksiklik olarak kabul edilmelidir. Kuşkusuz bu durum, Türkiye kentleri tarihi üzerine yapılacak araştırmalar için de geçerlidir. Bu bağlamda bu makalede de bir grup Avrupalı seyyahın gözünden Ankara şehrinin tasvirinin sunulması amaçlanmaktadır.

Sorun

Çalışmanın temel problemi, köklü bir tarihsel geçmişinin bulunmadığı iddia edilen ve Cumhuriyetin ilanıyla birlikte kendisinden söz edilmeye başlandığı varsayılan Ankara'nın, yaygın kanaatin aksine geçmiş dönemlerde de hayli dikkat çekici bir yerleşim birimi olup olmadığı sorusuna cevap aramaktır. Bu doğrultuda bazı Batılı seyyahların kent hakkındaki izlenimleri değerlendirilerek söz konusu varsayımların mesnetsiz bir iddiaya dayandığı ortaya konulmuş olacaktır.

Mevcut Literatürde Gözlemlenen Eksiklikler

Bugün Türkiye Cumhuriyeti'ne başkentlik yapan Ankara'nın, Batılılar tarafından kaleme alınan seyahatnamelerde ne derece önemli bir yer işgal ettiğini ortaya koyan Türkçe çalışmaların nicelik açısından yeterli miktara ulaşmamış olması ve sadece birkaç eser ve ansiklopedi maddesi ile sınırlı kalması neticesinde bu çalışmanın kısmen de olsa önemli bir boşluğu doldurarak Ankara üzerine yapılacak araştırmalara kaynaklık teşkil etmesi hedeflenmektedir.

Tasarım ve Yöntem

Bu çalışma, bir tarih araştırmasıdır. Çalışma hazırlanırken öncelikle tarama işlemi gerçekleştirilmiş ve metni oluşturacak kaynak seyahatnameler tespit edilmiştir. Ardından, bu kaynak eserlerin daha anlaşılır kılınması ve Ankara'nın metne konu olan dönemine ışık tutması amacıyla İngilizce veya Türkçe ikincil kaynaklar tespit edilmiş ve yazım aşamasında bu çalışmalardan istifade edilmiştir. Ayrıca kaynaklar sınıflandırılırken kronolojiden ziyade karşılıklı inceleme yöntemi tercih edilmiştir. Böylelikle seyyahların ehemmiyet verdikleri hususlar, ayrıldıkları ve benzer düşündükleri unsurlar, yaklaşım biçimleri ve olayları sentez etme kabiliyetleri daha rahat tespit edilmiştir. Bu yaklaşım aynı zamanda, seyahatnamelerin güvenilirliği konusunda da belirli bir kanaatin hasıl olması sonucunu doğurmuştur.

Sınıflandırmanın ardından kaynak eserlerin tahlil edilmesi gerekmiştir. Tahlil sürecinde ilk olarak, mevcut bilgi ve verilerin yeterliği test edilmiştir. Bu tespiti yapabilmek için sınıflandırılan bilginin mahiyeti değerlendirmeye alınmıştır. Değerlendirme aşamasında özellikle eldeki bilgi ve verilerin nesnel bir ölçüte sahip olup olmadıkları, güvenilirlikleri ve kanıtlanabilirlikleri gibi hususlara dikkat edilmiştir. Zira bilginin sentez edilmesiyle eldeki malzeme kullanıma hazır ve işe yarar hale getirilmiş olacaktır.

Bununla birlikte, üzerinde durulan konu hakkında yanlış neticeler üretilmemesi adına mevcut bilgi ve veriler eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Seyyahların hadiseleri farklı bakış açısıyla yorumlaması, idrak etmesi ve aktarması muhtemeldir. Dolayısıyla yazılı kaynakların sıhhati, yazıldığı dönem, yazarı ve ayrıca benzer hadiselerden bahseden farklı kaynaklar arasındaki paralellikler ve çelişkiler bu aşamada değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Yazım sürecinde daha çok karşılıklı inceleme ve betimleyici metotlar tercih edilmiş, konuyla ilgili olarak kim, ne ve neden gibi sorulara cevap aranmıştır. Ayrıca seyyahların dinsel, coğrafi, sosyolojik, ekonomik, ticari, kültürel etkenler (iklim, tabiat olayları, yeryüzü şekilleri, ele alınan toplumun yapısı ve kültür seviyesi, üretim şekilleri, yollar, bilim, sanat, inanç, edebiyat vb.) gibi hususlarla alakalı kanaatleri okuyucuya sunulmaya çalışılmıştır.

Sonuçlar

Çalışmada ulaşılan en çarpıcı sonuç, Ankara'nın çok eski tarihlerden itibaren Batılılar tarafından bilindiği, 16. yüzyıla birlikte seyyahların dikkatini çekmeye başladığı, 19. asırda ise gezgin ziyaretlerinin zirve noktasını yakaladığıdır. Anadolu'nun göbeğinde kurulmuş bir yerleşim birimi olan Ankara'nın stratejik konumu, güçlü ve etkileyici bir hinterlanda sahip olması gibi hususlar, şehrin Avrupalı seyyahlarca mesken edilmesinde önemli faktörlerdendir. Ayrıca Mezopotamya'dan başlayıp sınırları Batı Anadolu'ya uzanan Kral Yolu'nun kent paralelinde dizayn edilmiş olması Ankara'yı, Avrupalı gezginler zaviyesinden mühim kentler arasında zikretmeyi gerektiren ikinci bir unsur olarak öne çıkarmaktadır. Hiç şüphesiz seyyahların dikkatini çeken bir diğer husus da kentteki gayrimüslim nüfustur. Ankara 19. yüzyılda her ne kadar döneminin belli başlı merkezleri kadar olmasa da hatırı sayılır bir Ermeni ve Rum nüfusunu barındırmaktadır. Daha da mühimi kentteki Polonyalıların varlığıdır. Bütün bu

bilgiler Ankara'nın ecnebi cemaatler için önemli bir merkez olma işlevini yerine getirdiğini ortaya koymaktadır. Üstelik seyyahların gözlemlerinden anlaşıldığı kadarıyla, her ne kadar bahse konu olan gayrimüslim nüfusun önemli bir kısmı Osmanlı tebaası olsa da kentte farklı maksatlarla bulunan Frenkler de mevcuttur. Ankara'nın yukarıda zikredilen stratejik konumu ile yün ve tiftik ticaretinde öne çıkması neticesinde özellikle Batılı tacirlerin dikkatini çektiği ve tüccarlar tarafından da ziyaret edildiği görülmüştür.

Kenti 19. yüzyılda ziyaret eden gezginler bağlamında değerlendirildiğinde, Batılı gezginlerin doğu dünyasına yönelik alaycı ve küçümseyici tarzının Ankara için de geçerli olduğu tespit edilmiştir. Onların ifadesiyle Ankara, doğunun gizem ve sırlarını yansıtan aynı zamanda da geri kalmışlığını ortaya koyan tipik bir örnektir. İnsanların taşıdığı merak, cehalet; sergiledikleri tutum ve davranışlar tümüyle bu durumu '*korkunç*' bir şekilde ortaya koymaktadır. Ankara halkını bu durumdan uzaklaştırmanın yegâne yolu ise onları Batı'nın değerleri ve inançları ile tanıştırmaktır. Bu bağlamda en radikal örneğin William J. Hamilton olduğu ifade edilebilir. Seyyah sadece Ankara'nın geri kalmışlığı ve gizemine vurgu yapmamış, aynı zamanda kendince yeni çözüm önerileri ortaya koymuş ve Anadolu'nun yeniden haritalandırılması gerektiğini ifade ederek Türkleri Orta Asya'nın bozkırlarına geri gönderme fikrini ortaya atmıştır. Ankara'daki Türk nüfusuyla alakalı mutedil ve sağduyulu yorumlar yapan yegâne seyyah ise Fred Burnaby'dir. Bahsi geçen gezgin kentte mukim cemaatlerden söz ederken insaf ölçülerini aşmayacak yorumlar yapmış ve diğer seyyahlarla mukayese edildiğinde daha hoşgörülü bir bakış açısı ortaya koymuştur.

1. INTRODUCTION

One of the most important impetuses that constitute the mental, cultural, social, communal, psychological, and historical memory of a city is travel books. Although they are sometimes biased and exaggerated, traveler notes are crucial sources that allow the reader to envision the past of the region and to capture some clues about its future. It is important for travelers to travel across the world in order to satisfy their commercial, scientific, religious, political, and even imaginary interests and expectations. In this way, they will be able to find a chance to compare and analyze their expectations from such a wide perspective. Moreover, their interpretations realized through taking into account their beliefs, values, cultural norms, customs, habits, and manners, contribute not only to the lands they visit but also to their homeland (Thacker, 1963).

On the other hand, the reality that those travelers were important sources of information and news for the period in which they lived should not be ignored. The travelers had an impressive ability about observing and interpreting. Their goals were to gather information and even to record them. As a result of these aims, they were perceived as informants or messengers in the eyes of the people with whom they got in touch. Indeed, English traveler Fred Burnaby (1877, p. 110), who had the opportunity to travel through Anatolia during the 19th century, declared that he was greeted like a postman in every village and town he visited. He had to respond to the curious questions of native people. These questions were not only about England but also about their own country.

Certainly, it should not be overlooked that the studies on travel books contain some threats. The fact they are based primarily on personal impressions may cast a shadow upon the principle of neutrality. Because people's feelings and thoughts, beliefs, and convictions sometimes can contradict what exists in the truth and a completely different perspective may emerge. On the other hand, the difficulty of reaching travel books is a second challenge for researchers. Especially accessibility is the most vital complaint of people who focus on doing research on travel books. The third is the language in which they were written. They have been penned in foreign languages by virtue of they were largely based on observations of foreigners (Bozyiğit, 2002, p. 3; Önal, 2022, p. 117).

Besides, as mentioned before, provided that all these disadvantages are taken into account, if it is available, it is very important to refer to the travel books written about that city. Examining the travel books with rigorous observation is highly crucial to get to know the city, to make inferences, and to analyze it (Eyice, 1972, pp. 67-68). Ankara is a settlement that offers important opportunities in this sense and many travel books have been written about the city especially by foreigners. Even this situation alone is enough to consider the current capital of Turkey as important and to increase the interest of travelers towards the city.

Another point is that information about the cultural, religious, and social life of the non-Muslim population in Ankara is generally based on a limited number of sources. Therefore, if the observations of the Protestant missionaries who pervaded Anatolia during the 19th century were excluded, the most

comprehensive information on the Christian and Jewish minorities in the city is obtained from the traveler notes. Therefore, although their reliability is discussed, travel books regarding Ankara fill an important gap in terms of forming the largest and most permanent kind of source.

In view of all this information, this article is about the travels of Western travelers to Ankara, the current capital of Turkey. The study is predominantly focus on the opinions of travelers who had been in the city during the 19th century and who provided detailed information about Ankara. However, in order to understand the views of these travelers and to evaluate their opinions it is critical to comprehend the previous experiences. Accordingly, in the article firstly the history of the travelers' curiosity towards the city was analyzed. In this respect, the impressions of Western travelers who visited the city in the period up to the 19th century was stated. Travelers who were chosen as samples for the 19th century are the ones who provided the most detailed information about the city.

2. AN ORIENTALIST DISCOVERY EFFORT IN ANKARA UNTIL THE 19TH CENTURY

The acquaintance story of travelers with Ankara goes back to the 16th century and this first rendezvous was the result of diplomatic practice. Author and botanist Ogier Ghiselin De Busbecq, who was appointed as a diplomat by the papacy, first came to Istanbul in 1554 (Çetin ve Genç, 2014, p. 85), and had the opportunity to meet with Suleiman the Magnificent in Amasya and then went on a short trip to Anatolia (Yıldız, 2018, p. 500). Busbecq's impressions about Ankara were tantalizing. He made inferences that the city presented a serious development in the industrial sense. In his words, the success it gained in the mohair trade and the income obtained from this trade brought considerable economic wealth to Ankara (Sülüner, 2014, p. 12). According to the traveler, mohair was the spirit of this city (Forster and Daniel, 1881, p. 137).

Another diplomat who visited the city in the same century was William Harborne. Normally, a merchant, Harborne, was the first British ambassador appointed to Ottoman State. His patience and superior negotiating ability, his success in trade, and his capacity to solve insurmountable problems made him the official representative of Britain's relations with the Ottoman Empire (Horniker, 1942, p. 289). Harborne, who set foot on Istanbul in 1583, served for his country until his death in 1590 (Yalçınkaya and Kurtaran, 2018, p. 181). On the other hand, it is not very difficult to predict the reasons that brought Harborne to Ankara. This visit also revealed the image and richness of the city in the eyes of the Westerners. The Diplomat wanted to examine Ankara's mohair and wool on site, the main reason for the increasing trade volume between the Ottoman Empire and Britain. According to Harborne, if sufficient effort and labor were exerted, all the wool products Britain needed would be procurable from Ankara (French, 1972, pp. 241-242).

Another traveler who visited Ankara during the mentioned century was Hans Dernschwam from Germany (Tunçer, 2001, p. 97). Dernschwam, like many other travelers, reached Anatolia through Izmir and Istanbul. The traveler arrived in Istanbul in 1553 and started his journey to Asia Minor two years later (Şermet, 2017, p. 65). Dernschwam relayed very detailed information relating to the production of mohair and wool in Ankara. Undoubtedly, the traveler's emphasis on the fact that the city was often called Engürü instead of Angora in his letters was due to his discomfort and sadness (Şayık, 2017, pp. 33-35).

The adventure of Western travelers concerning Ankara was severely interrupted in the 17th century and the city was visited only by a traveler. He was a Polish; Tibir Simeon (Tunçer, 2001, 97). He mentioned the devastating effects of the Celali revolts. The chaos and disorder that Asia Minor was in at that time affected Ankara too (Yavuz, 2000, p. 98). On the other hand, in the words of Simeon, there were two hundred Armenian households in Ankara. This was a figure to be deemed important and promising for the Christianization of the city. However, Celali revolts subverted the existing order, and churches suffered serious damage. Another thing that made him happy and surprised was the presence of the Poles in the city (Batur, 1994, p. 262). This situation pleased him so much and caused the Ankara trip to extend (Andreasyan, 1953, p. 276).

In the 18th century, the city was visited by four different travelers. Of these, three were French and one was British. The first of the French travelers mentioned was Joseph Pitton de Tournefort. He was a man who carried out services on behalf of Louis XIV, the king of France, and was a botanist of the royal palace (Kılıçaslan, 2017, p. 419). His purpose in visiting Anatolia was to conduct out activities about the science of botanic and to examine plant species (Dönmez, 2014, p. 2). On the other hand, the first impressions of the traveler who reached Ankara on 22 October 1701 were highly positive. Tournefort (1741, pp. 281-291)

expressed his admiration for the city by expressing that he did not see a second town in the Asia Minor that affected him as much as Ankara. The sad thing was that such a superb city fell into ruin by means of Muslims. At this point, the traveler had imagined that Ankara had become a French city. In his view, this was the recipe for salvation, and it was necessary to enlighten the city as soon as possible. He showed special attention to Christian congregations just like many other travelers. In particular, he kept very detailed records of the Armenians. To say the least, there were five thousand Armenians living in the city, and this community sought peace and tranquility that were witnessed in the previous years (Tournefort, 1741, pp. 41-42).

The second French traveler who visited the city in this century was Aubry de la Mortraye. He arrived in the city in 1703. His view of the Turks was slightly different. It is not known to what extent the influence of being a guest in the home of one of the notable people on this matter. Nevertheless, it is noteworthy that Mortraye compared the Greek population with the Muslims, making inferences in favor of the second group and emphasizing the ignorance and rudeness of the Greeks (Eyice, 1972, p. 75). In addition, although the Greeks were few in number, they had three churches, one of which was inside the castle and neglected. Armenians were more fortunate. They had five or six sanctuaries. The Armenians were rich and influential because they were more engaged in trade (Mortraye, 1730, pp. 227-228).

On the other hand, the third French traveler, who was in Ankara in the 18th century, was Paul Lucas. He reached the city on September 26, 1705, nearly two years after Mortraye (Eyice, 1972, pp. 76-78). Lucas pointed out the largeness of the city at that time by saying that Ankara could be wandered around in two hours with a slow-moving horse (Özkan, 2012, p. 263). The most important issue the traveler noted was the public order crimes in the region. The inconvenience caused by bandits and gangs was so threatening that people were unable to travel (Tunçdilek, 1953, p. 195). By extension, the city center was very crowded. The Turks constituted a significant part of the population. However, a considerable number of Armenians and Greeks were living in the city. Like his predecessor, French traveler Lucas stated that the Armenians were more populous, powerful, and influential considering the non-Muslims (Batur, 1994, p. 249).

The last traveler who visited Ankara in the 18th century was the British Richard Pococke (Tunçer, 2001, p. 97). Although there is no exact information on the date of Pococke's arrival in the city, the predictions point to 1739 or a year later (Eyice, 1972, p. 78). The traveler aimed to ignore the labors and efforts of Muslims by claiming that the city gained popularity through the agency of the Galatians and then the Romans. A remarkable life had been witnessed in Ankara in the past. But the city entered a dark age under the rule of Muslims. One of the most exceptional aspects in Ankara, where the Christian and Turkish population lived together, was the presence of nearly a hundred mosques scattered in different parts of the city. Twelve of these were quite large and had high minarets. The others were smaller and without minarets. But constructions belonging to the ancient Christian culture were in ruins, and Muslims were unsusceptible to restore them (Pococke, 1745, pp. 86-88).

As it is seen the most common feature of the travel books written in the period until the 19th century was the disdain and contempt for the Muslims in Ankara. Muslims were almost devils and Christians were angels. Islam was the source of all evils, and there was no peace until it was vitiated and exterminated. It was such a chronic problem that, over time this obsessive thought turned into a motto. At times, there were also travelers who realized that this was not an ordinary situation. The following lines belonging to Emilie Hayacinthe Loyson, who had the opportunity to visit Anatolia in the 19th century, were like a confession:

“In our travels, we constantly encounter the bright face of Islam. Whereas what we were told was very different. It is likely that we imagine the world we want to see. Therefore, we cannot put a foot wrong on the counterfeit owners of these dark lands. I think the truth is very different from what we see, but we don't have the ability to distinguish it” (Kamberidou, 2013, p. 1).

3. THE RECOLLECTION OF ORIENTALISM IN ANKARA: THE MEMORIES OF TRAVELERS IN THE 19TH CENTURY

Depending upon Ankara's geographical location, the frequent visits of travelers to the virgin lands of Asia Minor strengthen the hand of researchers and increase their possibilities to have an adequate and rich source of information. This is the greatest chance for historians who carry out studies on Ankara through the eyes of Western travelers. In the subsequent sections, the impressions of five different travelers who visited Ankara in the 19th century and made detailed observations about the city will be touched on.

3.1. A Scottish Army Officer John Macdonald Kinneir

Kinneir (1818, p. 64), who visited the city as early as 1813, stated that Ankara was surrounded by a range of majestic mountains, especially from the east and west, while the city center was established on several small hills. The castle, which was the dominant feature of typical Anatolian cities, was built on high rocks and thus the security of the city was provided. The traveler declared that, just like in Edinburgh, Ankara was closed to the entrance from three sides, but there was a possibility to reach the city from the south. However, the dilapidated and ruined walls of the citadel spirited away the defending feature of the fortress. The castle, which was highly probable built or restored by Sultan Bayezid I before his famous and glorious defeat, has not been repaired since then. For this reason, it lost its characteristic and had to bear the poverty and miserableness of the country (Kinneir, 1818, p. 64).

Kinneir (1818, pp. 64-65) said the houses in the city center were generally two stories and brick or wood. In addition, the roofs of the buildings were single-pitched, and nearly every house had a veranda. Agriculture was an important source by means of existence for the city-dwellers. It could be stated that there was a great success, especially in fruit growing. A very tasty and juicy pear was being produced on a significant part of the agricultural lands in the northwest of Ankara. The traveler's emphasis on agricultural activities is important because Ankara was a city mostly known by the production of wool and mohair in the diaries of Western travelers. However, Kinneir drew attention to this aspect by emphasizing agricultural activities were also a part of economic life to a considerable extent. Şenel (2012, p. 510) acknowledges Kinneir's story about this issue by stating the ones who employed manufacturing trade branches about agriculture in the 19th century constituted almost one-fifth of the working population in occupational groups which shaped Ankara's socio-economical structure.

Traveler's inferences about agricultural activities in Ankara were not limited by this much. In the following sections of his diary, he once again gave place to the agricultural mobility in the city and mentioned the fruit of all kinds produced in the large areas of the city. He also said that animal husbandry attracted attention as an important occupation thanks to meadows, pastures, and vastness terrains. Kinneir (1818, p. 75), who emphasized corn production, stated that this valuable product was grown in Ankara in a certain amount, even if it was not as much as Çankırı, the neighboring province.

The traveler's emphasis, specifically, on corn was, a result of conscious preference because there was a severe shortage of bread in Ankara in that period. The effect of the absence made it almost impossible for Anatolian people to reach the staple food. Wheat had become an invaluable product and correspondingly the production of flour came to a stopping point. So, corn was an important and remarkable alternative for bread production (Kinneir, 1818, pp. 75-76). In an assessment made considering the process that Kinneir visited the city, the wheat, whose bushel was sold from five kurus in 1811, rose to ten kurus in 1815 (Öztürk, 2012, p. 174) and the price increase in two years confirms the traveler's claims. In this context according to Kinneir's (1818, p. 76) claim, the Pasha turned the wheat shortage into an opportunity and monopolized the production of corn. He had usurped all the terrains owned by the farmers and started to sell the corn at the retail price he had set by himself. Although the accuracy of the traveler's claims is disputed, this fluctuation in wheat prices continued until 1845, following an undulant graphic, and this figure by hitting the peak at the said date reached sixty-two and a half kurus (Öztürk, 2012, p. 174). Kinneir completed his story about the economic evolvement of Ankara in 1845. It was probably a conscious choice because 1845 was an important breaking point for the city.

The issue that made the year 1845 important for Ankara was related to the economic recession and especially the crisis caused by the unfavorableness of geographical conditions. As a matter of fact, there was a severe famine in the city that year and the Ankara governor of the time, Vasıf Bey, attributed the problem of the wheat supply to the strong and serious winter conditions (BOA.A.MKT.: 24/81). On the other hand, due to the famine in and around the city, shortage of seed and wheat occurred, and the amount of flour given to the bakers was reduced.

In addition, the Assembly of Ankara issued a precept against the irregularities and corruption experienced in purchase and sale and emphasized that opportunists should not be allowed (BOA.A.MKT.MHM.: 2/5). Scarcity was so great and effective that although the exact figure is unknown, there were some people who died of starvation in the city. The Patriarchate of Istanbul was involved in this issue. The patriarch had informed the Sublime Porte, that the Christian community in Ankara was desperate and did not know what to do and asked them for help (BOA.A.DVN.MHM.: 2/75).

Undoubtedly, the repercussions of this crisis in the eyes of the people of Ankara were misery, poverty, and deprivation. A series of measures were taken to overcome the troubles and it was aimed to reduce or even eliminate the destructive effects of famine. The first of the measures mentioned was that Vasıf Bey, the governor and the fiscal director opened a bakery and distributed bread free of charge for a few months to people who lived without bread and butter (BOA.A.MKT.: 44/93). In addition, children who became miserable and homeless were put under protection. They were provided with food and clothing (BOA.A.KMT.: 46/24). Both examples are important indicators that reveal the Ottoman consciousness of the social state. However, the insistent demand of the people about the continuation of the aid proceeded later on. Thereupon, local authorities in Ankara asked for information about how to behave from Sublime Porte. The response of the Minister of Finance was that, because of their old debts it would not be appropriate to aid the people who had difficulties due to famine (BOA.A.MKT.: 63/28).

3.2. Ankara from the Views of Henry C. Barkley

Barkley (1891, p. 94) was another traveler who provided information about the physical structure and conditions of Ankara. While describing the view of the city from a high hill, he said that the white houses that are scattered among the large numbers of dark brown unpretentious ones added a pleasant mood to the city. The six feet wide streets in the city center were quite remarkable. At the same time, these meandering and winding streets, almost like a labyrinth, formed the outline of the city, designed in the form of cones, united by steep and tiring acclivities.

The traveler's opinions about the city were not promising. Beyond being a typical Anatolian city in the eyes of Barkley, Ankara looked like an ordinary town, far from civilization and without natural beauties. The traveler so as to strengthen his claims was talking about the Bulgarian, Circassian, and Tatar communities, who had to immigrate to the city because of the settlement policies of the Ottoman State. Barkley (1891, p. 99-100) said that these citizens, whose number would be expressed in hundreds, were disappointed when they reached the city after a difficult journey and damned the people who sent them to Ankara. In fact, it is claimed that many of them preferred to go to the first capital of the Ottoman Empire and settled there, even if they did not receive the consent of the governor of Bursa. The expressions used by the traveler in the relation of immigrants' approach to Ankara were also quite striking. According to him, these miserable migrants were pacing back and forth through the bleak and motionless streets of Ankara like lunatics who had lost their minds as a result of their desperation and frustration. On the other hand, those who migrated to Bursa said nothing, but those who preferred to settle in the villages complained about being deprived of mountains and forests in their new hometown and returned to Ankara with the thought of living at least in the city center (Barkley, 1891, p. 100.)

It was interesting that the traveler referred to the inferences of people from different nations about the city in order to support himself. What was weirder, however, was that the complaints of Bulgarians, Tatars, and Circassians attracted such attention that they were mentioned by a traveler. It is understood that the reproach of these people in Ankara was supposed to be important, and both in the eyes of the administrators and the public got a serious response.

There is brief information about the migration map of the aforesaid Circassian population in the Ottoman archival records. In accordance with it, the Circassians had immigrated to Ankara largely from Velen, which was in the Kuban province (BOA.Y.A.RES.: 64/16). In another document, the number is also stated and it is declared that this was one thousand two hundred and thirty-eight. Furthermore, it is expressed that the migrants mentioned in the document were sent to Izmir first by sea and here from to be dispatched to Ankara (BOA.Y.MTV.: 128/105). It is likely that Ankara was an annoying surprise to the immigrants, who met with the sea, the temperate climate, and the incredible nature of Izmir. In addition, according to the archival records, some Circassian citizens were sent to Ankara via Izmit (BOA.Y.MTV.: 129/22). In fact, it is stated that these people were composed of a group of fifty and to inhabit them with their fellow citizens in Ankara was found appropriate. The reason for such a choice was tribal affiliation. The people mentioned were from the Hanokay tribe, and those who were already resident in Ankara were also from the same tribe (BOA.A.MKT.NZD.: 309/7).

The Tatars, who resided in Ankara, came from the Hamar province (BOA.Y.PRK.M.: 3/45) and Buzağlık sanjak (BOA.HR.İD.: 17/15) of Russia. Towards the end of the century, another two hundred households emigrated from Abazan village of Russia to Ankara. (BOA.HR.TO.: 144/40). Then another group of four hundred and fifty households reached the city (BOA.İ.DH.: 1317/43).

When all the numbers belonging to both Circassians and Tatars are summed up one under the other, a significant amount of the population is reached. More importantly, Circassians carried out unnerving and daunting banditry activities in many cities of Anatolia, especially in Ankara. In this context, it is noteworthy that the new guests of the city were not only complaining about the city but also engaged in illegal activities. On the other hand, the fact that victims were mostly Armenians adds a different dimension and meaning to the incident. The Ottoman State archival records mention the stories of many non-Muslim citizens who were bedeviled by Circassians. Aleksan Delalyan, one of Istanbul's Mahmutpasa notables, who complained about the extortion of his belongings and animals by Circassians on his way to Ankara, was just one of these people (BOA.DH.TMIK.M.: 67/38). Another example is about Mehmet Emin from the regency of Develi, whose cash and belongings were extorted by ten Circassian bandits at Calılıgedik, Kırşehir. He sent an urgent telegram to Ankara and demanded the criminals were immediately apprehended and his belongings returned to him (BOA.BEO.: 321/24070). What are strange and interesting were the measures that were thought to be taken to prevent the Armenians from being provoked by the Circassians and committing similar crimes (BOA.Y.MTV.: 108/30). This matter reveals the possibility that Circassians, like travelers, were engaged in provocative activities against the dhimmis.

3.3. A City Expert: Walter Hawley

Walter Hawley (1918, pp. 286-287) was another traveler who made a series of inferences about Ankara's urban structure, the non-Muslim elements, and the Muslim population in short but simple terms. He said that, like Barkley, one of the most remarkable things in the city was the rugged and uphill streets. The traveler said that the topographic structure of the city was caused by the fact that it was founded on a hill in the middle of two different streams coming out of the Sakarya River. Just like the emigrants mentioned above, the lack of trees and greenery were other things that disturbed and surprised him. But what is interesting, sidewalks had not been built for the comfort of pedestrians. In his words, the masters of the city were horse carriages. The noise emitted by carts passing through cobbled streets was as bad and discordant as musicals in different amateur theatres of Europe. Moreover, the fact that a good part of the streets was only a few feet wide, made the houses which were oppositely lined up, so close to each other that, it was possible to pass from balcony to balcony and barged in through the open windows on the upper floors. This situation caused negativity. It was unlikely that streets and houses would see the sun and get enough light, especially during the winter months (Hawley, 1918, pp. 286-287).

As can be understood from what has been narrated so far, the plain, unpretentious, and barren state of the city had been the general impression of the people who visited Ankara and the people from all walks of life who lived in the city. However, the thing set apart Hawley from the others was that the traveler also made inferences about the general appearance of the population living in the city. In his words, the Greeks occupied important places in business life. Those who were connected to this congregation were easily noticed by avoiding mingling with the crowd with their high collar stylish redingotes and frock coats. The Muslims, on the other hand, had the opposite appearance and were clearly demonstrating their ignorance. They wore strange clothes regardless of befitted or not. This was a symbol of the poverty of the east. In this manner, Muslims wandered around without knowing what they were doing, like a flock of sheep scattered in all directions (Hawley, 1918, p. 287).

First of all, the fact the traveler did not mention about the Armenians, reinforces the possibility that he made instantaneous inferences and wrote down what came to his mind at that moment. On the other hand, his insulting and biased perspective towards Muslims was nothing more than a manifestation of a struggle that went back a long way. This was the manifestation of Westerners' negative viewpoint and prejudices that are constantly present in their subconscious towards the Easterners.

The traveler also stated that the main boulevard in the middle of the city, which stretched forth from a southeast to a northwest direction, was about a mile long. This was also the measure of the widest distance between the fortification walls surrounding Ankara. Because the said boulevard intersected with the walls from the deepest and widest point in parallel (Hawley, 1918, p. 292).

3.4. A Muslim Sympathizer: Fred Burnaby

The travel books had made various inferences about similarities or differences between non-Muslims residing in Ankara and the Muslim Turkish population. These included a wide range of aspects, from the

weaknesses and strengths of both communities to their positive or negative behaviors and from clothing to eating and drinking habits. The general view was that non-Muslim elements were in a much better condition by comparison with Muslims. However, in some cases, travelers could stand with Muslims against Christians.

Considering Ankara, the most typical example was probably Fred Burnaby. The traveler referred to the region including Ankara as Armenia. He also said that the reasons for the Turks not accepting Armenians into their homes had finally dawned upon him. To him, it was the appropriate decision. However, he added that well-mannered and tender-hearted Muslims sometimes contravened the principles and hosted the poor Armenians in their homes (Burnaby, 1877, p. 132). Burnaby (1877, p. 132) stated that in similar cases, the hosts carefully and meticulously covered the mattresses and sofas on which they would sit their guests, with different clothes and fabrics. Because the traveler claimed that the Armenians were as filthy as to be disgusted. Also, they were spreading a terrible smell and both their clothes and their houses were impenetrable from vermin and germs. The Turks, on the contrary, were quite clean and they had become famous for bathing. At this point, the traveler could not hide his admiration for Muslims because they were hosting those who had dehumanized because of the dirt and filth patiently and sincerely. Indeed, as an English gentleman, if he endured the same situation and hosted these poor 'skunks' in his house, he would throw away or destroy whatever they had touched after sent off his guests.

Burnaby's opinions were unusual and far from expected. So, they were remarkable. Moreover, the traveler's interest and eulogies towards the Turks were not limited to this much. In his words, although the Muslim women of Ankara lived without respecting the Turkish manners and apart from the traditional Turkish customs, the men were very helpful and hospitable. The traveler also shared a story he heard with his readers to strengthen his claim. Accordingly, an evangelist missionary named Thompson who traveled from Black Sea Region to Ankara reached a town on the road quite late, and when he found out that the only inn, he could accommodate was full, he laid out his coat over the ground and spent the night in the garden of the inn under the stars and in the open air. He had not even fallen asleep yet and felt a hand gently touching his shoulder, opened his eyes, and saw an old Turk leaning over him. When the man asked him with great kindness why he was sleeping there, the missionary explained the reason and could not hide his astonishment in the face of the answer he received. Because the old man called out to him thus and so: "*No way! This is not true. You are more than welcome. Surely, you're God's gift to us.*" After these words, Thompson was hosted in the old man's home, and he was not charged a fee for the clean bed offered to him that night and the breakfast in the next morning (Burnaby, 1877, p. 147).

This interest and respect that a Muslim showed him greatly excited and amazed Burnaby. The traveler, while reviewing this incident, in the exact opposite situation, that is, in his own country, he thought what would happen if a similar event was encountered and came to the following conclusion: "*No Englishman would show this kindness, and would not host a Muslim in his house. This opportunity would not even be enabled to Christians*" (Burnaby, 1877, p. 148).

Similarly, Hamilton (1842, p. 423) said, he was hosted very well during his visit to Ankara. He stated that he did not encounter any issues that might require to complain about the hospitality of Turks or Armenians. On the contrary, he expressed that especially Armenians showed an interest in the books that he brought with him, and they were very proud to welcome him in their homes. Although it is not clear what kind of books the traveler was carrying, it was very likely these were religious works that referred to the teachings and principles of Christianity.

The travelers also made observations about the home life and habits of the communities in Ankara, especially the Turks and Armenians, and wrote their opinions and thoughts. Perhaps the travel book which was penned by Burnaby revealed the most satisfying and detailed information about Ankara's social history from the perspective of a Westerner. In this context, what the traveler saw at the dinner invitation given by a Turk in his honor was quite remarkable. The traveler said they were hosted in the most garish part of the house, in the guest room, specially designed for visitors. One of the most common habits of Turks was to share the most valuable of what they had with their guests. This matter was relapsed once again on the issue of hospitality. In the room, the musicians were waiting for their guests with banjo-like musical instruments in their hands. The guest of honor was a Westerner, and the event expected at such a worthy banquet was soon realized. As soon as the traveler entered the hall, curious glances turned towards him. The only thing that made Burnaby happy in the room, where the smell of cigarette smoke and hookah reached terrifying dimensions, was that the attention was tending entirely at him. The first person who contacted with the guest

of honor was the Pasha's son. This situation revealed the fact that he was the most competent and respected Turk in the room. The young man declared to his guest that he felt apprehension about whether the music he would listen to would suit his taste. He also added Turkish music had different tones and melodies than a Westerner was accustomed to. The traveler thought the same about it, but what excited him was the wooziness and inferiority complex of the son of the most competent person in the city. Burnaby felt this psychological mood from the man's attitude. This was nothing more than an expression of the pitiful situation that many easterners, with or without intellectual depth, felt towards the western world. The traveler said that this music which had a strange ferocity and pitiful tones, resonated dolefully and correspondingly and the guests had to stop their conversation involuntarily. He thought that the instruments emitted a strange sound. These sounds were evoking a large explosion or noise caused by an eerie collision. All the more interesting was the audience's reaction to the music. Namely, those who were excited tune by the tune they were listening to in Europe showed their admiration by hitting the ground with their feet. In this small but impressive Muslim town, a similar mood took the form of swinging heads from right to left (Burnaby, 1877, p. 140).

Burnaby had other things to say about that night. The dinner time of the night, which the traveler tried to depict based on rich inferences and analyses, was also very interesting. He started his words by stating the Turkish cuisine was at least as surprising as Turkish folk music. Because the orchestra had reached a tempo that was almost racing from a semi-slow tone, and in doing so, as if it wanted to put people to sleep, was touching the wires of the instruments silently. In the same way, the people in the kitchen first served a meal which was as sweet as honey to their guests, and then they had upset their stomachs with a sour sauce that would not better than vinegar. Then a strange fish dish was served to the guests in the consistency of jelly or custard. It tasted strange because, despite being seafood, the fish had soaked into a sweet sauce. Soup and pastry were served after fish. The other varieties of dinner were meatballs, fruit, raisins, cream, different types of salads, a bowl of rice, and red wine (Burnaby, 1877, pp. 141-142).

The list presented by the traveler did not exactly reflect the traditional Turkish cuisine. It was not usual for wine and similar alcoholic beverages to be found on the table openly. The trueness of this information is debatable. If it was true, the fact that the guest was a respected Westerner strengthened the possibility of bringing the wine to the table. However, there were also oddities about the arrangement of the menu. The fish which could be only a main course was soaked in a sweet sauce and the soup served after the main course was not related to the customs and habits of the Turkish people (Önal, 2022, pp. 37-49). Probably the hosts had prepared a menu that they thought was more suited to Westerners than their own style. In this way, while they wanted to make the traveler happy and fascinating him, on the contrary, they were ridiculed.

Burnaby also made different types of inferences about what he witnessed during and after the meal. Primarily the number of servants was greater than the guests. It was a kind of show of strength. It was also an attempt to prove that an Easterner was at least as rich and powerful as a Westerner. All of the servants, twenty in number, lined up in one row. They were waiting for instructions to be delivered to them. When the host pointed to the head maid, the action was taken and the plates were moved from hand to hand with great order and regularity to reach the table. The rhythmic movements of the guests, who sat on chairs around a high and wide table, were also admirable. In accordance with Turkish customs and traditions, meals were eaten by hand without spoons and forks. The Italian doctor and the British Vice-Consul having the advantage of being in Ankara for a long time had easily performed this habit peculiar to East. Burnaby, on the other hand, had some difficulties in obeying the rules. Besides, there was an obligation to follow the hierarchy while eating. Namely, the kadi should not have plunged his fingers into the plate before the pasha. Also, a captain should know his place and be sensitive not to act before his colonel. After the meal, the maids poured water into the guests' hands, and this ritual was performed in turn, taking into account the rank and social position (Burnaby, 1877, p. 142).

3.5. A Different Perspective, An Important Figure: William Hamilton

It is not surprising that the 19th century travelers provided detailed and satisfying information about Ankara's social history and social structure. However, travelers also paid attention to religious matters and made contact with the public in this sense. They sometimes expressed an opinion on political issues and tried to guide and motivate missionaries who were struggling for the sake of evangelism. One of the most prominent examples in this regard was Hamilton. He pointed to a very important issue in the Ankara section

of his trip diary, which he wrote as a result of his Asia Minor voyage, and revealed a practice that was common in the Armenian population and presented a serious danger. He claimed that the Turks were arbitrarily detaching Armenian children from their families. In addition, these children were denying their religion by virtue of horror and anxiety. He, in particular, said that an unnamed imam was taking the lead in this connection and that he perceived it as a jihadist movement. Undoubtedly, the boys were more preferable. He also declared that the Muslims did not give any information about the fate of the children, whom they had taken away from their families with great violence and brutality. Parents in tears, on the other hand, were looking forward to their children's arrival. According to him, two of the boys had been circumcised. Hamilton stated that the imam, in the vanguard of this brutal attitude, did not stop himself although he was afraid of what might happen in the face of the prospect of the central government was aware of what was going on. No doubt, as a result of this situation, this man who was miserable, despicable, and devoid of any moral values would lose everything he had, and would be drowned in the darkness he was trapped in (Hamilton, 1842, pp. 428-429).

On the other hand, it was quite evident that the traveler bore positive feelings about the central government, and he believed if the Sublime Porte was aware of the events; it would take a position in favor of the Christian minorities. This can be comprehended by the fact that the Ottoman Empire tried to be neutral in general, especially in the conflicts between the non-Muslim elements and Muslims. There was a general belief among Western travelers that the Ottoman Empire was trying to synthesize events fairly and impartially. It is conceivable that Hamilton had similar feelings and expressed his beliefs involuntarily. Nevertheless, the following lines, which reveal the traveler's political stance and his desire to re-map the Anatolian lands, do not escape from the attention of readers:

“Every incident that happened to me, every experience I gained, showed me the fact that for humanity, civilization and economic evolution, the rule of this country by the Russians instead of the Turks would produce much more preferable results. However, other European powers were going to be troubled with this development, which would give Russia exaggerated strength and influence. But in this age, I mean, in the 19th century, is there another way to prevent the existence of the Turks in Europe and get rid of this infamous community, which meant nothing but a disgrace to all Christian nations? It's high time to drive Muslims back to the natural borders that they deserve and to confine all Muhammad's followers to the geography of Syria, Arabia, Egypt, Iran, and Tatarstan. Thus, the Rumelia region and the reputation of Istanbul would be returned and the said territories were going to become Greek lands once more. The Greeks, who are unable to stand today, will be saved by such a magnificent reform movement from being the rodents of a country that was plunged into darkness and lost its humanitarian values. By this means, they will rule one of the world's most precious capitals in a sort of way worthy of their name. This will also give them the opportunity to dominate the western coasts and islands of Asia Minor. At the same time, the possibility of the formation of an Armenian kingdom that will keep equipoise between Europeans and Muslims will be enabled. By extension, relations between Europeans and Muslims will be partially normalized. The fact that Armenians are Christians and adopted the traditions and habits unique to Asians will give them, unlimited opportunities and advantages playing a part in conciliation. This kingdom will rule over wide geography that included the regions of Armenia, Cappadocia, Paphlagonia, Galatia, and Phrygia. When the influence and energy of the Armenians in the field of trade is combined with the rich underground resources of Anatolia, a remarkable result will emerge. These opportunities offered to mankind will bring peace to the West and save this unfortunate geography of the earth from being ruined in the hands of the East. On the other hand, if this wonderful dream is turned into reality, the Turks will be the other winner of this incredible success. The Turks, who will return to their homeland Tatarstan, will perhaps be freed from the infirmity, moral breakdown, and corruption they have been caught in. Moreover, having a healthier and more responsive mood will remind them of the mistakes they made in the past. Probably, these unfortunate sons of the East will reach the prescription of salvation and melt in the pot of Christianity, who knows?” (Hamilton, 1842, p. 429).

These lines, penned by Hamilton in the first half of the 19th century, give insight into the Western world's dreams of the future of the Ottoman Empire. With these statements, Hamilton tried to reflect in the most understandable way the desire of Anatolia to be redesigned, in other words, to be shaped in a different direction by the powerful and influential countries of the West. These sentences also reveal that travelers

who visit Asia Minor frequently may have different aims other than to travel. In this context, the East is actually valuable. However, the Muslims, who invaded the Asia Minor, tried to instill an old mentality in this region that has made it worthless and reduced it to a despicable position. There is no doubt that Westerners will develop, nurture, and grow this perception. The borders of all the states that will own these lands in the future have been drawn from today. Accordingly, the future fate of Turkey was tried to be determined.

4. CONCLUSION

Travel books are indispensable and essential sources of reference on the history of countries and cities. The fact that they based solely on observations and were written in plain language increased their readability. It is also possible to capture many overlooked details through travel books. In this respect, Ankara, like other important cities of the Ottoman Empire, was frequently visited by Western travelers. The city has attracted the attention of travelers throughout history. This point reveals another fact. As it is claimed, Ankara has not been a poor town in the middle of Anatolia from past to present. On the contrary, Ankara has always been a prominent city economically, militarily, and culturally. From this point of view, it is useful to look at travel books to get to know Ankara and to find answers to a number of questions that occur in minds. Researchers can benefit from the travel books for issues such as recognizing the conditions of the city and understanding how it has developed over time. In this article, the Western travelers who visited Ankara from the 16th to the 19th century were briefly touched on. Then, the inferences of five important travelers visiting the city in the 19th century related to Ankara were mentioned.

For centuries, the opportunities offered by the Anatolian lands home to the Muslim Turkish population, have been remarkably attractive for different states and societies throughout history. Especially during the period of Ottoman rule, it can be said that this interest reached its peak. The greatest pressure, however, originated from the Western world, which had a completely different mental construct and perception of the Ottoman state and society. It is undeniable that Westerners, or more accurately Europeans, have shown great curiosity towards anything they perceived as different from their own, and have developed a highly sensitive approach to understanding. Their greatest enthusiasm in this regard has been towards uncovering the secrets of the Ottoman Empire, which is quite understandable and reasonable. Indeed, with its ability to seamlessly bring together not only Muslim elements but also, for centuries, those who were different from itself in terms of religious understanding, belief, culture, and traditional norms, without largely marginalizing them, a state like the Ottoman Empire naturally arouses curiosity.

On the other hand, another factor that fuels this interest and excitement is the psychology of belonging. For a Westerner, both today and certainly throughout history, the lands inhabited by the Muslim Turkish population have never belonged to them and never will. The aim to send back a community that originated from the steppes and plains of Central Asia, no matter how lofty its ideals and how unshakeable its empires, to its ancient homeland, also constitutes one of the main veins of Orientalism. The fact that such an irrational conception of the East, implanted in Western minds through an imaginative and fictional construction process, produces such a result is also a highly understandable situation.

Especially in 19th-century Western literature, numerous examples can be found regarding the literature of belonging. However, it can easily be stated that the most important source feeding this literature is travel books. In various types of works penned sometimes by clandestine diplomats, sometimes by ordinary researchers, occasionally by missionaries, and sometimes by travelers with no other purpose than exploration, one can witness countless examples of this trauma, which almost turns into a Western obsession. After the stages of recognition and belonging, the phase of competition and influence begins. Through this process, Western researchers observed every detail of the Ottoman Empire with great meticulousness and seriousness, documenting their findings in detail and reaching a rich corpus of written sources.

The cynical and condescending style of Western travelers towards the Eastern world is the common trait of the travel writings and books penned about Ankara in the 19th century. For them, Ankara is a typical example reflecting the mystery and backwardness of the East. The curiosity, ignorance, attitudes, and behaviors of the people reveal this situation frightfully. The only way to tear people away from this situation is to acquaint them with the values and beliefs of the West.

It can be assumed that the most radical example in this regard is William J. Hamilton. He did not only mention Ankara's backwardness and misery. At the same time, he made inferences about the fate of the city by producing different solutions. His ideas were very assertive. Hamilton had very big dreams. He had

presented a proposal that would determine the fate of the whole of Asia Minor. The goal was to re-map Anatolia. On the other hand, there was also an opposite example. Fred Burnaby had made inferences in favor of Muslims against non-Muslims in Ankara many times. The traveler's comments about the Turks were more moderate and tolerant. However, nothing could prevent the prejudices of the travel books towards Ankara, especially the Muslim population.

As a result, the reality that the travel books, which are of utmost importance to shed light on a city's past, were penned by a biased perspective should never be ignored. In this article, the situation of Ankara in the 19th century was tried to be evaluated through the eyes of some Western travelers by taking into consideration the missing and flawed aspects.

This study does not necessitate approval from an ethics committee.

Notes on the Article

The article has been meticulously crafted in adherence to the principles of research and publication ethics.

The entire process of the research was carried out by the sole declared author of the article.

REFERENCES

- Andreasyan, H. (1953). Ermeni seyyah Polonyalı Simeon'un seyahatnâmesi (1608-1619). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 269-276. <https://doi.org/10.18345/tm.27933>
- Barkley, H. C. (1891). *A ride through Asia Minor and Armenia*. John Murray.
- Batur, E. (Ed.) (1994). *Ankara Ankara*. Yapı Kredi Yayınları.
- BOA.BEO. (Bâbîâli Evrak Odası) 321/24070.
- BOA.DH.TMIK. (Dâhiliye Nezâreti Tasnifi Tesrî-i Muâmelât ve Islâhât Komisyonu) 67/38.
- BOA.HR.İD. (Hâriciye Nezâreti Tasnifi İdare Evrâkı) 17/15.
- BOA.HR.TO. (Hâriciye Nezâreti Tasnifi Tercüme Odası Evrâkı) 144/40.
- BOA.İ.DH. (İradeler Tasnifi Dâhiliye Evrâkı) 1317/43.
- BOA.A.DVN.MHM. (Sadâret Tasnifi Divan Mühimme Evrâkı) 2/75.
- BOA.A.MKT. (Sadâret Tasnifi Mektûbi Kalemi Evrâkı) 24/81, 44/93, 46/24, 63/28.
- BOA.A.MKT.MHM. (Sadâret Tasnifi Mektûbi Mühimme Kalemi Evrâkı) 2/5.
- BOA.A.MKT.NZD. (Sadâret Tasnifi Mektûbi Kalemi Nezâret ve Devâir Evrâkı) 309/7.
- BOA.Y.A.RES. (Yıldız Tasnifi Sadâret Resmi Maruzat Evrâkı) 64/16
- BOA.Y.MTV. (Yıldız Tasnifi Mütenevvi Maruzat Evrâkı) 108/30, 128/105, 129/22.
- BOA.Y.PRK.M. (Yıldız Tasnifi Perakende Evrâkı Evrâkı Müteferrik) 3/45.
- Bozyiğit, A. E. (Ed.) (2002). *Ankara'dan uçan kuşlar... Türk ve dünya yazınında Ankara* (Volume: 3). T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Burnaby, C. F. (1877). *On horseback through Asia Minor* (Cilt: 1). Sampson Low, Marston, Searle & Rivington.
- Çetin, A. and Genç, H. (2014). 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde botanik araştırmaları. *Dört Öğe*, 3(5), 83-88.
- Dönmez, Y. (2014). Türkiye bitki coğrafyası çalışmaları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 1(29), 1-27.
- Eyice, S. (1972). *Ankara'nın eski bir resmi*. Türk Tarih Kurumu.
- Forster, C.T. and Daniell, F. H. B. (1881). *The life and letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (Volume: 1). C. Kegan & Co.
- French, D. (1972). A sixteen century English merchant in Ankara. *Anatolian Studies*, 22(1), 241-247.
- Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia* (Volume: 1). John Murray.
- Hawley, W. A. (1918). *Asia Minor*. John Lane Company.
- Horniker, A. L. (1942). William Harborne and the beginning of Anglo-Turkish diplomatic and commercial relations. *The Journal of Modern History*, 14(3), 289-316. <https://doi.org/10.1086/236634>
- İlker, K. (Ed.) (2017). *Osmanlı'da şehir, vakıf ve sosyal hayat*. Osamer.

- Kamberidou, I. (2013). The East in the eyes of Western women travellers of the 18th and 19th centuries: Solidarity and understanding. In H. Al-Hajji (Eds.), *The East in the Eyes of West* (pp. 1-27). Kuwait University Press. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.3501.8406>
- Kırmızı, A. (2003). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922). *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 97-114.
- Kinneir, J. M. (1818). *A journey through Asia Minor, Armenian and Koordistan in the years 1813 and 1814*. John Murray.
- Mortraye, A. (1730). *Travels through Europe, Asia and into part of Africa* (Volume: 1). Mr. Round.
- Önal, M. (2022). *5 seyyah 5 hikâye. Aileden devlete Osmanlı hayat modeli*. Nobel Bilimsel.
- Önal, M. (2022). *Cumhuriyetin başkentinde ABD'li misyonerler. 19. yüzyılın ikinci yarısında Ankara-İstanbul-Muratça istasyonları*. Nobel Bilimsel.
- Özkan, T. (2012). Seyahatnamelerde Ankara. In Y. Kurt (Eds.), *Tarihte Ankara* (Volume: 1, pp. 259-275). Matser Basım Yayın.
- Öztürk, M. (2012). 19. yüzyılın ilk yarısında Ankara'da fiyatlar. In Y. Kurt (Eds.), *Tarihte Ankara* (Volume: 1, pp. 165-185). Matser Basım Yayın.
- Pococke, R. (1745). *A Description of the East, and some other countries* (Volume: 2). W. Bowyer.
- Şayık, A. (Ed.) (2017). *Seyyahların gözüyle Ankara*. Kalkınma Ajansı.
- Sülüner, H. S. (2014). Yabancı seyyahların gözlemleriyle Roma ve Bizans döneminde Ankara. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 11-21.
- Şenel, Ş. (2012). XIX. yüzyılda Ankara'nın sosyal ve iktisadi durumu üzerine değerlendirme. In Y. Kurt (Eds.), *Tarihte Ankara* (Volume: 1, pp. 489-523). Matser Basım Yayın.
- Şermet, S. K. (2017). Hans Dernschwam'ın İstanbul ve Anadolu'ya seyahat günlüğünde Amasya'da Osmanlı kültürel dokusu ve insan algısı. *Bartın Üniversitesi Çeşmi Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 62-71. <https://doi.org/10.30804/cesmicihan.363088>
- Thacker, C. J. C. (1963). *Attitudes of European travelers in the Levant (1696-1811)* (Edition Nu. 6405503) [Doctoral Thesis, Indiana University]. PQDT Open.
- Tournefort, J. P. (1741). *A Voyage into the Levant* (Volume: 1). Midwinter.
- Tunçdilek, N. (1953). Eskişehir bölgesinde yerleşme tarihine toplu bir bakış. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15(1-4), 189-208.
- Tunçer, M. (2001). *Ankara (Angora) şehri merkez gelişimi (14-20. yüzyıl)*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yalçınkaya, M. A. ve Kurtaran, U. (Eds.) (2018). *Osmanlı diplomasi tarihi kurumları ve tatbiki*. Altınordu Yayınları.
- Yavuz, A. T. (Ed.) (2000). *Tarih içinde Ankara*. TBMM Basımevi.
- Yıldız, Y. (2018). Ogier Ghiselin de Busbecq'in Osmanlı Devleti'ndeki araştırmaları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2(66), 497-514. <https://doi.org/10.9761/JASSS7536>

Katılım Bankacılığı ve Sürdürülebilirlik: Finansal Dönüşümde İkili Etki

Participation Banking and Sustainability: Dual Impact in Financial Transformation

Muhammed KALAYCI¹, Feyza CEVHERLİ²

Öz

Katılım bankacılığı ve sürdürülebilirlik, finansal dünyada etik değerlerin ve çevresel sorumluluğun ön plana çıktığı bir iş birliğini temsil etmektedir. Katılım bankacılığı, faizsiz finans prensipleri üzerine kurulu bir sistemdir ve ekonomik faaliyetlerin daha adil ve etik bir temelde gerçekleştirilmesini hedeflemektedir. Temel hedeflerine bakıldığında sürdürülebilirlik kavramı ile uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Katılım bankacılığına faizsiz işlemlerin yürütülmesi olarak bakılmasının yanı sıra, etik yatırımların teşvik edildiği finansal organizasyonların geliştirildiği ve yönetildiği kurumlar olarak da bakılması gerekmektedir. Böylece müşterilerin sürdürülebilir ve toplumsal sorumluluğun olduğu projelere yatırım yapılmasının fırsatı sunulmuş olmaktadır. Katılım bankacılığı ve sürdürülebilirlik kavramları, finans sektörünün daha adil, etik ve çevreci bir şekilde işlemesine yardımcı olmaktadır. Bu iki kavramın bir araya gelmesiyle, ekonomik büyüme ile doğal kaynakların korunması ve toplumsal refahın artırılması arasında sağlam bir denge kurmak amaçlanmaktadır. Bu çalışma, sürdürülebilir kalkınmanın içeriğini ve stratejilerini ele alarak Türkiye'deki katılım bankalarının sürdürülebilirliğe etkilerini, dijitalleşmenin de bu ikili etkiye katkılarını ortaya koyma amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Katılım Bankacılığı, Sürdürülebilirlik, Dijital Bankacılık, Finansal Dönüşüm, Sürdürülebilir Finans.

Abstract

The concepts of participation banking and sustainability represent a cooperation in which ethical values and environmental responsibility come to the fore in the financial world. Participation banking is a system based on interest-free finance principles that aims to realize economic activities on a fairer and more ethical basis. In line with its main objectives, it is seen as being in harmony with the concept of sustainability. The principles of participation banking should be viewed not only as the conduct of interest-free transactions but also as institutions that develop and manage financial organizations in which ethical investments are encouraged. By encouraging ethical investments, customers are offered the opportunity to invest in sustainable and socially responsible projects. The concepts of participation banking and sustainability help the financial sector operate in a more fair, ethical, and environmentally friendly manner. By combining these two concepts, it aims to establish a sound balance between economic growth, the protection of natural resources, and increasing social welfare. This study aims to reveal the impact of participation banks in Turkey on sustainability by addressing the content and strategies of sustainable development and the contribution of digitalization to this dual impact.

Keywords: Participation Banking, Sustainability, Digital Banking, Financial Transformation, Sustainable Finance.

1. Öğr. Gör., Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, muhammedkalayci@subu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7728-4641>
2. Dr. Öğr. Gör., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, feyza.cevherli@izu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4423-6539>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi/Application Date
15.04.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
12.05.2024

DOI
10.20875/makusobed.1468591

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Kalaycı, M. ve Cevherli, F. (2024). Katılım bankacılığı ve sürdürülebilirlik: Finansal dönüşümde ikili etki. *MAKU SOBED*, (39), 135-150. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1468591>

EXTENDED SUMMARY

Background

This study examines the interaction between participation banking and sustainability and the contribution of digital banking to this interaction. In particular, it focuses on how participation banks promote sustainability principles compatible with Islamic finance principles and how digitalization processes shape this interaction. In this context, the role of participation banking and digital banking in achieving sustainable development goals is examined.

Research Questions

This study addresses three basic questions to understand the relationship between participation banking and sustainability and to evaluate the contribution of digital banking to this interaction. First, the process of adoption and implementation of sustainability principles in participation banking is examined. In this process, how to promote sustainability in line with Islamic finance principles and what mechanisms come into play are investigated in detail. Secondly, the effects of digital banking on participation banking and the role it plays in terms of sustainability are evaluated. An in-depth analysis is carried out on how the impact of digital banking on the sustainability performance of participation banks can be measured and which factors determine this impact. Finally, the role of sustainability principles adopted by participation banks in financial transformation and the change these principles create in the financial system are examined. An answer is sought to this question, how can the role of sustainability principles in the financial sector and their impact on transformation be analysed? By addressing these questions, it is aimed to contribute to the development of the literature on these subjects by providing an in-depth understanding of the fields of participation banking, sustainability and digital banking.

Literature Review

In this study, the existing literature on participation banking, sustainability and digital banking was reviewed. The focus is on the interaction between participation banking and sustainability, the impact of digital banking on participation banking and the role of sustainability principles in financial transformation. Current knowledge was evaluated by examining research articles, theses, book chapters and other academic sources on these subjects.

Methodology

The methodology of this study adopts a mixed approach. First, qualitative research methods were used to compile and analyse the literature on participation banking, sustainability and digital banking. This analysis formed the theoretical framework of the study by evaluating the existing body of knowledge. Then, a survey method was used to collect quantitative data. Surveys were conducted among participation banking customers and other relevant stakeholders. The collected data were evaluated with statistical analysis techniques and conclusions were drawn. This mixed methodology was used both to provide in-depth understanding and to collect data with a wide range of respondents. In this way, the research is intended to provide a comprehensive perspective and enhance the credibility of its results.

Results and Conclusions

Research results show that participation banking is seen as a financial tool that promotes sustainability principles and digitalization processes, and increases effectiveness. It has been concluded that participation banks' efforts to adopt and implement sustainability principles play an important role in the financial transformation process. These findings can help us better understand the interaction between participation banking and sustainability and support sustainability efforts in the financial sector.

1. GİRİŞ

Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşma noktasında finansal piyasalara ve özellikle bankalara sorumluluk düşmektedir. Bankaların temelde gerçekleştirdikleri tasarrufların yatırıma dönüştürülmesi işlemi ile çeşitli sektörden birçok kurum ve bireysel yatırım ve tasarruf sahibini bir araya getirme görevi görmektedir. Misyonu ve vizyonu itibarıyla bankaların, kâr elde etmenin yanı sıra gerçekleştirdikleri fon kullandırımını topluma ve çevreye katkı sağlayacak alanlara aktarması da sürdürülebilir kalkınmayı gerçekleştirme noktasında büyük önem arz etmektedir.

Bankacılık sektörü içerisindeki payı 2023 yılsonu itibarıyla % 8,67 (TKBB, 2024) olan katılım bankalarının da sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirme hususunda önemli sorumluluklar aldığı bilinmektedir. Katılım bankacılığı temel değer ve prensipler ile ele alındığında sürdürülebilir finans ilkeleri

ile katılım bankacılığının hedeflerinin ortak bir noktada bulunduğu görülmektedir. Bu meselenin önemi, bu konuda çalışmalar yapılmasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Sürdürülebilirliğe katkı sağlamak çevreyi korumanın yanı sıra ekonomiyi desteklemekte ve buna bağlı olarak refahı artırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma ve yeşil ekonominin küresel iklim değişikliklerinin etkilerini en aza indirmek için önemli bir çözüm yolu olduğu gerçektir.

Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili literatür son yıllarda gittikçe zenginleşmektedir. Bu konu ile ilgili Reyhan (2015) ve Yalçın (2016)'ın sürdürülebilirlik ve yeşil ekonomi üzerine çalışmaları bulunmaktadır. Şendurur ve Temelli (2018) ise çalışmalarında Türkiye'de faaliyet gösteren geleneksel bankalar ve katılım bankalarını sürdürülebilirlik açısından karşılaştırmaktadır. Tekin (2020) çalışmasında, katılım bankalarının yenilikçi dijital uygulamalarının Yapay Zekâ ve Bulut Teknolojisi gibi teknoloji kullanımını içerdiğini ve bankacılık operasyonlarını artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Galletta (2021)'nin ise finansal kuruluşların uyguladığı çevre politikaları ile mevduat sahiplerinin tercihleri arasındaki ilişkiyi incelediği bir çalışması bulunmaktadır. Gedikli ve Gökırmak (2021) ise yapmış oldukları çalışmada, Türkiye'deki katılım bankalarının sürdürülebilirlik faaliyetlerini incelemiş, hem sosyal ve çevresel fayda için, hem de katılım bankacılığının gelişmesi için atılması gereken adımlara yer vermiştir. Bulut ve Korkut (2022) çalışmalarında sürdürülebilirlik ve insani finans kavramlarını incelemişlerdir. Aysan ve Büyükdeniz (2022)'in ise sürdürülebilir ekonominin yeşil tahviller yoluyla finansmanı üzerine bir çalışması bulunmaktadır. Dinçer ve Altınay (2022) ise bankacılık sektöründe yayınlanan sürdürülebilirlik raporlarının finansal performans üzerindeki etkileri üzerine bir çalışma yapmışlardır. İslami finansa sürdürülebilirlik ya da katılım bankalarındaki sürdürülebilirliğe dair ise Canbaz (2022)'in çalışması önemlidir. Bu çalışmada, sürdürülebilir kalkınma ile İslam İktisadı ve Finansı'nın uyumlu olduğu ve bu hususta farkındalık çalışmalarının artırılması gerektiği ele alınmıştır. Akbaş ve Kaya (2022), katılım bankalarının kurumsal sürdürülebilirliklerini etkileyen finansal performans göstergelerini inceledikleri bir çalışma ortaya koymuşlardır. Saraç ve Altun'un (2022) da çalışmalarında İslam'a duyarlı işletmelerin sürdürülebilirlik algısını ele almakta ve katılım bankalarının kurumsal müşterileri üzerine bir araştırma yapmaktadır. Katılım bankalarının dijitalleşmesi ile ilgili literatür incelendiğinde birkaç çalışma göze çarpmaktadır. Bu çalışmalardan Yıldırım (2022)'in çalışmasında, katılım bankacılığındaki dijital uyum sürecine yönelik güncel göstergelerin incelenmesi ve İslami bankacılık sektöründeki dijital dönüşüm açısından Türkiye'de bulunan katılım bankaları ele alınmıştır. Dijitalleşmenin hızlı adaptasyonu ile katılım bankaları; marka değeri yarattığı, müşterilerle daha iyi iletişim kurduğu, müşteri beklentilerini karşıladığı, performans ve verimlilik artışı sağladığı, müşterilere hızlı yanıt sağladığı, zamandan tasarruf sağladığı, rekabet gücünü artırdığı ve farklı özelliklere sahip müşteri sayısını arttırdığı gözlemlenmiştir. Dijitalleşmenin katılım bankalarına sağladığı bu avantajların aynı zamanda sürdürülebilir kalkınma hedeflerini de karşıladığı görülmektedir. Akbaş'ın 2023'te yayımladığı çalışmasında ise panel veri yöntemi kullanarak katılım bankalarının sürdürülebilirlik açıklamalarının kârlılıkları üzerindeki etkisi incelenmektedir.

Dijitalleşme ve sürdürülebilirlik ilişkisi 21. yüzyılda oldukça önemli bir yerdedir. Küresel düzende adil ve sürdürülebilir bir toplum oluşturabilmek için dijitalleşmenin önemli yollardan biri olduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeple bu çalışmada katılım bankalarının felsefi temellerinden yola çıkılarak günümüzde sürdürülebilirliğe dair faaliyetleri ele alınacak ve bunun yanı sıra katılım bankalarının dijitalleşmelerinin sürdürülebilirliğe katkısı ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. KATILIM BANKACILIĞININ SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK ODAKLI YAKLAŞIMI

Bu bölümde, çalışmanın sürdürülebilir kalkınma ve katılım bankalarının sürdürülebilirliğe katkısına ilişkin teorik çerçeve ve literatür ele alınmıştır. Aynı zamanda bu bölüm, katılım bankacılığının sürdürülebilirlik ilkelerini benimseme ve uygulama süreçlerini anlamak amacıyla tasarlanmıştır. Katılım bankalarının sürdürülebilirlik alanında benimsediği stratejilerin ve bu stratejilerin finansal dönüşümdeki rolünün ayrıntılı bir şekilde incelendiği bu bölümde, katılım bankacılığı ve sürdürülebilirlik arasındaki etkileşime odaklanılmıştır. Bu çerçevede, literatürde mevcut olan bilgiler ve bu konuda yapılmış olan araştırmalar derinlemesine ele alınmış ve çalışmanın ana odak noktalarından biri olarak belirlenmiştir. Çalışma katılım bankacılığının sürdürülebilirlik açısından oynadığı rolü anlamak ve gelecekte yapılacak araştırmalara ışık tutmak amacıyla detaylı bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

2.1. Sürdürülebilir Kalkınma

Bir kalkınma modeli olan sürdürülebilir kalkınma, 20. yüzyılın sonlarına doğru küresel bir uygulama planı haline gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ilk kez, 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nca hazırlanan Brundtland Raporu'nda “*Bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma*” olarak tanımlanmıştır (WCED, 1987). Sürdürülebilir kalkınma anlayışı, ulusal ekonomik ve sosyal kalkınma hedeflerinin ortak paydasını “sürdürülebilirlik” olarak belirlemektedir. Geleceği de içeren bu ortak hedef, tüm insanların daha iyi bir yaşam için temel ihtiyaç ve beklentilerinin karşılanmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Çevre ile sosyoekonomik kalkınma arasında açık bir bağ bulunmayan kalkınma stratejilerinin uygulanması, mevcut ihtiyaçları karşılayabilir ancak gelecekte insanların temel ihtiyaçlarının karşılanmasını tehlikeye atabilir. Bunun nedeni, büyümenin çevresel hasara yol açtığı sınırların belirsiz olması ve çevresel hasarın genellikle geri döndürülemez olmasıdır. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınmanın temel ilkelerinden biri, ekonomik ve sosyal yapılar ile çevre arasındaki etkileşimleri bütünsel olarak değerlendirmek ve böylece mevcut ve gelecek nesillerin kalkınma fırsatlarından eşit şekilde yararlanmasını sağlamaktır. Geçmiş deneyimler bu yaklaşımın önemini daha net göstermektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023). Yoksulluğa son vermek, çevreyi korumak, ekonomik büyümeyi sağlamak, sanayi, yenilikçilik ve altyapı, eşitsizliklerin azaltılması, sürdürülebilir şehirler ve topluluklar, sorumlu üretim ve tüketim ve barış, adalet ve güçlü kurumlar oluşturabilmek gibi hedefleri olan sürdürülebilir kalkınmanın bu bağlamda bir açıdan da İslami finansın hedeflerini gerçekleştirmeyi amaçladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü adil gelir dağılımını sağlamak, sınıfsız bir toplum oluşturabilmek, çevreyi korumak, israftan kaçınmak vb. ilkeler zikredilen ortak hedeflerden bazılarıdır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

İnsan faaliyetlerinden kaynaklanan çevre felaketleri sadece günümüzün modern toplumlarının sorunu olmamıştır. Birçok medeniyetin yaşadıkları çevresel felaketler neticesinde ortadan kalktığı kaynaklar aracılığıyla bilinmektedir. Tarihsel örneklerin günümüzden farkı, bu felaketlerin çoğunlukla yerel olmasıdır. Dünya genelinde çevre bilincinin oluşmasıyla beraber, küresel ısınma ve iklim değişikliği problemlerine karşı bölgesel ve küresel ölçekte birçok farklı oluşumun meydana geldiği bilinmektedir. Zira sosyal, ekonomik, güvenlik ve çevre ile ilgili meseleleri ele alan iklim politikaları, sürdürülebilir bir dünya için önemli dayanak noktaları olmuştur (Orhan ve Cevherli, 2021). Bugün, küresel ekonomi, sürdürülebilir ekonomileri ve geçim kaynaklarını, çevresel bozulmanın doğal sonuçları olan küresel ısınma ve iklim değişikliği risklerine karşı restore etmeye çalışmaktadır. Bu açıdan sürdürülebilir kalkınma, doğal kaynakların verimli kullanılması ve gelecekte daha güvenli geçim kaynakları oluşturulabilmesi için oldukça önemli bir adımdır (Yalçın, 2016).

Son dönemde yaşanan ekonomik kriz ve iklim değişikliği gibi çevresel ve ekonomik sorunlar nedeniyle sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde yeşil büyüme, yeşil ekonomi, düşük karbon ekonomisi, sürdürülebilir üretim ve sürdürülebilir tüketim gibi kavramlar ön plana çıkmıştır. OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) ve UNEP (United Nations Environment Programme) gibi uluslararası kuruluşlar, ‘yeşil büyüme’ veya ‘yeşil ekonomi’ kavramını, çevrenin iyileştirilmesine katkı sağlayan mal ve hizmetlerin yatırım ve tüketimine öncelik veren bir anlayış olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu kavramın sadece çevresel sürdürülebilirliğe değil, aynı zamanda ekonomik kalkınmaya, gelir artışına, istihdama ve yoksulluğun azaltılmasına da katkıda bulunduğu inanılmaktadır. Ayrıca yeşil yatırımın faydalarını daha net vurgulayarak özellikle ekonomik kriz sonrasında ortaya çıkabilecek direncin aşılması hedeflenmektedir. Öte yandan Avrupa Birliği, sürdürülebilir üretim tüketimi, enerji verimliliği ve yenilenebilir enerji kullanımının yanı sıra yeşil ekonomide yeni iş fırsatlarının oluşturulmasının insan refahını iyileştirmekle yakından bağlantılı olduğunu savunmaktadır. Ancak genel olarak yeşil ekonomi kavramının neleri kapsadığı net olarak tanımlanmamıştır ve tek bir tanım yoktur. Bu nedenle her ülke kendine özgü koşullar çerçevesinde kendi tanımını yapmaktadır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023).

Sürdürülebilir kalkınma ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeşil ekonomi anlayışı, genel kabul gören kalkınma olgusuna yeni bir boyut kazandırmıştır. Yeşil ekonomi sistemi, ekonomik büyüme, endüstriyel üretim ve tüketim, refahın artması gibi temel kavramlara yeni anlamlar kazandıran ve verimli kullanıldığında dünya genelinde gelir artışına yol açabilen bir düşünce biçimi olarak tanımlanabilir. Bu yeni düzen anlayışı aynı zamanda kamu kaynaklarının doğanın ve insanların refahı için kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu anlayışın temel argümanlarından biri, bu yeni düzenin ortaya çıkardığı “Green Jobs/Yeşil İşler” sayesinde yeni iş sektörlerinin oluşturulacağıdır. Doğanın korunması ve kirlenmesine karşı uzun süredir tartışılan mücadelenin aksine, sanayileşme ve kalkınma sürecine karşıtlıktan doğan bu yeniden

yapılanma söylemi, aynı zamanda mekanistik dünya görüşüne karşı bir tez olarak ortaya konulan ekolojik dünya görüşünün bir uzantısıdır (Özçağ ve Hotunluoğlu, 2015.). Öte yandan yeşil ekonomi, sürdürülebilir kalkınma için bir yol haritası olarak ifade edilmektedir. Sürdürülebilir kalkınma için yeşil ekonomiye geçişte maliye politikaları kilit rol oynamaktadır. Yeşil Ekonomi ve iktisadi çerçevesi olan Yeşil Yeni Düzen, dünyadaki tüm ekonomik faaliyetlerin çevre için yeniden tasarlanması gerektiğini savunmaktadır. Bu durum mali politikaların hem küresel hem de ulusal düzeylerde çevresel bir bakış açısıyla yeniden düşünülmesini gerektirmektedir (Yalçın, 2016).

Yeşil ekonomi yaklaşımı, daha fazla doğal kaynak tüketerek büyümek yerine daha az kaynak tüketerek büyümenin sağlanabildiği, günümüze kadar gelen sermaye odaklı büyüme paradigmasının aksine, doğal kaynak odaklı bir paradigma olarak tanımlanabilir. Bu nedenle bu ekonomi anlayışına “düşük karbon emisyonlu ekonomi” de denilmektedir. ‘Yeşil ekonomi’ yaklaşımı, günümüzde ‘yeşil işler’ olarak adlandırılan yeni işlerin yüksek çevresel etkiye sahip işlerin yerini alacak şekilde ortaya çıkacağını savunan geleneksel ekonomik büyüme ve kalkınma anlayışından önemli bir değişimi temsil etmektedir. Yoksulluğun azaltılması da yeşil ekonominin anlaşılmasında ön plana çıkan konulardan biridir. Özellikle yeşil işler bağlamında ortaya çıkabilecek yeni istihdam sektörlerinin, gelir artışı ve yeniden dağıtım açısından yoksulluğun azaltılmasına olumlu katkı sağlayacağı tartışılmaktadır (Özçağ ve Hotunluoğlu, 2015).

Özetlenecek olursa yeşil ekonomi, insanın doğa üzerindeki yıkıcı müdahalelerini en aza indirmeyi ve bu sayede dünyadaki canlı yaşamlarının kalıcı olmasını sağlamayı amaçlayan, ekonomik büyüme ve kalkınma öğretisini reddeden, “küçük güzeldir” anlayışı çerçevesinde devasa ölçeklere karşı toprağa yakın, doğayla uyumlu ve insani ölçekte üretim ve tüketim ilişkilerini esas alan ve toplumların geleceğini korumaya yönelik olan ekonomik anlayıştır (Reyhan, 2015).

Türkiye’de sürdürülebilir kalkınmaya ve bununla ilgili olarak yeşil ekonomiye katkı sağlayan önemli kurumlardan biri de katılım bankalarıdır. Bir sonraki başlıkta katılım bankalarının sürdürülebilirliğe hangi yollarla katkı sağladıkları ele alınacaktır.

2.2. Katılım Bankalarının Sürdürülebilirliğe Katkısı

Geçmişten günümüze farkındalık arttıkça, özellikle hükümetlerin ve işletmelerin sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmak için adımlar attığı görülmektedir. Türkiye’de de stratejiler bu alanda belirlenmekte ve ilgili hedeflere ulaşılmasında başta bankalar olmak üzere finans sektörüne önemli sorumluluklar düşmektedir.

Bankaların en temel işlevi finansal aracılıktır. Bir başka deyişle, kişi ve kurumlardan toplanan mevduatlar, bankalar aracılığıyla topluma yeniden kazandırılmaktadır. Küreselleşen dünyada para akışını yönlendiren finansal kurumlar, uluslararası politikanın şekillenmesinde ve makroekonomik istikrarın sağlanmasında önemli rol oynamaktadır. Zira hangi sektörde olursa olsun tüm şirketler ihtiyaç duydukları fonları finans kuruluşları aracılığıyla toplayabilmektedirler. Bu finansal faaliyetler aracılığıyla farklı sektörlerdeki birçok kurumla iş birliği yapan bankalar birçok kişiye bireysel olarak da hizmet vermektedir. Dolayısıyla finansal sistemin sürdürülebilir kalkınmaya yönelik attığı adımlar diğer tüm sektörleri etkileyecek ve yönlendirecektir. Bugün, finansal kurumların çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik üzerinde sahip olabileceği potansiyel etkiye dair yaygın bir kabul bulunmaktadır (Peeters, 2005). Bu bağlamda katılım bankalarının da sürdürülebilir kalkınma hedeflerini gerçekleştirme noktasında önemli sorumlulukları bulunmaktadır (Gedikli ve Gökırmak, 2021).

Türkiye’deki katılım bankaları sürdürülebilirliğe önem vermekte ve farklı alanlardaki faaliyetleriyle sürdürülebilir kalkınmaya destek olmaktadır. Bu başlıkta Türkiye’deki katılım bankalarının sürdürülebilirliğe dair faaliyetleri kısaca ele alınacaktır.

Türkiye Emlak Katılım Bankası A.Ş., Türkiye’nin ilk “Emek-Sermaye Ortaklığına Dayalı Yeşil Sukuk” ihracını gerçekleştirmiştir. Bu proje ile yıllık net karbon emisyonu azaltımına yaklaşık 2 bin ton katkı sağlanmıştır. Paydaşları olan bir firmanın geri dönüşüme gidecek atıkların satın alınması, ayrıştırılması, toplanması gibi hizmetlerde kullanılması ve bu ürünlerin yeniden dönüşümü ile piyasada satılması yoluyla edilen gelirin sukuk, yatırımcılarına dağıtılmıştır. Sektörün ilk yeşil sukuk ihracından sağlanan fon ile temin edilen hurda atıkların geri dönüşümü sayesinde ise karbon emisyonu azaltımına yaklaşık 31 bin ton, BM Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarından da 6 hedefe katkı sağlandığı ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Emlak Katılım dünyanın ve çevrenin sürdürülebilir atmosferine katkı sağlamak üzere geliştirdikleri “Çevreci Araç Finansmanı” ile müşterilerine özel şartlar sunuyor, istedikleri elektrikli ya da hibrit araçlara özel kâr

payı indirimi ile sahip olabilmelerini sağladıklarını ifade etmekte, aynı zamanda çevreci araç finansmanı kullananlar adına fidan bağışında bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bankada faizsiz bankacılık anlayışının temellerinden olan kapsayıcılık felsefesiyle farklı alanlarda yeni ürünler çıkarmak ve bu alanların tüm taraflarını sisteme dâhil etmek için çalışmalar sürdürülmektedir. Özellikle konut edinimi, üretim ve ticaret finansmanında yeni finansman yöntemleri, çevre ve sürdürülebilirlik projelerine ürünler geliştirilmekte ve “ekonomiye yatırım, üretim, istihdam ve ihracat temelinde büyüme” için çalışılmaktadır. Sürdürülebilir uzun vadeli çözüm ve katkı yöntemleri ile kalıcı başarılar hedeflenmektedir. Müşterilerin ihtiyaçlarına göre öncü yeni finansal çözümler üretmek ve bunları dijital kanalları üzerinden ulaşılabilir hale getirerek daha pratik bir bankacılık hizmeti sunmak da Emlak Katılım’ın öncelikli hedefleri arasında yer almaktadır (TKBB, 2022).

Vakıf Katılım Bankası A.Ş. ise sürdürülebilirlik kapsamında 2022 yılında yeşil projeler (GES, RES) için 1,5 milyar TL fon kullandırımını yapmıştır. Türkiye genelinde 91 MWh kapasiteli GES tesislerinin kurulmasına aracılık ettiklerini ifade eden banka, devreye alınan Enerji Santralleri ile 150 milyon KWh üzerinde elektrik üretimi sağlanarak 450 bin ağacın temizlediği 140 bin ton karbon salımını engellemiştir. 2022 yılında Emlak Katılım tarafından 1.200’ün üzerinde “Yeşil Enerji” projesi talebi değerlendirmeye alınmış ve kurum olarak danışmanlık yaptıkları 132 proje yatırımına yaklaşık 1,5 milyar TL destek sağlanmıştır. Bu sayede Vakıf Katılım ülkemizin enerjide dışa bağımlılığının azaltılmasında öncü rol aldıklarını ifade etmektedir (TKBB, 2024).

Ziraat Katılım Bankası A.Ş., bu hususta sürdürülebilir kalkınma amaçlarına uyumu gözeterek çevresel ve sosyal kapsayıcılığı temel alan kurumsal sosyal sorumluluk çalışmalarında yer almayı önemseyen bir banka olduğunu ifade etmekte ve bankanın sürdürülebilirlik performansını şeffaflık, hesap verebilirlik, yasalara uyum, etik ilkelere bağlılık ve risk yönetimi prensipleri ile sürekli geliştirerek kurumsal sürdürülebilirlik alanında ilerlediklerinin altını çizmektedir (Ziraat Katılım, 2023).

Kuveyt Türk Katılım A.Ş., sürdürülebilirlik açısından önde gelen katılım bankalarından biridir. Katılım finans ilkeleri ekseninde Türkiye’de ve dünyada bir ilk gerçekleştirerek hayata geçirmiş olduğu “Global Sürdürülebilir Tier 2 Sermaye Benzeri Sukuk İhracı”, finans piyasalarının önde gelen yayın kurumlarından biri olan GFC Media’nın, “Bonds, Loans&Sukuk Middle East” organizasyonunda “yılım işlemi” ödülünü almaya hak kazanmıştır. Sürdürülebilir sukuk ihracına, Kıta Avrupası, Birleşik Krallık, Amerika, Asya ve Körfez dâhil geniş bir coğrafyadan 150’nin üzerinde yatırımcı kuruluş katılmıştır. Bunun yanı sıra Kuveyt Türk, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’nın Sıfır Atık Yönetmeliği’ndeki tüm kriterleri yerine getirerek genel müdürlük ve bankacılık üssü binaları için “Sıfır Atık Belgesi” almıştır. Böylece Kuveyt Türk, Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı’na bağlı Çevre ve Şehircilik İl Müdürlükleri tarafından yapılan denetimler sonucu Sıfır Atık Belgesi alan ilk katılım finans kuruluşu olmuştur (TKBB, 2022). Kuveyt Türk internet sitesinde sürdürülebilirliğe özel bir bölüm açmış ve bu bölümde sürdürülebilirlik ile ilgili 26 tane bilgi verici yazıya yer vermektedir (Kuveyt Türk, 2023). Yazılar gün geçtikçe artış göstermektedir.

Türkiye Finans Katılım Bankası A.Ş., sürdürülebilirlik kapsamında sürdürülebilir enerji potansiyelinin değerlendirilebilmesi açısından birçok güneş ve rüzgâr enerjisi santraline finansman desteği sağlamaktadır. Ayrıca banka, Çatı GES düzenlemeleri kapsamında çalışmış olduğu firmaların üretim tesislerinin çatılarının, güneş enerjisi üretimi açısından doğal bir zenginliği olduğunu düşünmekte ve bu potansiyele destek olmaktadır. Bu anlayışla Türkiye Finans, başta yeşil enerji olmak üzere Türkiye’de 363 MWh büyüklüğünde yenilenebilir enerji projesine 366 milyon ABD dolarının üzerinde bir finansman sağladığını ifade etmektedir. Sürdürülebilirliğin başka bir alanı olan çeşitliliği bankanın kurumsal değerleri arasında gören Türkiye Finans, %40,3 kadın çalışan oranı ile de katılım bankacılığı sektörünün üzerinde bir ortalama yakaladığını ifade etmektedir (TKBB, 2024).

Albaraka Türk Katılım Bankası A.Ş. için sürdürülebilirlik, kurum kültürü ve vizyonuyla desteklenen önemli bir konudur. Banka, “Sürdürülebilir Bankacılık Programı” bünyesinde yer alan “Kurumsal Sosyal Sorumluluk Programı” kapsamında eğitim, sağlık, çevre ve hassas gruplar alanlarına öncelik vermekte, çalışanlarının da katkılarıyla insana ve çevreye duyarlı, küresel ve ekonomik kalkınmaya destek olacak sosyal sorumluluk projeleri gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Albaraka Türk Yeşil Bina Projesi (LEED Gold), Karbon Saydamlık Projesi (CDP), Sıfır Atık Projesi, BİST Sürdürülebilirlik Endeksi gibi projelerle sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda ilerlediğini belirtmektedir. Öte yandan Dünya Bankası’ndan sağlamış olduğu krediyle çevreye zararlı olan, su yolları ve havzalarına zarar veren ve bu bölgelere etkisi bulunan projeleri finanse etmediğini ifade eden banka tarafından, finansmanı planlanan tüm projelerin çevreye yönelik olumlu ve olumsuz etkilerinin tespit edilmesi için Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED)

Raporları talep edilmektedir. Albaraka Türk sürdürülebilir projelere finansman sağlama hususunda kurumsal politikasını geliştirme çalışmalarına devam etmektedir (Albaraka Türk, 2023).

Katılım bankalarının sürdürülebilirlik çalışmaları, finansal hizmetlerin sadece ekonomik değil çevresel ve sosyal etkilerinin de dikkate alınması açısından önemli bir rol oynamaktadır. Kurumsal sosyal sorumluluk projeleri ve çevresel etki değerlendirmeleriyle sürdürülebilirlik misyonlarını güçlendiren katılım bankaları, aynı zamanda yenilikçi yaklaşımları ile karbon salınımının azaltılmasında rol oynamakta ve böylece sürdürülebilir kalkınma hedeflerine önemli katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, katılım bankalarının çevre dostu uygulamalara alan tanınması ve sürdürülebilirlik konusundaki çabaları, finans sektörünün çevresel ve sosyal sorumluluklarını yerine getirme konusundaki kararlılıklarını ve önemli paydaşlar olarak toplum ve çevre üzerindeki olumlu etkilerini yansıtmaktadır.

3. KATILIM BANKACILIĞINDA DİJİTALLEŞME SÜRECİNİN SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞE KATKISI

Brundtland raporundaki sürdürülebilirlik kavramı tanımından (WCED, 1987) hareketle, sürdürülebilirlik kavramını ekonomik, toplumsal ve çevresel olarak üç temel boyutla ele almak gerekmektedir. Birbirinden bağımsız olarak düşünülecek olsa da bu üç temel boyut sürdürülebilirlik çatısı altında değerlendirildiğinde birbiriyle ilişkilendirilmesi ve etkileşimli olarak ele alınmaktadır. Her geçen gün popüleritesi artan ve teknolojik yeniliklerin hızla artmasıyla günümüz dünyasının önemli bir parçası haline gelen dijitalleşme kavramı ise dar anlamda bakıldığında; gündelik işlerimizin hızlı, kolay, doğru ve daha iyi yapılabilmesini ve bilgiye erişimin teminini sağlayan bir gelişim süreci olarak gösterilebilmektedir. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra dijitalleşme, çalışma hayatı başta olmak üzere alışveriş, seyahat kolaylıkları, eğitim alma yollarının alternatifi, bankacılık ve finansal işlemlerin yürütülmesi gibi insan hayatını kolaylaştıran ve yönetimini sağlayan bir değişimdir (Saracel ve Aksoy, 2021).

Son zamanlarda, dijital teknolojilerin büyük zorlukları çözenin yanı sıra sürdürülebilir kalkınma fikrinin yayılmasındaki rolü de artmıştır. Teknolojinin ve yenilikçi çözümlerin geliştirilmesi, dijital sürdürülebilirliği destekleyen muazzam olanaklarla sonuçlanır. Dijital ürünlerin sanal doğası, dijital sürdürülebilirliği desteklemek için bir dizi fırsat sunar. Kuşkusuz dijital sürdürülebilirlik modern dünyada önemli bir görevdir. Sürdürülebilir kalkınma ile ilgili faydalar, temel olarak ticari kuruluşları çevresel, ekonomik, sosyokültürel, sosyal açıdan sorumlu, şeffaf ve adil unsurları birleştirerek yatırım çekiciliği oluşturma konusunda uzun vadeli kararlar almaya teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Buna karşılık, dijitalleşmenin faydaları göz önüne alındığında, ekonomik varlıkları bilgi ve iletişimden yaygın olarak yararlanmaya teşvik eden ve şekillendiren koşullar belirtilmelidir (Konys, 2020).

Günümüzde giderek önemi artan sürdürülebilirlik ve dijitalleşme kavramları temel hedefleri göz önüne alındığında birbirleriyle anlamlı bir ilişkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Dijitalleşme, teknolojik gelişimle beraber iletişim ve veri yönetimi gibi birçok alanın dijital ortama taşınmasını ifade ederken bu taşınmanın aynı zamanda sürdürülebilirlik hedefleri ve amaçlarıyla ortak bir hedef olduğu, iki kavramın da gelişimine çeşitli avantajlar sağladığı ortaya çıkmaktadır. Dijitalleşme kavramı iş süreçlerine getirdiği yenilikler ile iş verimliliğini hedeflemektedir. Verimlilik hedefi yanında kaynakların kullanımında etkinliği ve tasarruf politikalarının uygulanması yaklaşımını benimsettirebilir. Benzer şekilde veri analitiği ile enerji ve su gibi sınırlı kaynakların kullanımının takibi ve gereksiz kullanımının önüne geçilebilmesi ise sürdürülebilirlik kavramının temel amaçlarına ulaşmada dijitalleşme süreçlerinin ne denli önemli rol aldığını göstermektedir (Stürmer, 2014).

Küresel ekonomi piyasasında önemli bir yere sahip olan bankacılık sistemi, yaygın bir tabana hizmet sunmakta ve piyasasının ihtiyacı olan finansal desteği sağlayarak likidite akışını temin eden temel sektör olarak bilinmektedir. Günümüz finans sistemi, işleyişi bakımından sektör başarısını etkileyen önemli unsurlardan birisi olması dolayısıyla finansal sistemin en önemli yapı taşlarından birisidir. Bununla birlikte bankacılık sistemi sürdürülebilirlik politikalarına uyumun desteklenmesi ve olası risklerine karşı finansal direncin artırılmasında önemli bir role sahiptir (Park ve Kim, 2020).

Sürdürülebilir bankacılık sistemi, finansal sektörün yatırım kararlarını alırken çevresel, sosyal ve yönetim faktörlerini dikkate alarak şekillendirdiği bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu yaklaşım, yalnızca finansal getiriye odaklanmayıp, uzun vadeli sürdürülebilir ekonomik faaliyetlerin teşvik edilmesini de amaçlamaktadır. Çevresel faktörler, özellikle iklim değişikliği etkilerinin en aza indirilmesi ve çevresel

sürdürülebilirliğin sağlanması amacıyla ele alınmaktadır. Bu kapsamda, enerji verimliliği, yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım ve atık yönetimi gibi konular önceliklendirmektedir (Kırbaşı ve Avunduk, 2022).

Bankaların çoğu, teknolojik gelişmeler ile yeni doğan ihtiyaçları da karşılayabilmek için dijitalleşmeyi benimseme yolundadır. Katılım bankacılığı ise, geleneksel bankacılık sisteminden ayrılarak kendi içerisinde bulunan belirli kurallar ile uygulama alanı bulunan farklı bir bankacılık segmentini oluşturmaktadır. Bu farklılık katılım bankacılığını konvansiyonel bankacılıktan ayıran işleyiş biçiminde olduğu gibi dijitalleşme politikalarında da farklılaşmaya götürmektedir. Dijitalleşme sürecinde katılım bankaları, İslami finansal bankacılık kuralları çerçevesinde ve müşteri memnuniyeti odağında olmalıdır (Zouari ve Abdelhedi, 2021).

3.1. Dijital Bankacılığın Ekonomik Sürdürülebilirliğe Etkileri

İnternet ve bilgi teknolojisinin gelişmesiyle birlikte nihai tüketiciler ve şirketler için yeni bir pazaryeri haline gelen dijital platformlar finansal işlemlerin gerçekleştirilmesi için yeni bir alan oluşturmuştur. Geniş anlamda finansal piyasalar olarak adlandırdığımız ancak içerisinde birçok sektörü barındıran ekonomik yapı incelendiğinde, dijital ekonomik sistemin bireyler ve şirketler açısından kendilerini hacimsel olarak geliştirdiği görülmektedir. Günümüz teknolojisi finansal piyasalarda meydana getirdiği dönüşüm ile finansal hizmet sunumunda birçok değişikliğin meydana gelmesini sağlamıştır. Dijital bankacılık, banka işlemlerini dijital platformlar ve çevrimiçi kanallar üzerinden gerçekleştirme imkânı sağlayarak müşterilere daha hızlı, erişilebilir ve kullanıcı dostu bir deneyim sunmaktadır. Dijitalleşmenin bu süreci ise ekonominin sürdürülebilir, güçlü bir finansal sistem ve ekonomik büyümenin sağlanması açısından önemlidir (Öztürk ve Arıkan, 2022).

Dijital bankacılık sisteminin ekonomik açıdan sürdürülebilir bir finansal sistemin inşasına katkı sağlaması; finansal işlemlerde verimlilik ve tasarruf sağlama, finansmana erişimi kolaylaştırma, finansal inovasyon, risk yönetimi gibi finansal aksiyonların hızlı ve kolay alınabilmesi ile ilgilidir. Dijital bankacılığın göstermiş olduğu gelişim trendi de temel sürdürülebilir finansal sistem ile paralel amaçlar edinmektedir. Dijital bankacılık sistemi, geleneksel bankacılığa nazaran finansal işlemlerin hızlı ve kolay uygulanmasına olanak tanımaktadır. ATM'ler, çevrimiçi bankacılık platformları ve dijital ödeme sistemleri gibi dijital finansal hizmetler, müşterilerin zamandan tasarruf etmelerini ve finansal işlemleri hızlıca tamamlamalarını sağlar. Bu durum finansal işlem yapan birey veya şirketlerin zaman maliyetini düşürücü etkiye sahip olması sebebiyle işgücü maliyetlerinde azalma meydana getirmekte ve operasyonel süreçlerde sağlamış olduğu kolaylıklar ile ekonomik sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır (Böcker ve Meelen, 2017).

Finansmana erişim, ekonomik büyüme politikalarında önemli bir yere sahiptir. Dijital bankacılık uygulamaları da aynı amaç ile hayata geçirilen sistemler sayesinde finansman uygulamalarına erişimi kolaylaştırmakta ve şeffaflaştırmaktadır. Finansmana hızlı ve kolay erişim sağlayabilen yatırımcıların gerçekleştirecekleri yatırımlar ile ekonomik büyüme desteklenmiştir. Bu dolaylı etki hem ekonomik sürdürülebilirliğe hem de dijital bankacılık sistemlerinin gelişim amaçlarına katkı sağlamaktadır (Hobson ve Lynch, 2016).

Dijitalleşme, risk yönetimi ve finansal istikrarı geliştirmede önemli bir rol oynamaktadır. Dijital bankacılık platformları, müşteri verilerini analiz ederek ve algoritmalar kullanarak riskleri daha iyi değerlendirmekte ve finansal riskleri azaltmaya yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte, dijital bankacılık kanalları ile müşterilere daha fazla finansal bilgi sunulması, müşterilerin daha bilinçli finansal kararlar almasına ve finansal istikrarın artmasına katkı sağlamaktadır. Dijitalleşme sürecinin ekonomik açıdan sürdürülebilir bir finansal sistemin inşasına nasıl katkı sağladığı, finansal kurumların ve düzenleyicilerin dijital bankacılığı teşvik etmeye ve yönlendirmeye devam etmeleri gerektiğini göstermektedir (Kathan vd., 2016).

Dijitalleşme ve sürdürülebilir kalkınma, ekonomik ve sosyal kalkınmanın ana eğilimleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Dijitalleşmeyi sürdürülebilir kalkınma ile birleştirmenin, yeşil bir ekonomi ve toplum oluşturmak için muazzam bir fırsat sağlaması ve ayrıca sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmanın yolunu açması temel hedeftir. Bu bağlamda dijitalleşmeyi uzun vadeli bir büyüme trendi içine sokmak, dijitalleşmenin yeni veri kaynakları, gelişmiş analitik beceriler ve iş birliğine dayalı bir dijital ekosistem sağlayarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için daha fazla politika üretilmesi beklenmektedir (Xu vd., 2022).

Son yıllarda teknolojik gelişmelere uyum sağlamada hızlı bir adaptasyon süreci yaşanmaktadır. Teknolojik gelişmelerde yaşanan hızlı değişimleri takip etmek günümüz dünyasında belirli iş ve işlemlerin takibi ve oryantasyonu açısından gerekli görülmektedir. Geçmiş yıllarda da çağın getirdiği teknolojik yeniliklerin ekonomik sistemlerde ve sosyal yapılarda önemli değişimlere neden olduğu görülmektedir. Geçmiş adaptasyon süreçleri de ele alındığında teknolojik yenilikler, dijitalleşme süreçleri, ekonomik süreçlere etkisi olduğunu göstermektedir. Bankacılık sisteminin dijital teknolojik yenilikleri gündemine alması ve bu alanda gerçekleştirilen AR-GE çalışmalarına önem vermesi özelde bankaların kurum kârının maksimizasyonu ile toplumsal çıktılarının da meydana geldiği sürdürülebilir ekonomik amaçlar ile doğru orantılı bir yaklaşıma sahip olmaktadır (Schwanholz ve Leopold, 2020).

3.2. Dijital Finansal Hizmetlerin Çevresel Etkileri

Dijitalleşme, günümüzde finansal sektörlerin de değişim içerisine girmesine olanak sağlamış ve inovatif uygulama ve hizmetlerin gerçekleştirilmesi yolunda önemli bir imkân sağlamıştır. AR-GE çalışmalarının genel olarak tüketicilerin ve işletmelerin iş ve işlemlerini daha hızlı, kolay ve kullanıcı dostu olarak gerçekleştirmesi amacıyla gerçekleştirilmesi, finans sektöründe dijital bankacılık, ödeme sistemlerinin çevrimiçi hale dönüşmesi, dijital cüzdan uygulamaları ve kripto para birimleri gibi birçok yeniliğin uygulamaya alınmasını kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Kullanıcılara sağlanan bu kolaylık sürecinin çevresel açıdan meydana getirdiği etkilerin de dikkate alınması gerekmektedir (Raghavan ve Ma, 2011).

Dijital finansal hizmet söyleminin en önemli etkilerinden birisi olarak kâğıt kullanımının azalması gösterilebilir. Dijitalleşme süreci öncesi düşünüldüğünde fatura, hesap ekstresi gibi finansal belgeler kâğıt üzerinden paylaşılmaktaydı. Bu paylaşım neticesinde yoğun bir kâğıt kullanımı ortaya çıkmaktaydı. Elektronik posta kullanımının artması, elektronik imza işlemlerinin kullanımının yaygınlaşması gibi dijitalleşme süreçleri kâğıt kullanımını minimize ederek birçok finansal belgenin elektronik ortama taşınması sağlanmıştır. Dijitalleşme sürecinin etkilerinden birinin kâğıt kullanımının azaltılması olmasının yanı sıra farklı çevresel etkileri de bulunmaktadır. Dijital bankacılık, geleneksel bankacılığa göre daha az enerji tüketmekte ve daha az karbon salınımına yol açmaktadır. Finansal hizmetlerin verildiği alanların fiziksel varlığı azalırken, dijital platformlar ve çevrimiçi işlemler enerji tasarrufu sağlayarak, çevre üzerinde olumlu bir etki oluşturmakta ve karbon ayak izinin azalmasına katkı sağlamaktadır (Burinskienė ve Seržantė, 2022).

Finansal hizmetlerin dijitalleşmesi süreciyle birlikte sürdürülebilir ulaşım da teşvik edilmektedir. Finansal piyasalarda işlem yapan bireyler ve firmaların işlemlerini gerçekleştirmek için sarf ettikleri ulaşım ihtiyaçlarının ortadan kaldırılarak internet ve mobil uygulamalar üzerinden işlem gerçekleştirebilmeleri, trafik ve hava kirliliğinin azalmasına katkı sağlamaktadır. Tüm bu dijitalleşme süreçleri ve bu alanda yapılmakta olan AR-GE çalışmaları dijital finansal hizmetlerin çevresel sürdürülebilirlik amaçlarıyla birebir örtüştüğünü ve aynı amaca hizmet eden iki kavram olduğunu göstermektedir (Iraqifar vd., 2023). Ödeme sistemlerinin dijital platformlara taşınarak, mobil ödeme uygulamalarının yaygınlaşması, kart kullanımının artması gibi dijital ödeme yöntemleri nakit kullanımının azalmasını sağlamaktadır. Bu azalma, nakit paranın dolaşımından çekilerek dijital ortamlara taşınmasına imkân sağlamış, nakit para üretimine ve piyasaya sürülmesine yönelik olarak gerçekleştirilen üretim faaliyetinin minimize edilmesinde, dolayısıyla enerjiden tasarruf edilerek çevresel sürdürülebilir amaçlara ulaşılmasında ortak hedeflere hizmet etmektedir (Saracel ve Aksoy, 2021). Sürdürülebilirlik hedefleriyle finansal sektörlerin dijitalleşmesi süreçlerinin hedeflerinin ortak olması, finansal dönüşümün çevre dostu olarak sağlanmasına imkân hazırlamaktadır. Dijital finansal hizmetlerin geliştirilmesine yönelik atılacak adımların artırılması hedefi için yol haritası belirlenirken sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda yönlendirme yapılması finansal dönüşümün çevresel etkisi için önemlidir (Patnaik, 2018).

Katılım bankacılığı, finans sektöründeki dijital dönüşümü benimseme ve sürdürme konusunda önemli adımlar atmaktadır. Katılım bankacılığında dijitalleşme, özellikle son birkaç yıl içinde hızla ivme kazanmıştır. Bu süreç, katılım bankalarının müşteri hizmetlerini geliştirmesine, operasyonlarını optimize etmesine ve finansal ürünlerini daha geniş bir kitleye sunmasına olanak tanır. Katılım bankaları, dijitalleşme yolculuklarında bir dizi önemli adımı atmaktadırlar. Dijital altyapı geliştirme, müşteri deneyimi iyileştirmeleri, veri analitiği ve yapay zekâ (AI) uygulamaları, güvenlik ve uyumluluk gibi adımlar katılım bankalarının dijitalleşme süreçlerinde öncelendiği temel adımlardır. Katılım bankaları dijitalleşme süreçlerini geliştirerek geniş bir erişim imkânı, operasyonel süreçlerin verimli hale getirilmesi, müşterilerin daha sadık hale gelmesi konularında sektör içerisinde daha avantajlı hale gelebilirler. Geleneksel bankacılık ve finans

sektörü, son yıllarda büyük bir dijital dönüşüm yaşamıştır. Katılım bankacılığı da bu dönüşüme ayak uydurmuş ve dijitalleşme süreçlerini benimsemiştir (Gedikli, 2020).

İslami esaslara uyan katılım bankacılığının dijitalleşmesi sürdürülebilirlik ilkesiyle uyumludur. Faizsiz finansman ve risk paylaşımı gibi ilkelere dayanan katılım bankaları, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği teşvik etmektedir. Bu bankalar çevresel ve toplumsal etkileri göz önünde bulundurarak yatırım yapmakta ve sürdürülebilir proje ve işletmelere finansal destek sağlamaktadır. Bu, finansal kârlılığı toplumsal ve çevresel faydalarla dengelemeyi amaçlayan katılım bankacılığının temel bir ilkesidir. Dijitalleşme, sürdürülebilirlik performansını izlemek ve geliştirmek için kullanılan teknolojileri de içerir. Veri analitiği ve yapay zekâ gibi araçlar, bankaların çevresel ve sosyal etkileri daha iyi anlamalarını ve yönetmelerini sağlar. Bu da katılım bankalarının sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmasına yardımcı olabilir. Ayrıca katılım bankacılığının dijitalleşmesi, çevre dostu finansal ürünlerin geliştirilmesini kolaylaştırmakta ve yeşil yatırımları teşvik etmektedir. Ayrıca müşteriler arasında sürdürülebilirlik konusunda farkındalık oluşturma ve sürdürülebilirlikle ilgili konularda eğitim sağlama potansiyeline de sahiptir (Tekin, 2020).

Dijital bankacılık gerek bireysel gerekse tüzel müşteriler ile işlem ve iletişim sürecinin hızlı ve güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Dijitalleşme kavramı da bankaların müşterilerine daha iyi hizmet sunmak ve müşterilerine ulaşmak anlamında önemli bir yere sahiptir (Yıldırım, 2022). Dijital bankacılık hizmetleriyle, internet bankacılığı, mobil bankacılık, elektronik ortamda sunulan fon transferleri gibi birçok bankacılık faaliyetinin hızlı ve güvenilir bir şekilde gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Banka müşterilerine ve bankaya zaman ve fiziksel ortamda ziyaretin maliyeti açısından sağladığı kolaylık dijital bankacılık sisteminin temel gücünü ortaya çıkarmaktadır (Baranes, 2009).

Katılım bankacılığı sistemi yapısı ve işleyiş özellikleri gereği dijitalleşme ve sürdürülebilirlik kavramları ile güçlü bir bağa sahiptir. İslami finans prensipleri ile sürdürülebilirlik ilkeleri doğrudan uyumlu bir yapıdadır. Dijitalleşme ise bu ilkelerin daha etkili bir şekilde uygulanmasına ve finansal hizmetlerin daha geniş bir müşteri kitlesine sunulmasına yardımcı olur. Dijitalleşme, bankaların daha fazla veri analitiği ve müşteri davranışlarını anlama yeteneği sağlar. Bu da müşterilere daha iyi hizmetler sunma ve ürünleri iyileştirme fırsatı sunmaktadır.

Dijital teknolojilerin fon taleplerinin değerlendirilmesine yönelik kullanımı, çevresel faktörlere etkisi açısından önemli bir potansiyele sahiptir. Dijital teknolojiler, finansal kurumların veri analitiği ve yapay zekâ gibi araçları kullanarak fon kullandırım süreçlerini daha hızlı ve etkin bir şekilde gerçekleştirilmesine olanak tanıyabilmektedir. Bu durum, gereksiz kâğıt kullanımını azaltarak çevresel etkiyi minimize etmeye yardımcı olabilir. Ayrıca, dijital teknolojinin kullanımıyla birlikte karbon ayak izinin azaltılması ve enerji tasarrufu sağlanması gibi çevresel faydalar da elde edilebilir. Dolayısıyla, dijitalleşmenin fon taleplerinin değerlendirilmesinde kullanılması, bankacılık faaliyetleri içerisinde kullanımının yaygınlaştırılması çevresel sürdürülebilirlik açısından olumlu bir etki sağlayabilir.

4. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMANIN GERÇEKLEŞTİRİLMESİNDE KATILIM BANKALARININ ROLÜ

Kurumsal sürdürülebilirlik kavramı, süregelen kalkınma süreçlerinin neden olduğu çevresel sorunlara ilişkin uluslararası tartışmaların artması sonucunda ortaya atılmıştır. Kâr odaklı kurumsal stratejiler, sosyal ve çevresel boyutları da kapsayacak şekilde gelişme göstermiştir. Bu bağlamda kurumsal sürdürülebilirlik kavramı ortaya atılmış ve tanım olarak, işletmelerin hem doğrudan (hissedarlar, çalışanlar, müşteriler, baskı grupları, topluluklar vb.) hem de dolaylı paydaşlarının ihtiyaçlarını karşılarken gelecekteki paydaşlarının ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetinden ödün vermemesi şeklinde tanımlanmıştır (Akbaş ve Kaya, 2022). Bunun için ekonomik, sosyal ve çevreye duyarlı sermaye tabanlarının korunması, genişletilmesi ve politik arenada sürdürülebilirliğe katılımın sağlanması gerekmektedir.

Bankalar da tıpkı diğer ticari işletmelerde olduğu gibi kurumsal sürdürülebilirlik faaliyetlerinde bulunmaktadır. Bankalar bu faaliyetlerini raporlamakta, sürdürülebilir bankacılığa dört aşamada geçtikleri belirtilebilmektedir. İlk aşama savunmacı bankacılık olarak adlandırılır ve bu aşamada bankalar sürdürülebilirlik faaliyetlerine ilişkin dirençli bir tutum sergileyebilirler. İkinci aşama, önleyici bankacılık olarak ifade edilmektedir. Bu aşamada bankalar düzenleyici zorunluluklar sebebiyle sürdürülebilirlik uygulamalarının başlatılmasına uyum sürecini göstermektedir. Bankacılık faaliyetlerinin düzenleyici zorunlulukları doğrudan mevzuat yoluyla veya dolaylı olarak hükümet ve toplumsal kuruluşlar aracılığıyla oluşan baskıyı ifade etmektedir. Üçüncü aşama ise, agresif bankacılık olarak adlandırılan, çevresel konuların

yalnızca bankaların iç operasyonel süreçlerinde değil, karşılıklı çıkar anlayışında dış faaliyetlerinde de dikkate alınarak gerçekleştirilmesini ifade etmektedir. Dördüncü ve son aşama ise sürdürülebilirlik uygulamalarının bankanın tüm faaliyetlerine entegre edildiği sürdürülebilir bankacılıktır. Bu aşamada temel hedef, yalnızca finansal getirilere odaklanmaktan ziyade kararların sonuçlarının sürdürülebilir olmasıdır. Bu aşama ile bankacılık sisteminin sürdürülebilirliği tamamen içselleştirdiği söylenebilmektedir (Akbaş ve Kaya, 2022).

Türkiye’de 2021 yılı mart ayında katılım bankalarının sürdürülebilir bankacılığa geçişine ilişkin önemli bir adım atılmıştır. Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) ile İstanbul Uluslararası Kalkınmada Özel Sektör Merkezi ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı arasında bir mutabakat zaptı imzalanarak, İslami finansın kullanımı yoluyla sürdürülebilir kalkınma hedeflerine katkıda bulunmak amaçlanmıştır (TKBB, 2022). Buradaki temel amaç, yatırımların İslami finans ile uyumlu hale getirilmesidir. Kamu sektörüyle beraber özel sektörün dönüştürücü gücünden de yararlanılarak sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin ilerletilebileceği hedeflenmektedir. Bu iş birliği, katılım bankacılığında kullanılan tüm hizmet ve ürünlerin, sürdürülebilir bankacılık uygulamalarına adaptasyonunu sağlaması beklenmektedir. Bu mutabakat zaptı, Türkiye’deki katılım bankalarını agresif bankacılık aşamasından sürdürülebilir bankacılık aşamasına geçirecek önemli bir girişim olarak görülmektedir (Aras vd., 2018).

Tablo 1. Katılım Bankaları Dijital Bankacılık Verileri

Yıl	Aktif Dijital Müşteri Sayısı (Milyon Kişi)	Toplam İşlem Hacmi (Milyar TL)	Toplam İşlem Adedi (Milyon)
2020	3,3	593,70	103,5
2021	4	1.000	135,6
2022	4,7	2.900	125,5
2023	5,4	3.200	137,8

Kaynak: TKBB Veri Petegi, 2024

Tablo 1’de sunulan veriler, katılım bankalarının dijital bankacılık alanında önemli bir ilerleme kaydettiğini ortaya koymaktadır. Aktif dijital müşteri sayısındaki sürekli artış, katılım bankalarının dijital hizmetlerinin tüketiciler arasında güçlü bir şekilde benimsendiğini ve tercih edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte toplam işlem hacmindeki artış, finansal işlemler için dijital platformların kullanımının arttığını ifade etmektedir. Dijital bankacılık operasyonlarının genellikle azalan fiziksel kaynak kullanımı ve karbon emisyonlarında potansiyel azalma gerektirdiği göz önüne alındığında, bu tür eğilimler katılım bankalarının sürdürülebilirlik girişimlerini destekleme konusunda umut vaat etmektedir. Ancak toplam işlem sayısında gözlenen dalgalanmalar, tüketici davranış dinamikleri ve piyasa koşulları gibi faktörlerin birleşiminden etkilenen bir değişkenliğe işaret ediyor olabilir. Katılım bankaları, bu iç görülerden yararlanarak, dijital bankacılıkta sürekli büyümeyi teşvik ederken aynı zamanda çevresel etkileri de azaltmaya yönelik sürdürülebilirlik stratejilerini daha da geliştirip uygulayabilir pozisyon için çeşitli politikalar üretebilmesi beklenebilmektedir.

Katılım bankaları sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesinde; finans sektöründeki istikrar ve dayanıklılığın artırılması, finansal sistemin kapsayıcılığının geliştirilmesi, çevresel ve sosyal sorunların iyileştirilmesi gibi temel roller üstlenebilmektedir. İstikrar ve dayanıklılığın artırılması rolü ile açıklanan temel hedef, İslami finans sisteminin getirdiği prensipler ile riskin paylaşımı ilkesinin devreye girerek gerçek bir mal alımına dayalı işlemlerin gerçekleştirilmesi kuralıyla borçluluk seviyesini sınırlandırmasıdır. Risk paylaşımının yapılabilir olduğu bir finans sistemi, bankacılık sistemi içerisindeki kullanılan fonların efektif dağılımı ve risk paylaşımının daha şeffaf bir ortamda gerçekleştirilmesine olanak tanımaktadır. Gerek fon kullandıran bankalar gerekse finansman ihtiyacı duyan yatırımcıların bu efektif dağılımın yapıldığı sistemde disipline olması gerekmektedir. Bu disipline olma sonucunda yapılacak olan işlemlerin daha sağlıklı bir finansal sistem içerisinde yapılmasını destekler nitelikte yapılması sürdürülebilir kalkınma faaliyetlerine zemin hazırlayan bir finansal yapı sunmaktadır (Gedikli, 2020).

Katılım bankaları, İslami değerler doğrultusunda adalet ve refah hedeflerine katkıda bulunmak için iki temel ilkeye odaklanmaktadır. İlk ilke olan risk paylaşımı ilkesi, İslami finans ilkeleriyle uyumlu olarak, yatırım ve kâr-zararın banka ile müşteri arasında adil bir şekilde dağıtılmasını içerir. Bu da ekonomik adalete katkı sağlamaktadır. İkinci olarak odaklanılan ise, katılım bankaları kaynaklarının makul bir kısmını düşük gelirli bireylere ve daha geniş bir topluma yardım etmek için ayırmasıdır. Bu destek, yoksulluğun

azaltılması, girişimciliğin kolaylaştırılması, istihdamın artırılması ve gelir eşitsizliğinin azaltılmasını kapsar. Katılım bankaları bu ilkeler temelinde faaliyet göstererek toplumda adalet ve refahı artırmayı hedefler (Umer vd., 2014).

İslami bankacılıkta çevresel ve sosyal konularla ilgili birçok teşvik edici kaide ve yasak bulunmaktadır. İslam hukukuna uygunluğun (helal) sağlanması tüm faaliyetler için temel bir kriterdir ve yasaklanmış alanlardan (haram) kaçınılması da aynı derecede önemlidir. Helal (izin verilen) ve haramın (yasaklanan) kapsamı, özellikle finans sektörü için çok geniş olmakla birlikte, helal faaliyetler erdemli, topluma veya çevreye zarar vermeyen ve etik ilkelerle uyumlu faaliyetler olarak görülebilir. Buna karşılık, haram konular toplumda ve çevrede zarara ve yıkıma yol açabilecek konulardır (Akbaşı ve Kaya, 2022).

5. SONUÇ

Küresel iklim değışiklikleri toplumsal, ekolojik ve ekonomik problemleri beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma ve yeşil ekonomi ile ilgili atılacak adımlar oldukça önem arz etmektedir. Yeşil ekonomi, kaynakların yenilenerek verimli bir şekilde ve toplumların refahı için kullanılması gerektiğini savunan bir ekonomik sistemdir. Yeşil ekonomiyle sık sık bir arada kullanılan sürdürülebilir kalkınma ise, sistemler ve toplumlar için doğal kaynaklar sağlama amacı taşıyan ve bunun yanında insani gelişim hedeflerine sahip olan modeldir. Günümüz toplumların ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların ihtiyaçlarını da göz önüne alarak karşılayan bu model 20. yüzyıl sonlarına doğru küresel bir nitelik kazanmıştır. “Sürdürülebilirlik” tüm toplumların hedefidir. Bu bağlamda sürdürülebilirlik adına nasıl adımlar atılması gerektiği önem taşımaktadır. Sürdürülebilir ekonomik kalkınma ancak sürdürülebilir çevre ile mümkündür. Sürdürülebilir çevre koşullarının sağlanması için gelişmekte olan teknolojik yeniliklerin takibi ve çevresel şartların iyileştirilmesine yönelik yapılan AR-GE çalışmalarına desteklenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, birbirini doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen dijitalleşme, sürdürülebilirlik ve bankacılık kavramlarının katılım bankacılığı özelinde nasıl bir etkileşim içerisinde olduğu sorusu araştırılmıştır.

Katılım bankaları, sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda faaliyet göstererek çevresel, sosyal ve yönetim faktörleri arasında güçlü bir ilişki kurmaktadır. Çevresel olarak, katılım bankaları faizsiz finans prensipleri çerçevesinde çevre dostu yatırımlara odaklanarak karbon ayak izini azaltmaya yönelik projelere finansal destek sağlarlar. Aynı zamanda, sosyal sorumluluklarına odaklanarak toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik projeleri destekler ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik ederler. Yönetim açısından ise, katılım bankaları şeffaflık, hesap verebilirlik ve etik değerlere dayalı bir yönetim anlayışını benimseyerek kurumsal yönetim standartlarını yüksek tutarlar. Bu şekilde, katılım bankaları sadece finansal başarıya odaklanmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal ve çevresel fayda sağlamaya da çalışırlar. Bu faktörlerin bir araya gelmesi, katılım bankalarının sürdürülebilirlik kavramına katkı sağlamasını ve finansal sistemde daha dengeli bir yapı oluşturmasını sağlamaktadır.

Çalışma, katılım bankacılığı ve sürdürülebilirliğin finansal piyasalardaki etkileşimini ve dijital bankacılığın bu etkileşime katkılarını incelemektedir. Katılım bankaları, İslami finansal prensipler üzerine kurulu bir sistemken, dijital bankacılık teknolojik gelişmelerin finansal piyasaları etkileyerek klasik bankacılık ritüellerinin değışimine sebebiyet vermektedir. Sürdürülebilirlik kavramı ise geniş anlamda incelendiğinde sosyal ve çevresel sorumluluk bilinciyle ele alınan bir kavram olarak karışımıza çıkmaktadır. Genelden özele bir perspektif çizildiğinde, sürdürülebilirlik kavramının çevresel sorumluluk bilinciyle ortaya çıkardığı bir takım prensip, özellik ve kuralların dijitalleşme süreçlerini de kapsadığı anlaşılmaktadır. Dijitalleşme süreçlerinin, kâğıt israfı, zaman israfı, mekân israfı gibi birçok kaybın önüne geçebilmek, fayda-maliyet analizlerinde maksimum verimi elde edebilmek için gerçekleştirilmesi, sürdürülebilirlik süreçlerinin de bir parçası olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bir dijitalleşme AR-GE çalışması gerçekleştirildiğinde bir finansal işlemin geleneksel işlem yoğunluğundan çıkartılarak dijital platformlarda, şubesiz, evraksız ve zaman kaybı olmadan gerçekleştirilebilir hale getirilmesi finans sektörü için doğrudan bir kıymet oluşturuyorken sürdürülebilirlik amaçları açısından da dolaylı bir kıymet oluşturmaktadır.

Dijitalleşme ve sürdürülebilirlik kavramları, aralarındaki bağlantı ve birbirlerini karşılıklı olarak etkileyerek gelişim süreçlerini devam ettirmeleri, adaletli ve sürdürülebilir bir toplumun inşasında ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması için gerekli zemini hazırlama imkânı sunmaktadır. Çalışmada, dijitalleşme ve sürdürülebilirlik çatısı altında katılım bankacılığının kendi usul ve esasları açısından değerlendirilerek, sürdürülebilirlik ilkeleri ile benzeşen yönlerinin ortaya çıkarılarak mevcut finansal yapının

öncelikli ihtiyaçlarını ve temel faaliyetlerini sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda gerçekleştirebilmesi için yol gösterici adımların belirtilmesi amaçlanmıştır.

Dijital bankacılığın katılım bankacılığına etkileri açısından bakıldığında, katılım bankacılığının müşterilere daha fazla işlem için erişim sağlama ve operasyonel verimliliği artırma potansiyeli sunmanın hedeflendiği görülmektedir. Mobil uygulamalar, çevrimiçi bankacılık ve dijital ödeme sistemleri gibi dijital araçlar, katılım bankalarının müşterilerine daha iyi hizmet verme imkânı sunmaktadır. Sürdürülebilirlik ve katılım bankacılığı ise, katılım bankalarının İslami finans kuralları çerçevesinde gerçekleştirdiği işlemlerin sürdürülebilirlik alt hedeflerine uyumlu olması ve risk paylaşımında adalet, etik yatırım araçlarının sunumu gibi finansal projelerin desteklenmesi açısından ortak paydada buluşmaktadır.

Sonuç olarak, katılım bankacılığı sürdürülebilirlik ilkelerini teşvik eden, finansal sistemi daha adaletli, daha etik değerlere sahip bir yapıya büründüren finansal bir araç olarak görülmektedir. Dijitalleşme süreçlerinin, katılım bankalarında uygulanan İslami finans prensiplerini daha etkin hale getirerek, sürdürülebilirlik genel prensipleri bağlamında etkin bir uygulama alanı bulması ve müşterilerine bu ilkeleri benimseterek bireylerin ve kurumların sürdürülebilirlik süreçlerine dahil olmasını teşvik etmesi, bahsi geçen kavramların doğrudan ve dolaylı olarak birbirini etkilediği ve süreç geliştirme aşamalarında bu ikili etkinin dikkate alınarak faaliyet alanı oluşturulması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Makale ile ilgili notlar

Bu çalışma bilimsel etik kurul izni gerektirmemektedir.

Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmıştır. Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Araştırmanın tüm sürecine yazarlar eşit derecede katkıda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Akbaş, F. (2023). Katılım bankalarının kârlılığı üzerinde sürdürülebilirlik performanslarının etkisi: Panel veri ile türkiye üzerine bir uygulama. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 26(1), 83-94. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1230910>
- Akbaş, F. ve Kaya F. (2022). Katılım bankalarının kurumsal sürdürülebilirliklerini etkileyen finansal performans göstergelerinin incelenmesi. *Maliye ve Finans Yazıları*, (117), 159-176. <https://doi.org/10.33203/mfy.1069368>
- Albaraka Türk. (04 Şubat 2024). *Çevre yönetim sistemi ve sürdürülebilirlik çalışmaları*. <https://www.albaraka.com.tr/tr/hakkimizda/surdurulebilirlik/cevre-yonetim-sistemi-ve-surdurulebilirlik-calismalar>
- Albaraka Türk. (04 Şubat 2024). *Sürdürülebilirlik*. <https://www.albaraka.com.tr/tr/hakkimizda/surdurulebilirlik>
- Aras, G., Tezcan, N. ve Furtuna, Ö. K. (2018). Çok boyutlu kurumsal sürdürülebilirlik yaklaşımı ile türk bankacılık sektörünün değerlendirilmesi: Kamu-özel banka farklılaşması. *Ege Akademik Bakış*, 18(1), 47-61. <https://doi.org/10.21121/eab.2018131895>
- Aysan, A. F., ve Büyükdeniz, T. (2022). Döngüsel ekonominin sermaye piyasaları yoluyla finansmanı: yeşil tahviller. M. Bulut ve C. Korkut (Eds.) içinde, *Döngüsel ekonomi ve sürdürülebilir hayat* (ss. 23-44). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Baranes, A. (2009). Towards sustainable and ethical finance. *Development*, 52(3), 416-420. <https://doi.org/10.1057/dev.2009.47>
- Böcker, L. ve Meelen, T. (2017). Sharing for people, planet or profit? Analysing motivations for intended sharing economy participation. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 23, 28-39. <https://doi.org/10.1016/j.eist.2016.09.004>
- Bulut, M. ve Korkut, C. (2022). Yeni bir ekonomik paradigma arayışı içinde döngüsel ekonomi ve insani finans. M. Bulut ve C. Korkut (Eds) içinde, *Döngüsel ekonomi ve sürdürülebilir hayat* (ss. 1-22). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. <https://doi.org/10.53478/TUBA.978-605-2249-97-0.ch01>
- Canbaz, M. F. (2022). Sürdürülebilir kalkınma hedefleri ve islami finans perspektifi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(4), 1948-1966. <https://doi.org/10.21547/jss.1109383>
- Cevherli, F. ve Orhan, Z. H. (2021). Havayı kirletme hakkı satın alınabilir mi?: İslam hukuku'nda çevrenin korunması perspektifinden kyoto protokolü. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 7(3), 286-305. <https://doi.org/10.54427/ijisef.1002638>
- Chapra, M. U. ve Saraç, M. (2014). *İslam iktisadında ahlak ve adalet*. İsisfam Yayınları.
- Chowdhury, G. (2012). An agenda for green information retrieval research. *Information Processing and Management*, 48(6), 1067-1077. <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2012.02.003>
- Dinçer, Ö. ve Tarakcıoğlu Altınay, A. (2022). A research on the effects of sustainability reports published in the banking sector on financial performance. *International Journal of Business and Economic Studies*, 4(2), 112-126. <https://doi.org/10.54821/uiecd.1166770>
- Ding, R., Shi, F. ve Hao, S. (2022). Digital inclusive finance, environmental regulation, and regional economic growth: an empirical study based on spatial spillover effect and panel threshold effect. *Sustainability*, 14(7), 4340. <https://doi.org/10.3390/su14074340>
- Gedikli, E. Y. (2020). *Katılım bankacılığında sürdürülebilirlik faaliyetleri üzerine bir araştırma* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Hobson, K. ve Lynch, N. (2016). Diversifying and de-growing the circular economy: radical social transformation in a resource-scarce world. *Futures*, 82, 15-25. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2016.05.012>

- Irajifar, L., Chen, H., Lak, A., Sharifi, A. ve Cheshmehzangi, A. (2023). The nexus between digitalization and sustainability: A scientometrics analysis. *Heliyon*, 9(5), e15172. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e15172>
- Kathan, W., Matzler, K. ve Veider, V. (2016). The sharing economy: your business model's friend or foe? *Business Horizons*, 59(6), 663-672. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2016.06.006>
- Kırbaşı, M. ve Avunduk, Z. B. (2022). Yeşil hizmet inovasyonu: bankacılık sektöründe kalitatif bir araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, (Özel Sayı), 26-52. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1151998>
- Konys, A. (2020). How to support digital sustainability assessment? An attempt to knowledge systematization. *Procedia Computer Science*, 176, 2297-2311. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2020.09.288>
- Kuveyt Türk. (01 Mart 2024). *Sürdürülebilirlik*. <https://www.kuveytturk.com.tr/blog/kategori/surdurulebilirlik>
- Kaya, E. Ö. (2010). Sürdürülebilir kalkınma sürecinde bankaların rolü ve türkiye’de sürdürülebilir bankacılık uygulamaları. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 75-94.
- Özçağ, M. ve Hotunluoğlu, H. (2015). Kalkınma anlayışında yeni bir boyut: Yeşil ekonomi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 303-324. <https://doi.org/10.18026/cbusos.85473>
- Öztürk, E. ve Arıkan, Ö. U. (2022). Dijital paylaşım ekonomisi platformlarının sürdürülebilirlik bağlamında incelenmesi. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 14(26), 241-258. <https://doi.org/10.20990/kilisiibfakademik.1063928>
- Park, H. ve Kim, J. D. (2020). Transition towards green banking: role of financial regulators and financial institutions. *Asian Journal of Sustainability and Social Responsibility*, 5(1), 1-25. <https://doi.org/10.1186/s41180-020-00034-3>
- Patnaik, A. (2018). Sustainable digitalization. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*, 5(7), 1418-1422.
- Peeters, H. (2005). Sustainable development and the role of the financial world. L. Hens ve B. Nath (Eds.), *The World Summit On Sustainable Development: The Johannesburg Conference* (pp. 241-274). https://doi.org/10.1007/1-4020-3653-1_11
- Raghavan, B. ve Ma, J. (2011). The energy and emergy of the internet. In *Proceedings Of The 10th ACM Workshop On Hot Topics in Networks* (pp. 1-6). <https://doi.org/10.1145/2070562.2070571>
- Reyhan, A. S. (2014). Sürdürülebilir üretim-tüketim politikaları çerçevesinde “yeşil ekonomi” üzerine bir değerlendirme. *Memleket Siyaset Yönetim*, 9(22), 327-347.
- Saracel, N. ve Aksoy, I. (2021). Dijital sürdürülebilirlik, boyutları ve koşulları. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10(2), 347-356.
- Saraç, M. ve Altun, F. (2022). İslam’a duyarlı işletmelerin sürdürülebilirlik algısı ve uygulaması: katılım bankalarının kurumsal müşterileri üzerine bir araştırma. M. Bulut ve C. Korkut (Eds.) içinde, *Döngüsel Ekonomi ve Sürdürülebilir Hayat* (ss. 175-212). Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.
- Schwanholz, J. ve Leipold, S. (2020). Sharing for a circular economy? an analysis of digital sharing platforms’ principles and business models. *Journal of Cleaner Production*, 269. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.122327>
- Simona, G., Sebastiano, M., Valeria, N. ve Carlo, V. (2021). Sustainable development and financial institutions: Do banks' environmental policies influence customer deposits? *Business Strategy and The Environment*, 30(1), 643-656.
- Stuermer, M. (2014). Characteristics of digital sustainability. In *Proceedings Of The 8th International Conference On Theory And Practice Of Electronic Governance*, 494-495. <https://doi.org/10.1145/2691195.2691269>

- Şendurur, U. ve Temelli, F. (2018). Türkiye’de faaliyet gösteren geleneksel bankalar ve katılım bankalarının sürdürülebilirlik açısından karşılaştırılması. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(2), 330-346. <https://doi.org/10.31460/mbdd.344785>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (17 Aralık 2023). *Sürdürülebilir kalkınma amaçları, temel bilgiler*. <http://www.surdurulebilirkalkinma.gov.tr/temel-tanimlar/>
- Tabakoğlu, A. (2013). *İslâm İktisadına Giriş*. Dergâh Yayınları.
- Tekin, Z. (2020). Katılım bankacılığında inovatif ve dijital çözümler: Türkiye için bir model önerisi. *Turkish Studies-Economy*, 15(3), 1625-1638.
- TKBB. (19.12.2023). *Katılım bankaları 2022 faaliyet raporu*. <https://tkbb.org.tr/kurumsal/hakkimizda/faaliyet-raporlari>
- TKBB. (08.04.2024). *Veri peteği 2024*. <https://veripetegi.tkbb.org.tr/>
- WCED, S. W. S. (1987). World commission on environment and development. *Our Common Future*, 17(1), 1-91.
- Xu, J., She, S. ve Liu, W. (2022). Role of digitalization in environment, social and governance, and sustainability: Review-based study for implications. *Frontiers in Psychology*, 13, 1-15. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.961057>
- Yalçın, A. Z. (2016). Sürdürülebilir kalkınma için yeşil ekonomi düşüncesi ve mali politikalar. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 749-775. <http://dx.doi.org/10.18074/cnuiibf.282>
- Yıldırım, S. ve Yıldırım, D. Ç. (2022). İslami bankacılık sektöründe dijital dönüşüm ve adaptasyon: türkiye örneği. *Kapanaltı Muhasebe Finans Ekonomi Dergisi*, (1), 73-84.
- Burinskienė, A. ve Seržantė, M. (2022). Digitalisation as the indicator of the evidence of sustainability in the European Union. *Sustainability*, 14(14), 8371. <https://doi.org/10.3390/su14148371>
- Ziraat Katılım. (29 Kasım 2023). *Ziraat katılım sürdürülebilirlik politikası*. <https://www.ziraatkatilim.com.tr/sites/default/files/2023-06/S%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClebilirlik%20Politikas%C4%B1.pdf>
- Zouari, G. ve Abdelhedi, M. (2021). Customer satisfaction in the digital era: evidence from ıslamic banking. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 10, 1-18. <https://doi.org/10.1186/s13731-021-00151-x>

A Comprehensive Analysis of Blockchain Applications in Supply Chain Management and Logistics Activities

Tedarik Zinciri Yönetiminde ve Lojistik Faaliyetlerde Blockchain Uygulamalarının Kapsamlı Bir Analizi

İbrahim Ethem DAĞDEVİREN¹, Şakir MİRZA²

- Öğretim Görevlisi, Uşak Üniversitesi, ethem.dagdeviren@usak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2317-6407>
- Öğretim Görevlisi, Uşak Üniversitesi, sakir.mirza@usak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4869-864X>

Makale Türü Article Type
Derleme Review Article

Başvuru Tarihi/Application Date
02.01.2024

Yayına Kabul Tarihi/Acceptance Date
24.02.2024

DOI
10.20875/makusobed.1413455

Abstract

Blockchain technology, which is impossible for people and businesses to ignore and brings great changes at the sectors where it is used, contributes to the solution of many problems at businesses. However, it has not been applied in the field of supply chain and logistics to the expected extent and there are the limited number of studies in the literature on this subject compared to other fields. In this context, the aim of the study is to explain blockchain technology in detail, to ensure that the technology is fully recognized, to create awareness on businesses by explaining its benefits with examples of use in supply chain and logistics activities, and to contribute to later researchers by identifying the gaps in the literature by analyzing the literature. As a result of the exploratory research, it was determined that blockchain technology contributes to the solution of many problems, especially reliability, cost, flexibility, delays, transparency, and low performance. Considering the result of the literature analysis, it has been concluded that academic studies on blockchain technology in the field of supply chain and logistics are not sufficient, and the number of these studies should be increased in order for the technology to be learned and used by more businesses in the relevant field.

Keywords: *Blockchain, Blockchain Technology in Supply Chain, Blockchain Technology Applications in Logistics Activities.*

Öz

İnsanlar ve işletmeler için göz ardı edilmesi imkânsız olan ve kullanıldığı sektörlerde büyük değişimleri beraberinde getiren blok zincir teknolojisi, işletmelerde birçok sorunun çözümüne katkı sağlamaktadır. Ancak blokzincir teknolojisi, tedarik zinciri ve lojistik alanında beklenen ölçüde uygulanmamış ve bu konuda literatürde diğer alanlara göre sınırlı sayıda çalışmaya yer verilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, blokzincir teknolojisini açıklamak, teknolojinin iyi tanınmasını sağlamak, faydalarını tedarik zinciri ve lojistik faaliyetlerinde kullanım örnekleri ile açıklayarak işletmeler üzerinde farkındalık yaratmak ve literatür analizi yaparak literatürdeki boşlukları tespit ederek sonraki araştırmacılara katkı sağlamaktır. Yapılan keşifsel araştırma sonucunda blockchain teknolojisinin güvenilirlik, maliyet, esneklik, gecikmeler, şeffaflık ve düşük performans başta olmak üzere birçok sorunun çözümüne katkı sağladığı tespit edilmiştir. Yapılan literatür analizi sonucunda, tedarik zinciri ve lojistik alanında blockchain teknolojisine yönelik akademik çalışmaların yeterli olmadığı, teknolojinin ilgili alanda daha fazla işletme tarafından öğrenilebilmesi ve kullanılabilmesi için bu çalışmaların sayısının artırılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Blockchain, Tedarik Zincirinde Blockchain Teknolojisi, Lojistik Faaliyetlerde Blockchain Uygulamaları.*

Bu makaleye atıfta bulunmak için:

Dağdeviren, İ. E.. ve Mirza, Ş. (2024). A comprehensive analysis of blockchain applications in supply chain management and logistics activities. *MAKU SOBED*, (39), 151-168. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1413455>

GENİŞLETİLMİŞ ÖZET

Kripto paralar dışında tedarik zinciri ve lojistik faaliyetlerde de kullanılabilen, birçok şirketin yatırım yaparak kullandığı ve gelecek vaat eden blockchain teknolojisi “farklı amaçlarla verilerin ve varlıkların transferinin yapılmasına, işlem kayıtlarının güvenli olarak dijital ortamda tutulmasına imkân sağlayan bir teknolojidir” (Blockchain Türkiye Platformu, 2019, s. 8). İnsanların ve işletmelerin görmezden gelmesinin mümkün olmadığı, kullanıldığı sektörlerde büyük değişikliklere neden olan blockchain teknolojisi, işletmedeki birçok sorunun çözümüne de katkı sağlamaktadır. Fakat son zamanlarda dikkatleri üzerine çekmesine rağmen işletmeler arası rekabetin yaşandığı tedarik zincirinde ve lojistik faaliyetlerde beklenen düzeyde uygulama alanı bulup kullanımı yaygınlaşmamış ve literatürde bu konuda sınırlı sayıda çalışma yer almıştır. Yapılan akademik çalışmalarda da blockchain teknolojisinin kullanımının lojistik ve tedarik zinciri faaliyetlerine uygun olduğu (Meng vd., 2018; Jain vd., 2020), fakat bu alanlarda yeterli çalışmanın olmadığı, dolayısıyla blockchain teknolojisinin tam olarak anlaşılmadığı ve lojistik ve tedarik zinciri faaliyetlerinde yeterli uygulama alanı bulamadığı belirtilmiştir (Hinckeldeyn ve Jochen, 2018; Hackius ve Peterson, 2017; Tijan vd., 2019; Tandon vd., 2021; Risius ve Spohrer, 2017; Aylak, 2022; Tanrıverdi vd., 2019).

Bu çerçevede çalışmanın amacı, blockchain teknolojisini detaylı bir şekilde açıklayarak, teknolojinin tam olarak öğrenilmesini sağlamak, tedarik zinciri ve lojistik faaliyetlerde kullanım örnekleri ile faydaları belirtilerek işletmeler üzerinde farkındalık oluşturmak ve literatür analizi ile literatürdeki eksikler tespit edilip daha sonraki araştırmacılara katkı sağlamaktır. Blockchain teknolojisi her ne kadar 2008 yılından itibaren literatürde yer almaya başlamış olsa da aslında teknolojinin anlaşılması ve uygulanması konusunda hala birçok alanda sorun bulunmaktadır. Özellikle tedarik zinciri ve lojistik alanındaki bu sorunun giderilmesine katkı sağlamak amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda sektörde teknolojiyi kullanan işletmeler belirlenerek kullanım örnekleri araştırılmış ve konuyla ilgili kapsamlı literatür analizi gerçekleştirilmiştir. Böylece, tedarik zinciri ve lojistik alanında kavramın anlaşılabilirliğinin kolaylaşması ile sektörde kullanımının yaygınlaşması ve işletmelere sürdürülebilir rekabet avantajı sağlaması beklenmektedir. Literatür analizi sonucunda da sınırlı sayıda olan akademik çalışmaların hangi alanlarda yapıldığı ve hangi alanlarda eksikliklerin olduğu tespit edilerek bu konuda araştırmacılara da katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Yapılan araştırma sonucunda teknolojinin güvenilirlik, maliyet, esneklik, gecikmeler, şeffaflık ve performans düşüklüğü başta olmak üzere daha birçok sorunun çözümüne katkı sağladığı belirlenmiştir (Zhang, 2018; Tijan vd., 2019, ss. 7-11). Tedarik zinciri ve lojistik faaliyetlerde sahteciliğin önlenmesinde, çevresel duyarlılığın ön plana çıkarılmasında, güvenilirliğin ve şeffaflığın sağlanmasında, ürünün kalitesinin ön plana çıkarılmasında, konteyner ve ürün takibinin yapılmasında Walmart, Cambio, Toyota, Alibaba, Siemens, Samsung, UPS, Amazon, Provenance, Ford, Nestle, Maersk gibi Dünya çapında tanınmış büyük işletmelerin teknolojiye faydalandığı belirlenmiştir (Kshetri ve Loukoinanova, 2019; Kırkan, 2022, s. 399) Türkiye’de ise finans sektöründeki bazı işletmelerin teknolojiyi kısmen kullandığı belirlenmiş fakat tedarik zincirinde ve lojistik faaliyetlerde ise belirtilen küresel işletmelerin dışında kullanan işletmeye rastlanılmamıştır. Yaygın kullanılmamasının sebebi olarak da teknolojinin tam olarak anlaşılabilmesi ve işletmelerin özel bilgilerini diğer üyelerle paylaşmak istememeleri belirtilmiştir. Bu sorunun da teknolojinin kullanımının yaygınlaşması ile ortadan kalkması beklenmektedir (Sert, 2019).

Yapılan kapsamlı literatür analizi sonucunda da blockchain teknoloji ile ilgili akademik çalışmaların genellikle finans sektörü ile ilgili olduğu, tedarik zinciri ve lojistik alanında teknolojinin kullanımı ile çalışmaların daha kısıtlı olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmaların sayısının artırılması gerektiği, böylece bu alanda teknolojinin daha fazla işletme tarafından öğrenilerek kullanılabilmesi ifade edilmiştir. Bu yüzden tedarik zinciri ve lojistik faaliyetlerde blockchain teknolojisinin kullanımı ile ilgili yapılacak akademik çalışmaların sayısının artırılmasıyla sektörde teknolojinin daha fazla kullanılmasına, sektörün rekabet edebilirliğine, sürekliliğine ve gelişmesine katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca literatürün genellikle teknolojinin işletmelere faydaları ve sektörde kullanılabilirliği üzerinde yoğunlaştığı, farklı konularda sınırlı sayıda çalışmanın olduğu belirlenmiştir.

1. INTRODUCTION

In 2008, after an article written by Satoshi Nakamoto, blockchain technology became popular and it is often confused with bitcoin. Many of supply chain members in different geographies has led to the complexity of the supply chain and the emergence of different problems. To eliminate these problems, blockchain technology has started to be used in sectors such as health, public, insurance, finance, as well as

supply chain and logistics activities. Although, technology has many benefits such as trust in businesses, reduction of costs, increase in speed, prevention of fraud, reduction of returns, blockchain technology, it has not received the expected attention in supply chain and logistics activities. The reason for the lack of widespread use by businesses is often cited as the lack of understanding of blockchain technology by the relevant parties and the lack of sufficient academic studies on this subject. In this direction, in the study, blockchain technology is explained comprehensively, examples of its use in the sector and the benefits it provides to businesses are specified, and the studies in the national and international literature in this field are examined. In the literature, it is generally stated that research and awareness should be increased in order to popularise blockchain applications, and with the study, awareness is created on businesses about the technology. Thus, it contributes to the widespread use of technology in supply chain and logistics activities. The use of such a useful technology in the supply chain and logistics activities where there is competition between businesses contributes to the competition and sustainability of businesses. In addition, there are a limited number of studies in the literature on blockchain technology in supply chain and logistics activities. In this context, it contributes to the literature in this field. With the comprehensive literature study, it is ensured that the researchers who conduct the research on this subject are directed to different subjects and the literature is differentiated. By explaining blockchain technology in all details, the technology is better understood by individuals. In this context, blockchain technology is explained in detail, the benefits and application samples of its use in supply chain and logistics activities are mentioned, and the literature analysis of the studies in the national and international literature is made.

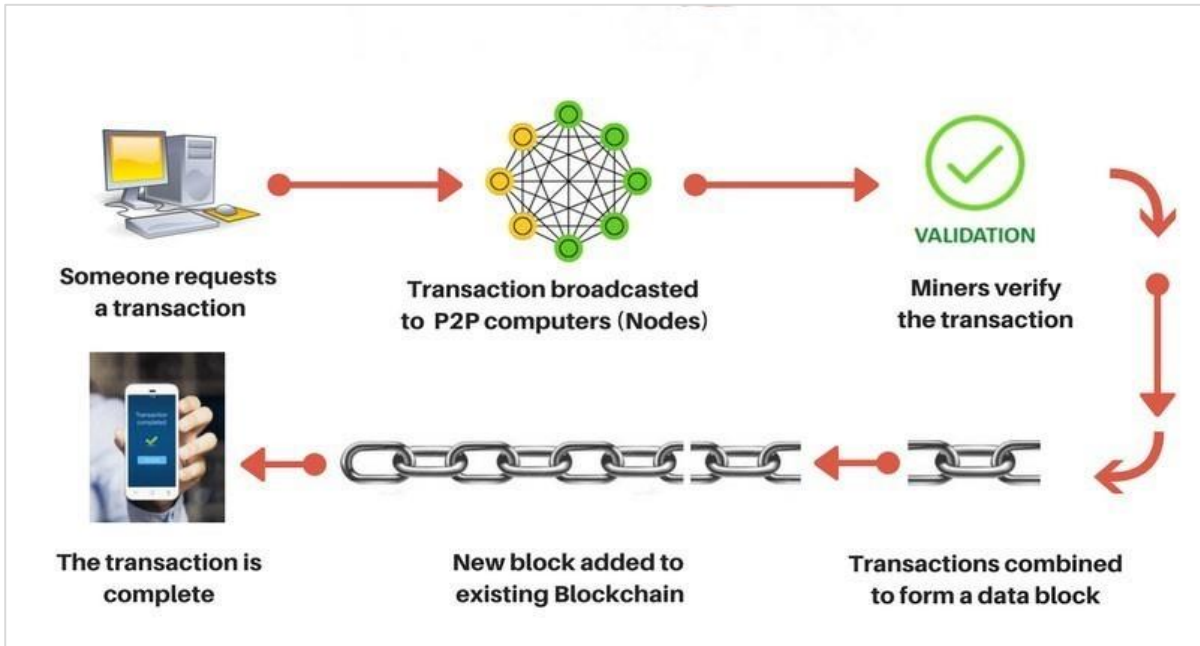
2. STRUCTURAL ANALYSIS OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY

The concept of blockchain, which was first mentioned in an article titled "How to Time-Stamp a Digital Document Block" written by Stuart Haber and Scott Stornetta, became more popular after Satoshi Nakamoto wrote "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System" in 2008. The concept of blockchain or blockchain (Ağcakaya and Kaya, 2022, p. 60), is "a unique cryptocurrency system in which data set transactions are effectively distributed" (Jiang et al., 2017, p. 2). In other words, blockchain is "a technology that enables the transfer of data and assets for different purposes and the secure digital storage of transaction records" (Blockchain Türkiye Platform, 2019, p. 8). Blockchain technology, which was mentioned among the top ten emerging technologies by the World Economic Forum in 2016 (Myeong and Jung, 2019, p. 2), is a distributed data storage system that does not allow the data in its network to be deleted, lost and changed (Kırbaç, 2020, p. 6). Because of this system is not under the control of any institution, organization or state, it has a different structure from traditional databases (Notheisen et al., 2017, p. 425).

Blockchain technology, which is stated as one of the most important inventions after the invention of the Internet (Efanov and Roschin, 2018, p. 116), has started to be recognized and expressed by more people, especially after cryptocurrencies such as Bitcoin started to be used by individuals (Myeong and Jung, 2019, p. 2). However, the confusion of the concept of bitcoin with blockchain, which was effective in the rapid spread of the blockchain concept, caused it to be evaluated only as "bitcoin blockchain" (Zile and Strazdiņa, 2018, pp. 12-20). Blockchain technology, which has a supportive structure, can integrate with many other technologies, and cryptocurrencies are only one of them. Therefore, bitcoin and blockchain technology are different technologies (Takaoğlu et al., 2019, p. 260).

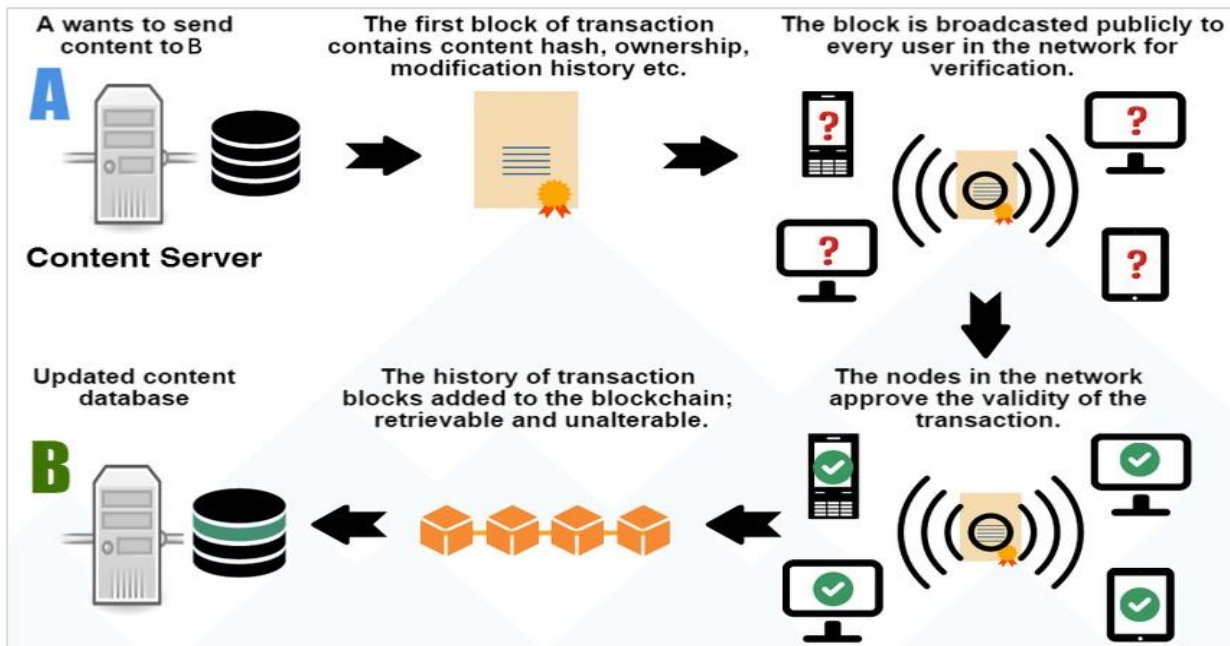
Blockchain serves as a database of transactions in the relevant field (Nebil, 2018, p. 108). There are three different structures in this technology block, chain and network. Blocks consist of a list of transactions recorded in the ledger within a certain time period. The chain is a hybrid structure that allows blocks to be linked and mathematically chained together. The network consists of nodes that make complete records of all transactions in the blockchain (Laurence, 2023, p. 4). The transactions recorded in blocks and encryption is performed here. Transactions made as a result of encryption cannot be changed. Then, thanks to the reconciliation and distributor feature, the data is saved and encrypted on the users' computers with the approval of all users (Nebil, 2018, p. 108). The recording and flow process of these transactions to the network is shown in Figure 1 and the working principle of the technology is shown in Figure 2.

Figure 1. The Process of Adding New Data in Blockchain

Source: Anish, 2017.

Figure 2. Overview of Blockchain Working Principle

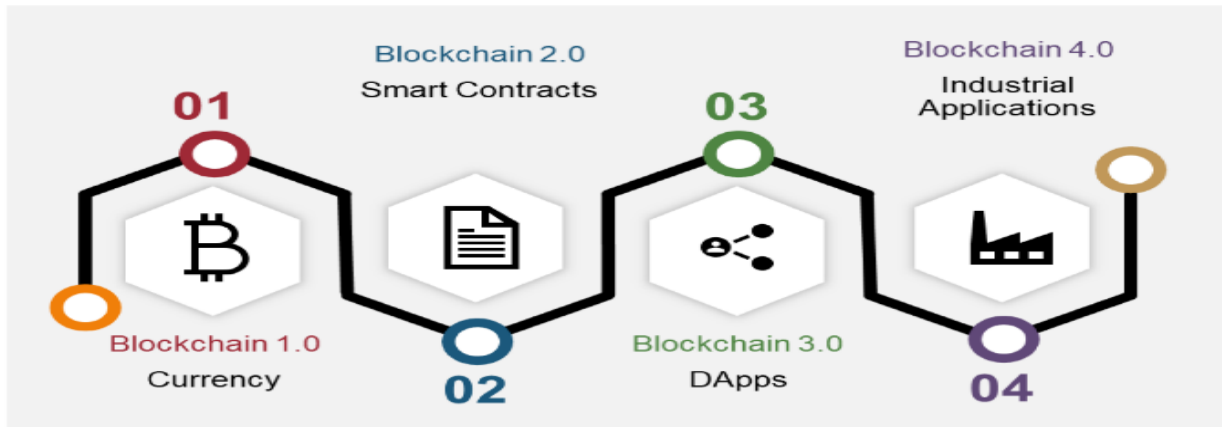

Source: Bhowmik and Fenk, 2017, p. 2.

The development process of blockchain technology, whose usage area in different sectors is increasing day by day, is widely evaluated in 4 stages. These stages are shown in Figure 3. Blockchain 1.0 refers to the currency and includes cryptocurrencies used in related money applications (Swan, 2015). All digital currencies are included in this blockchain (Ceylan and Işık, 2023, p. 136). In Blockchain 1.0, money transfers and electronic transactions made with digital currencies result in much lower transaction fees compared to the methods used in the traditional sense. In addition, since a pseudonym is used in Bitcoin transactions, more privacy is provided compared to credit card transactions. Digital currencies are more effective against inflation since they don't require transactions such as printing money and making financial regulations compared to currencies used in the traditional sense (Moore, 2013, pp. 147-149).

Blockchain 2.0, on the other hand, covers more detailed contracts than simple money transactions and includes financial and economic applications (Swan, 2015). Smart contracts are also recognised with blockchain 2.0 and they are more advanced versions than blockchain 1.0 (Ceylan and Işık, 2023, p. 136). Blockchain 3.0 is a technology that is more reliable than blockchain 1.0 and 2.0 in the fields of health, science, culture, art (Swan, 2015), communication of machines expressed as the Internet of Things, digital identity, cyber security (Tanrıverdi et al., 2019, p. 205). Blockchain 4.0 is a technology that focuses on distributed ledger technology within the framework of industry 4.0 applications (Ceylan and Işık, 2023, p. 136).

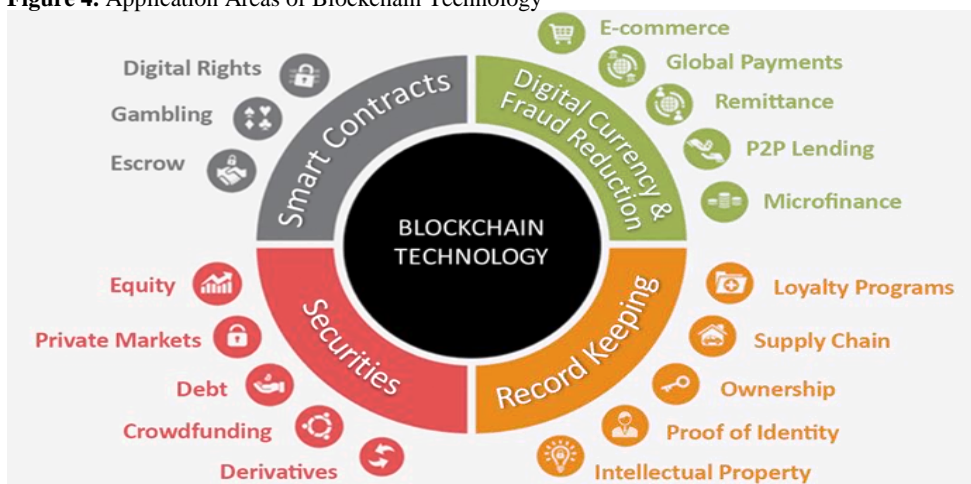
Figure 3. Development Process of Blockchain Technology

Source: Mohanty et al., 2022.

The blockchain applications, which are used in both financial and non-financial transactions (www.businesswire.com), are becoming more and more widespread in many areas such as health, logistics, education, supply chain, insurance, agriculture, automotive and public as well as cryptocurrencies. The usage areas of this technology are shown in Figure 4. International Business Machines (IBM), one of the largest US-based IT companies, stated that blockchain technology is used in the automotive, supply chain, transport, insurance, banking and financial services, public, healthcare and retail sectors (Ceylan and Işık, 2023, p. 142).

Figure 4. Application Areas of Blockchain Technology

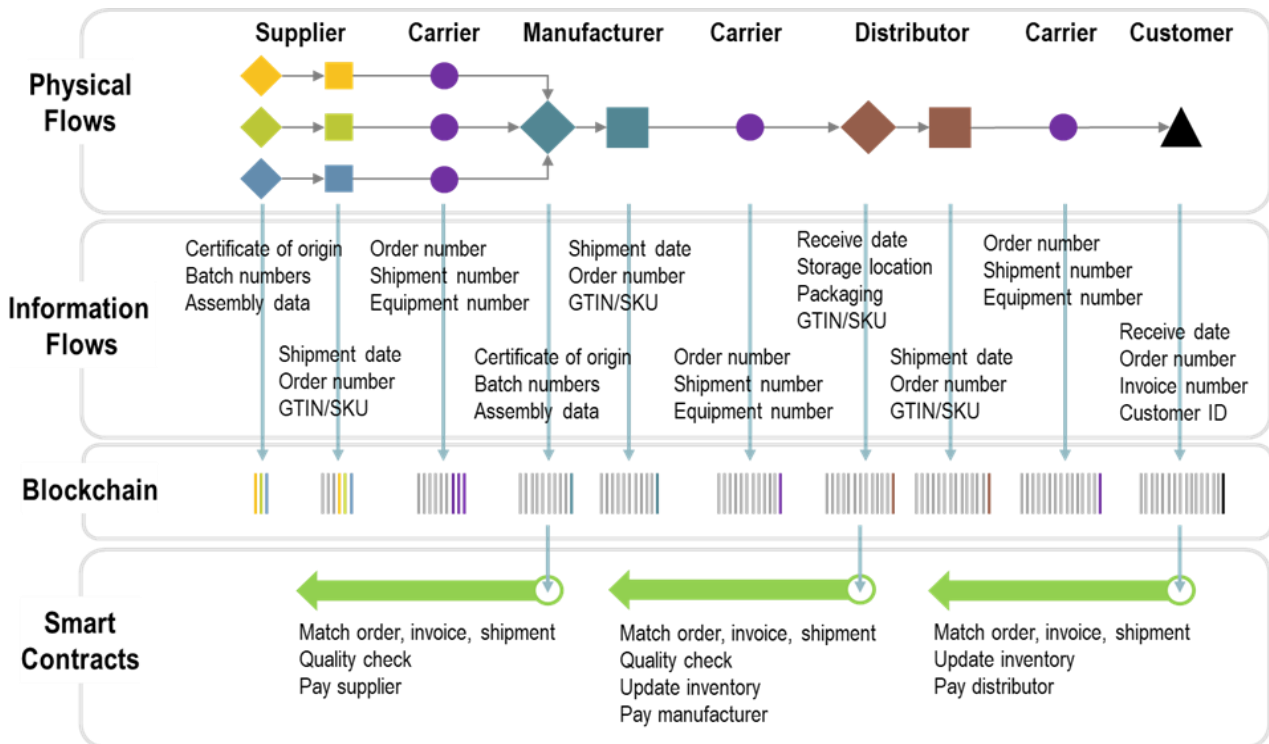
Source: Venkat, 2018.

3. BLOCKCHAIN APPLICATIONS IN SUPPLY CHAIN AND LOGISTICS ACTIVITIES

Factors such as the proliferation of supply chain members, increase in the number and types of documents used, different legal structures, different geographical regions, loss or forgery of documents have caused some problems in supply chain management (Yavuz and Avunduk, 2021, p. 46). Especially in order

to find solutions to such problems, blockchain technology has started to be used in logistics and supply chain activities (Gupta, 2017, p. 30). Although blockchain technology is expressed in cryptocurrencies, the applicability of this technology is not limited to cryptocurrencies (Hawlitschek et al., 2018, p. 50). Supply chain management and logistics activities are suitable areas for the using of blockchain technology (Hinckeldeyn and Kreutzfeldt, 2018). With the widespread use of Internet of Things applications in logistics and supply chain activities, the use of blockchain, which can also be used in integration with this technology, has also increased (Gupta, 2017, p. 30). Since the use of blockchain technology in the supply chain guarantees the quality and reliability of the product and facilitates the transactions between the parties, the use of this technology is expected to increase further than now in the future (Vurdu, 2021).

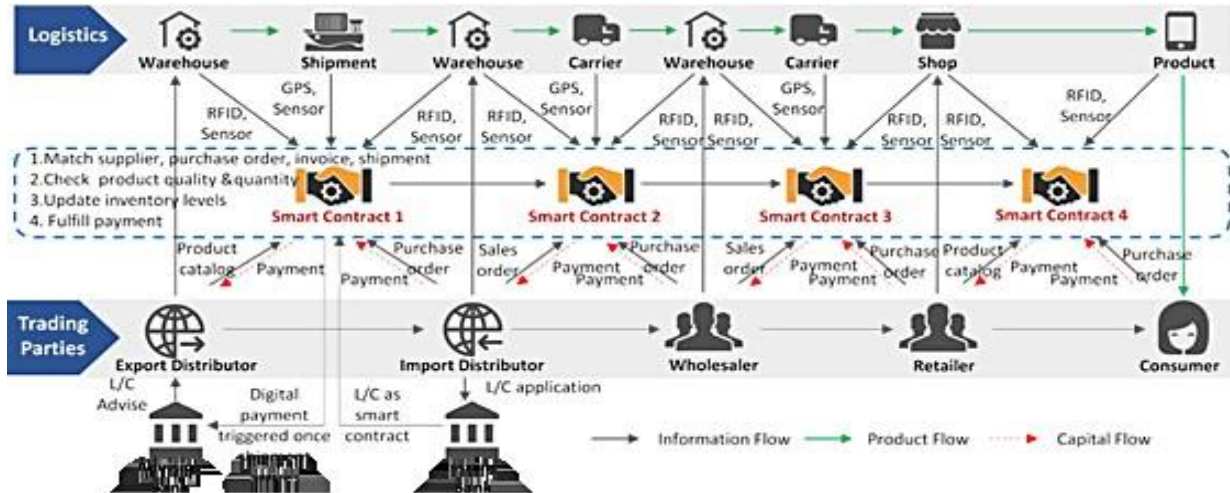
Figure 5. Blockchain Applications in Supply Chain Management

Source: Rodrigue, 2018, p. 22.

Figure 5 shows an example of how blockchain applications can be applied in supply chain activities. In this application, there are four stages: physical flow, information flow, blockchain and smart contracts. In the physical flow phase, there are supply chain members, and in the information flow, different information flows take place between these chain members. In the blockchain phase, the physical flow and information flow along the supply chain records in the blocks in the blockchain and the blocks connect to each other and all transactions that take place until the end which transformed into a chain (Rodrigue, 2018, p. 22). Instead of information and physical flow in the traditional method, encrypted blocks are used in this technology and the necessary information is contained in chains consisting of blocks (Yermack, 2017). The fourth stage, smart contracts, is an important stage for blockchain applications. A smart contract is "a digital contract that allows transactions to take place automatically within the specified conditions, eliminating buyers" (Kimani et al., 2020, p. 5). Smart contracts are realized by automatically generating the contract when the conditions are finalized thanks to the information in the blockchain (Rodrigue, 2018, p. 32). These contracts contain information and codes based on legal judgement between the parties. The code is used to facilitate security monitoring in order to fulfill the conditions specified in the contract (Tasananattakool and Techapanupreeda, 2018). Figure 6 shows an example of distribution activities when smart contracts are used in logistics activities.

Figure 6. Using Smart Contracts in Distribution

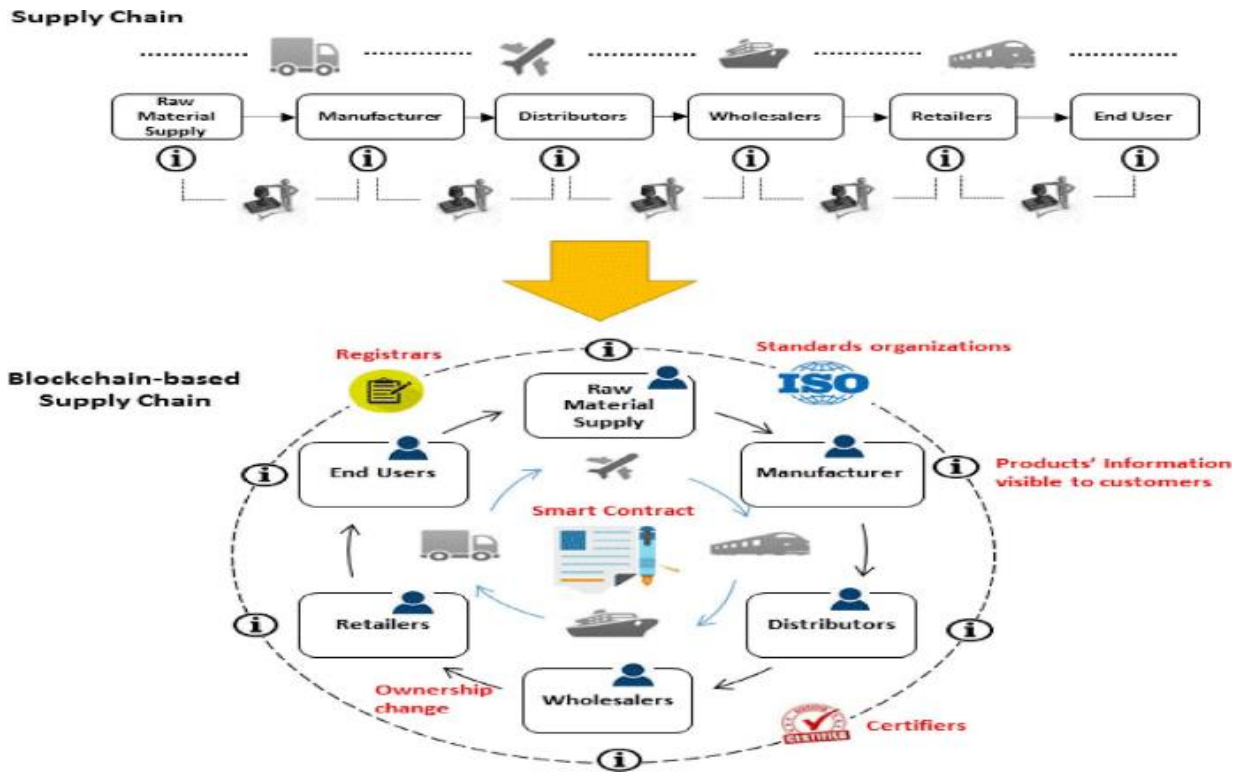
Source: Wang et al., 2019, p. 25.

By the use of blockchain technology, smart contracts have become widespread (Ünsal and Kocaoğlu, 2018, p. 59). Unlike normal contracts, smart contracts are prepared digitally (Yavuz and Avunduk, 2021, p. 44). By using these contracts, all transactions in the supply chain can be both securely recorded and instantly monitored by users (Baygın, 2022, p. 25). The information in the recorded smart contracts cannot be changed without any agreement of the parties in the supply chain. It provides great convenience to the parties, especially in terms of trust in payment transactions. After all the conditions specified in the contract are fulfilled, the payment transaction is carried out automatically (Rodrigue, 2018, p. 23). Interested parties can transparently follow every stage of all transactions thanks to the blockchain (Watanabe et al., 2015). In complex supply chains, if the information that should be shared between the supply chain members is not fully shared with the chain members, insufficient information and data reaches the end consumer, thus the trust in the chain members is negatively affected. However, thanks to smart contracts, full-time traceability is provided and chain members can make quick decisions and thus gain cost advantages (Kırbaç, 2020, p. 37). It also provides advantages in terms of cost and speed as it eliminates third parties such as notaries and banks (Luu et al., 2016, pp. 254-269).

It would be more beneficial for the parties if the people who prepare the contracts are equipped with legal and coding skills. Since these contracts are audited by users (Bilgili and Cengiz, 2022, p. 245) and cannot be changed after the contracts are prepared, it would be useful to be an expert in this field. There will likely be experts who will prepare these contracts in the future with the increase in their use in different fields (Akbulut, 2023, p. 63).

Figure 7 shows the traditional supply chain and the supply chain structure using blockchain technology. While the flow of information and materials is linear in traditional supply chains, this flow becomes cyclical in blockchain technology. The transparency of blockchain technology ensures that all supply chain members in the supply chain process are informed about the process. While in traditional supply chain processes, there may be a disconnection in the flow of materials and information between supply chain members, blockchain technology creates a circularity in the process as it ensures the integrity of this flow. However, this circularity may not be achieved due to the disconnection in the traditional supply chain process.

Figure 7. Transformation from Traditional Supply Chain to Supply Chain using Blockchain Technology

Source: Saberi et al., 2019, p. 2121.

4. STRATEGIC IMPORTANCE AND USAGE EXAMPLES OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN LOGISTICS AND SUPPLY CHAIN ACTIVITIES

In an age which globalization and competition are increasing day by day, the competition between enterprises is now experienced between supply chains. In addition, as a result of increasing the number of members in the supply chain and spreading to different geographies, the supply chain has become more complex and has led to the emergence of different problems. In order to gain a competitive advantage and make it sustainable, businesses use different technologies and strategies. In this direction, some businesses have started to use blockchain technology to deal with these problems and gain a competitive advantage. Toyota, Provenance, Walmart, Alibaba, Ford, Samsung, Apple, Amazon, Carrefour, Nestle, Siemens are successful businesses using blockchain technology in their supply chains (Kshetri and Loukoinanova, 2019). US-based UPS, which is also among the major logistics companies, is another important business that uses blockchain technology to monitor cargo and ensure all transport requirements (Kırkan, 2022, p. 399). It is expected that the number of these enterprises will increase in the future and blockchain applications in the supply chain will grow 87% annually and reach \$ 3,485 million in 2027 (Gupta, 2017). Although its use is not as widespread as the financial sector, even the simplest applications of blockchain technology, which has become widespread in supply chain and logistics activities of global businesses, will be able to gain great advantages if they are introduced and used in the field of logistics and supply chain (Sadouskaya, 2018). According to Hackius and Peterson, because of this technology will be more useful than other technologies in the field of logistics and supply chain, this sector must be more interested on this technology and more research must be done on this subject.

IBM is one of the leading companies that has invested in and successfully utilized Blockchain technology. IBM has established the Blockchain Platform to create, operate, manage, and develop this technology. It uses this technology in different areas such as supply chain activities, cross-border payments and food supply. One of the businesses using IBM's blockchain platform to solve problems between buyers and sellers is Home Depot, and one of the businesses using IBM's blockchain platform to solve problems arising in the supply chain is Software. The TradeLens Platform was developed by IBM to increase control in container logistics, which is important in world trade, and to ensure trust between the parties. Maersk, a Danish company, also uses the platform, which includes many exporters, importers and logistics companies, to ensure the traceability of containers (IBM, 2017). Apart from IBM, there are other platforms using

blockchain technology. Hyperledger, Provenance, Skuchain, Robomed, Ripe, Waltonchain, Robob and FastTrack Trade are some of the platforms that are widely used (Özceylan, 2022, pp. 114-117).

Blockchain technology can be used to solve the traceability and reliability problem, which is one of the biggest problems of the globalized and complex supply chain (Yavuz and Avunduk, 2021, p. 33). Trust-based supply chain structure is one of the indispensable elements for the success of the supply chain. Therefore, with the use of smart contracts, the problem of trust between the parties is also eliminated. In order to ensure the transparency of the supply chain, trust must be established between the parties (Koç, 2020, p. 419). Transparency in the supply chain refers to "the ability to track the movement of products, parts and/or components from the manufacturer to the final destination (customer)" (Görsev, 2023). If the supply chain is transparent, access to information will be both easy and fast. With the use of blockchain technology in the supply chain, all transactions within the supply chain structure can be recorded and tracked transparently and securely (Koç, 2020, p. 419). According to Christodoulou et al. (2018), blockchain technology should be used in order to provide a transparent and secure activity in logistics and supply chain activities.

In different studies, it is also emphasized that this technology has a great potential for the development of logistics and supply chain and should be examined in detail (Tijan et al., 2019, p. 10). With the increase in environmentally conscious individuals, businesses can also use this technology to solve environmental problems by utilizing this potential of technology. By using blockchain technology, Provenance can transfer information to its customers about the solution of environmental problems that may arise during the production, distribution and use of products and production conditions (Koç, 2020, p. 430). This will increase the number of environmentally conscious businesses, contribute to the reduction of environmental problems and partially reduce environmental concerns. Similarly, Cambio, a coffee company, uses blockchain technology to record and share with its customers the process from harvesting the products to reaching its customers. Thus, customers' concerns about the products are also reduced. It can also be proved that the products are healthy for the business. Because especially in a period when the number of counterfeit products is rapidly increasing, the side effects of these products on both the national economy and human health constitute a major problem. In order to eliminate these side effects and eliminate fears about human health and prevent counterfeiting, Walimai has developed RFID tags integrated with blockchain technology (Koç, 2020, p. 430). Similarly, blockchain applications which are used too in the pharmaceutical supply chain can provide traceability, transparency and efficiency. In this context, blockchain technology is used in pilot applications for recalling drugs, combating counterfeit drugs and the reliability of clinical trials (Ghatge et al., 2023, p. 6646).

Blockchain technology can be used effectively in the elimination of food waste, detection of the source of food-borne diseases, detection of expiry dates and traceability, especially with the use of food - agricultural products in the supply chain (Antonucci et al., 2019). The IBM Food Trust Platform was also created by IBM in order to increase the reliability of products and the efficiency in the supply chain in the food sector, which has a great worldwide potential. The platform is based on cooperation involving stakeholders in the supply chain such as farmers, wholesalers and retailers (Özceylan, 2022, p. 115). By platform, the information of the products from the farmer to the table is transferred and both profitability is increased and a sense of trust is created between the parties. The technology enables the detection and return of faulty products in the supply chain, the recording of the temperature and quality of the products in the cold chain on the blockchain, and the transfer and tracking of this information to the relevant businesses. In this context, businesses such as Nestle, Walmart, Golden State Foods, McLane, Dole, and Driscoll's which are the important businesses that use this platform for these purposes (Özceylan, 2022, p. 115). Due to the advantages it provides in the supply chain process of food products, blockchain-supported smart supply chain structures are expected to be the supply chain model of the future. Therefore, blockchain supported smart supply chain models are expected to be preferred by more businesses in the future (Kılıç, 2023, p. 361).

Blockchain technology can also offer solutions to reduce the number of buyers in the supply chain, reduce production and logistics costs, and prevent fraud that may arise in documents and processes (Sağlar, 2022). Walmart uses blockchain technology together with the logistics business to manage both invoices and payments from logistics businesses more effectively. Thus, both data are synchronized between the parties and payments are made automatically (Vitasek et al., 2022). Since intermediaries will be disabled in the transactions, costs will be reduced, fraud will be prevented thanks to smart contracts, and transactions will be

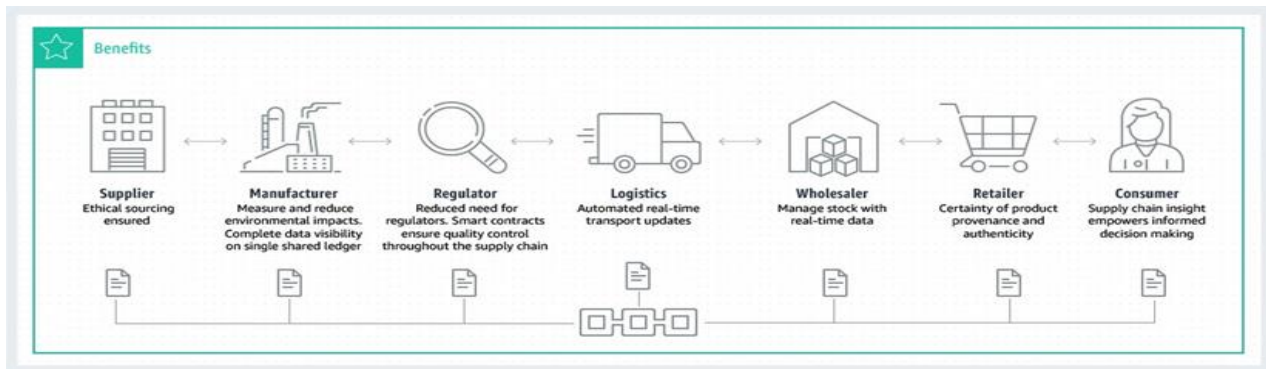
faster. According to Tijan et al., (2019, pp. 7-11), the benefits of using blockchain technology in logistics and supply chain activities are as follows:

- * Every asset along the supply chain will be recorded,
- * All documents related to invoices and payments will be followed up,
- * Delays in deliveries and loss of documentation will be reduced,
- * The trust problem will disappear,
- * Costs will fall,
- * Transparency of the supply chain will be ensured,
- * Human errors will be minimized,
- * Data reliability will increase,

If agricultural products are used in the supply chain, food safety will be guaranteed.

Figure 8 shows the benefits of the enterprises to use of blockchain technology in the supply chain.

Figure 8. Benefits of Blockchain Technology in Supply Chain for Businesses

Source: Chang et al., 2022, p. 196.

Although the use of such a useful technology has become widespread in global businesses, its use is not widespread at businesses in Türkiye yet. As a result of the studies, it has been determined that some financial institutions benefit from the technology, but there is no enterprise that uses it in supply chain and logistics activities. The reason why it is not widely used despite the stated benefits is the problem of trust. As a result of the use of technology, enterprises don't have full confidence that all members of the supply chain will record accurate information. There is also the effect of the fact that businesses don't want a third party to see private information about them. However, these thoughts will change as the use of technology becomes widespread and the studies on this subject increase, and thus businesses will begin to adapt to technology (Sert, 2019).

In addition to all these benefits, it is stated that blockchain applications also cause some difficulties for businesses. Although blockchain technology provides advantages to businesses in supply chain and logistics activities, its suitability for business strategies must firstly be analysed. If the use of blockchain technology increases in the supply chain, it will create a domino effect and all members in the chain will have to adapt to blockchain technology (Koç, 2020, pp. 433-434). Therefore, all businesses in the chain need to invest in technologies that connect physical and digital operations (Sağlar and Nakıpoğlu, 2022, p. 322). Since it is an energy-intensive technology, investment costs will be high as powerful computers will be needed.

In some studies (Casino et al., 2018; Hou, 2017; Wang et al., 2019a), it is mentioned that there are concerns about the possibility of hacking in terms of technological security of data and information if blockchain technology is used. In addition, some studies (Angelis and Silva, 2019; Sayogo et al., 2015; Mangla et al., 2017; Luthra et al., 2016) emphasize that the using of blockchain technology in the supply chain requires technical expertise and there is not enough information on this subject. For this reason, it is stated in the studies that the state does not provide sufficient support for the use of blockchain technology and there is no guidance on its use (Biswas and Gupta, 2019; Morkuas et al., 2019; Wang et al., 2019b).

Blockchain is an important application that will contribute to the digital transformation of public institutions (Duman, 2023, p. 207). Therefore, it will be useful to carry out the necessary activities for this technological development.

5. LITERATURE ANALYSIS ON BLOCKCHAIN TECHNOLOGY

By conducting an effective literature study, the information obtained will have a solid basis and a broad perspective on the subject. For this reason, a detailed literature analysis has been carried out in the study and a limited number of studies in the field of supply chain and logistics have been included among the many articles written on blockchain.

Most of the studies about the use of blockchain technology in logistics and supply chain activities are related to the advantages that technology will provide to businesses. As a result of the use of blockchain technology, which is sometimes referred to as disruptive technology, significant progress will be made in solving the problems of enterprises. In the study conducted by Tijan et al. (2019), it was stated that the problems encountered with the use of blockchain technology in the logistics sector will be minimized. Tektaş and Kırbaç (2020) concluded that as a result of the use of this technology, which is effective in solving problems, together with other technologies such as the Internet of Things, smart contracts and artificial intelligence, there will be a sustainable increase in productivity and a decrease in costs and delays. This technology, which can work in integration with other technologies, will also be effective in eliminating delays, which is an important problem for the sector. Sundarakani et al. (2021) stated that as a result of the use of blockchain technology in a logistics company serving the oil industry, there was a 25% increase in revenues, paperwork and carbon emissions decreased. In most of the studies on this subject, it has been concluded that technology provides cost advantages in enterprises. Aylak (2022) investigated the results of the application of blockchain technology in the logistics sector and concluded that data security, traceability and cost advantage will be provided as a result of the use of blockchain technology in the sector. A similar result was obtained in the results of the study in which Kshetri (2018) investigated the effect of blockchain technologies on the achievement of enterprises' goals in the supply chain, and Perboli (2018) investigated the use of blockchain technology in the foreign trade sector where logistics and supply chain activities are intensive. According to Kshetri (2018), using of blockchain technology causes a decrease in cost and risk, increase in quality and speed and flexibility, and also contributes to sustainability. Perboli (2018) reported that the using of blockchain technology, increases transparency and reduces logistics costs. Although blockchain technology is not used at the expected level in international trade (Tüfenk, 2023, p. 41), it is stated that blockchain technology will be effective in solving the problems experienced in letter of credit and remittance transactions in imports (Alsalm, 2023).

Supply chain and logistics performances are very important for the continuity and competitiveness of businesses. Nowadays, businesses measure their performance at certain intervals and strive to improve their performance by using different strategies and technologies. In the results of the studies conducted by researchers such as Rubio et al. (2018), Yang (2021), Sheel and Nath (2019), Tektaş and Kırbaç (2020), Wamba et al. (2020), Park and Li (2021), Taşçı (2023), it was concluded that blockchain technology increases supply chain and logistics performance. Therefore, businesses can also benefit from blockchain technology to improve their performance.

In supply chain and logistics activities, the multiplicity of members and their location in different geographies cause reliability problems. The fact that the parties don't recognize each other in international trade also leads to the use of intermediary institutions. The presence of intermediaries in the supply chain also negatively affects the speed and cost of operations. In the literature, it is reported that, trust problem is eliminated by using blockchain technology, so that enabling an intermediary-free supply chain; and using of smart contracts can provide more security environment by using fewer resources (Alvarez et al., 2017). In their study, Meng et al. (2018) reported that if blockchain technology is used in supply chain activities, it will be even more beneficial than the systems used in terms of cyber security. Yıldızbaşı and Üstünyer (2019) concluded that by using blockchain technology in the supply chain of products in the agricultural sector, all supply chain members can reach all information more easily by being protected from cyber-attacks. Yang (2018) reported that, with the use of blockchain technology in logistics activities, all documents used in that area will be streamlined and transaction reliability will increase. According to Sadouskaya (2017), blockchain technology will provide consumers with reliable information about the product, reduce counterfeiting and returns, and facilitate payment transactions. Karlı and Tanyaş (2020) stated that with the

use of smart contracts in the logistics sector, transactions such as tax, customs and insurance will be both in a little time and more transparent.

Although Blockchain technology has been talked about since 2008, there are still problems in many areas in understanding and applying the technology. This study has been done to contribute to the elimination of this problem, especially in the field of supply chain and logistics. This case has been expressed in different studies in the literature. Tandon et al. (2021) reported in their study that, there are a limited number of studies about how blockchain applications will contribute to businesses in sectors instead of the financial sector. Similarly, Risius and Spohrer (2017) reported that studies concerning using of the technology in sectors are not sufficient. Aylak (2022) concluded that in his study, the use of technology is still at the beginning stage, and that not all logistics enterprises can use this technology, since an expert will be needed due to the difficulty of comprehending this technology in the absence of a standard application. Similarly, Tanrıverdi (2019) concluded in his study that researchers and businesses do not understand the structure of blockchain technology and make mistakes to satisfy their needs.

At some studies, it is reported that this technology is new and it can be used in both supply chain and logistics activities. In this context, as a result of the study by Mendi (2021), it was determined that the technology is new and this technology will be used more widely and developed further in the future. Meng et al. (2018) also found that blockchain technology can be used in supply chain activities, while Jain et al. (2020) found that the technology is a hopeful technology that can be used in the logistics sector. In addition, Tekin et al. (2020) reported in their study that, as a result of the using of blockchain technology in the logistics sector, there will be innovations in different areas in the sector, transactions will be made faster and the number of intermediaries will decrease. Blossey et al. (2019) concluded that blockchain technology in the logistics sector is more secure and cost-effective than the current use of technologies in the logistics sector. Takaoğlu et al. (2019) also conducted a study to determine the applications of blockchain technology in Turkey and concluded that it will be possible to use this technology in 18 different areas such as supply chain, internet of things, insurance, voting process, smart cities, legal applications, public transport, online data storage, smart contracts.

As a result of the literature review, it was concluded that studies on blockchain are generally related to the finance sector. The number of academic studies in which technology is used in the field of supply chain and logistics is less than others. This case has also been expressed in some studies. It is emphasized that at these studies, the increase of the studies concerning blockchain technology will increase the using of blockchain technology. Studies in the literature have generally focused on the benefits of the using technology in supply chain and logistics activities. Then, encountering more frequently studies are regarding the usability of blockchain technology in the sector and its impact on the supply chain and logistics performance of enterprises. As a result of the studies to be carried out on subjects other than these issues, both the literature will be contributed to the literature and businesses will gain a new perspective on this issue.

6. CONCLUSION

The importance of blockchain technology is increasing day by day. The technology, which causes many changes, has become more widespread in the finance sector because it was first expressed and used with cryptocurrencies. However, its use in the supply chain and logistics activities, which are closely related to many sectors and where competition between businesses is experienced, is not very widespread. In these activities, which are critical in terms of competition and sustainability between businesses, it is just important to popularise the use of a technology that provides great advantages to businesses. Therefore, in this study, it is aimed to explain blockchain technology comprehensively, to provide better awareness of the technology, to specify the benefits to businesses with examples of use in supply chain and logistics activities, and to raise awareness of businesses. In addition, by analyzing the literature on this subject, deficiencies in the literature were identified and this contribution will benefit subsequent researchers. For this purpose, the technology has been explained in detail, literature analysis has been made and the application areas in the sector have been expressed with examples in order to create awareness on the enterprises and to expand its use and to obtain the expected benefits.

As a result of the research conducted in this context, it was determined that the technology can be used in logistics and supply chain activities and this is a promising technology. In fact, it has been stated that blockchain technology is more useful technology than other technologies used in supply chain and logistics

activities. It has been determined that if this technology is used in the supply chain and logistics activities of enterprises, it will contribute to enterprises at important issues such as transparency, cost, reliability, performance and speed. In addition, it has been concluded that it is used in the fight against counterfeit products in practice, in the tracking of products, in increasing sensitivity to the environment, in highlighting product quality and in ensuring trust between the parties; especially used by sector leaders of large enterprises which are recognized worldwide.

UPS in cargo tracking; IBM in cross-border payments, food supply; Maersk in container tracking; Cambio is healthy of products; are some of the important businesses that use blockchain technology to prove to their customers. Apart from these businesses, businesses operating on a global scale such as Toyota, Walmart, Alibaba, Samsung, Apple, Nestle, Dole and Golden State Foods also use these technologies in an effective way. While using Blockchain technology, these businesses benefit from different platforms such as Food Trust, Hyperledger, Provenance, Skuchain, Robomed, Ripe and Waltonchain. In Turkey, it has been determined that some enterprises in the finance sector partially use the technology, but in the supply chain and logistics activities, no enterprises other than these global enterprises have been found. The reasons for the lack of widespread use of the technology by more enterprises are stated as the unwillingness of enterprises to share their private information with other enterprises, insufficient knowledge of the technology, the high investment cost and the low level of awareness. These problems are expected to disappear by using technology and increasing of the number of studies on this subject and increasing of the level of awareness.

As a result of the literature review, it has been determined that the number of studies regarding the use of technology in supply chain and logistics activities is less and the use of technology in supply chain and logistics activities has not been investigated as much as the other sectors. It was concluded that the studies focused on the benefits of technology to businesses and its usability in the sector. It was emphasized that increasing the number of studies on blockchain applications in supply chain and logistics activities will increase the applicability of the technology and that the technology has not become widespread because of its less understanding.

In the study, since blockchain technology is explained in detail, the technology is considered better by individuals and the level of awareness can be increased. By including application examples in supply chain and logistics activities, it is expected to contribute to the popularisation of technology in supply chain and logistics activities. In addition, the literature can be enriched by enabling researchers to focus on topics that are not included in the literature. Thus, competitive advantage can be gained in supply chain and logistics activities by using technology by more enterprises where competition between enterprises is experienced. In future studies, different studies can be conducted on these individuals in order to increase the level of awareness on supply chain and logistics managers. In addition, conducting different studies by researchers other than the benefits and usability of blockchain technology in supply chain and logistics activities will contribute to the enrichment of the literature.

This study does not necessitate approval from an ethics committee.

Notes on the Article

The article has been meticulously crafted in adherence to the principles of research and publication ethics. There is no conflict of interest among the authors.

In the conducted study, each author contributed equitably to all stages and processes of the research, signifying equal and shared involvement in the project's execution.

REFERENCES

- Ağcakaya, S. and Kaya I. (2022). Blockchain teknolojisinin vergi kayıp ve kaçaklarına etkisi. In S. Ağcakaya (Eds.), *Blockchain teknolojisi ve uygulamaları* (pp. 59-80). Nobel Publishing House.
- Alsalm, M. S. H. and Ucan, O. N. (2023). Secure banking and international trade digitization using blockchain. *Optik*, 272, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.ijleo.2022.170269>
- Akbulut, L. (2023). Blokzincir, bitcoin, akıllı sözleşmelerin uluslararası ticarete kullanılabilirliği hakkında hukuki bir değerlendirme. *Istanbul Commerce University Journal of Foreign Trade*, 1(2), 61-76. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8071206>
- Álvarez-Díaz, N., Herrera-Joancomartí, J. and Caballero-Gil, P. (2017). *Smart contracts based on blockchain for logistics management*. Association for Computing Machinery.
- Angelis, J. and Da Silva, E. (2019). Blockchain adoption: A value driver perspective. *Business Horizons*, 62(3), 307-314. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2018.12.001>
- Anish, H. J. (2017). Bitcoin and other cryptocurrencies - all you need to know. *Insurance Funda*. <https://www.insurancefunda.in/bitcoin-cryptocurrency/>
- Antonucci, F., Figorilli, S., Costa, C., Pallottino, F., Raso, L. and Menesatti, P. (2019). A review on blockchain applications in the agri-food sector. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 99(14), 6129-6138. <https://doi.org/10.1002/jsfa.9912>
- Aylak, B. (2022). The effects of the applications of blockchain technology on the logistics sector. *European Journal of Science and Technology*, 34, 148-152. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1077800>
- Baygın, N. (2022). *Endüstri 5.0 platformları için blok zincir tabanlı akıllı kitlesel özelleştirme yöntemlerinin geliştirilmesi* [Unpublished Doctoral Thesis]. Fırat University.
- Bhowmik, D. and Feng, T. (2017). *The multimedia blockchain: A distributed and tamper-proof media transaction framework*. The Institute of Electrical and Electronics Engineers.
- Bilgili, F. and Cengiz, F. (2022). *Blockchain ve kripto para hukuku*. Dora Publishing.
- Biswas, B. and Gupta, R. (2019). Analysis of barriers to implement blockchain in industry and service sectors. *Computers & Industrial Engineering*, 136, 225-241. <https://doi.org/10.1016/j.cie.2019.07.005>
- Blockchain Türkiye Platformu (BCTR). (2019). *Hukuk düzenlemeler ve kamu ilişkileri çalışma grubu: Blokzinciri teknolojisi terminoloji çalışması*. https://bctr.org/dokumanlar/Blokzinciri_Teknoloji_Terminoloji
- Blossey, G., Eisenhardt, J. and Hahn, G. (2019, January). *Blockchain technology in supply chain management: An application perspective*. University of Hawaii.
- Casino, F., Dasaklis, T. and Patsakis, C. (2019). A systematic literature review of blockchain-based applications: Current status, classification and open issues. *Telematics and Informatics*, 36, 55-81. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2018.11.006>
- Ceylan, O. and Isık, A. (2023). Blokzincir teknolojisi ve uygulama alanları. *Uluborlu Mesleki Bilimler Dergisi*, 6(1), 129-154.
- Chang, A., El-Rayes N. and Shi, J. (2022). Blokchain technology for supply chain management: A comprehensive review. *Fintech*, 1(2), 191-205. <https://doi.org/10.3390/fintech1020015>
- Christodoulou, P., Christodoulou, K. and Andreou, A. (2019). A decentralized application for logistics: Using blockchain in real-world applications. *Cyprus Review*, 30(2), 181-193.
- Duman, M. Ç. (2023). Sürdürülebilir işletmeler için yeni bir çözüm olan blok zinciri teknolojisi üzerine sistematik bir inceleme. *İzmir İktisat Dergisi*, 38(1), 192-214. <https://doi.org/10.24988/ije.1107026>

- Efanov, D. and Roschin, P. (2018). The all-pervasiveness of the blockchain technology. *Procedia Computer Science*, 123, 116-121. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2018.01.019>
- Ghadge, A., Bourlakis, M., Kamble, S. and Seuring, S. (2023). Blockchain implementation in pharmaceutical supply chains: A review and conceptual framework. *International Journal of Production Research*, 61(19), 6633-6651. <https://doi.org/10.1080/00207543.2022.2125595>
- Görsev, S. (2019). Tedarik zincirinde şeffaflık. *Satınalma Dergisi*, 129. <https://satinalmadergisi.com/tedarik-zincirinde-seffaflik/>
- Gupta, A. (2023). *Blockchain in supply chain market overview*. <https://www.marketresearchfuture.com/reports/blockchain-supply-chain-market-6702/m>
- Gupta, M. (2017). *Blockchain for Dummies*. <https://www.studocu.com/en-us/document/olympian-high-school/ap-macroeconomics/blockchain-for-dummies/64709856>
- Hackius, N. and Petersen, M. (2017). Blockchain in logistics and supply chain: trick or treat? In digitalization in supply chain management and Logistics: Smart and digital solutions for an industry 4.0 environment. *Proceedings of the Hamburg International Conference of Logistics*, 3-18. <https://doi.org/10.15480/882.1444>
- Hawlitschek, F., Notheisen, B. and Teubner, T. (2018). The limits of trust-free systems: A literature review on blockchain technology and trust in the sharing economy. *Electronic Commerce Research and Applications*, 29, 50-63. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2018.03.005>
- Hinckeldeyn, J. and Jochen. K. (2018, June 20-22). *Developing a smart storage container for a blockchain-based supply chain application*. [Conference presentation abstract]. In 2018 crypto valley conference on blockchain technology, Zug, Switzerland. <https://www.computer.org/csdl/proceedings/cvcbt/2018/17D45VtKiqk>
- Hou, H. (2017). *The application of blockchain technology in e-government in China*. Institute of Engineers and Everyone Else.
- International Business Machines (IBM) (2017, December 14). *Walmart, JD.com, IBM and Tsinghua University Launch a Blockchain Food Safety Alliance in China*. <https://www.businesswire.com/news/home/20171213006244/en/Walmart-JD.com-IBM-and-Tsinghua-University-Launch-a-Blockchain-Food-Safety-Alliance-in-China>
- Jain, G., Singh, H., Chaturvedi, K. and Rakesh, S. (2020). Blockchain in logistics industry: In fizza customer trust or not. *Journal of Enterprise Information Management*, 33(3), 541-558. <https://doi.org/10.1108/JEIM-06-2018-0142>
- Jiang, P., Guo, F., Liang, K., Lai, J. and Wen, Q. (2020). Searchain: Blockchain-based private keyword search in decentralized storage. *Future Generation Computer Systems*, 107, 781-792. <https://doi.org/10.1016/j.future.2017.08.036>
- Karlı H. and Tanyaş, M. (2020). Bilgi ve iletişim teknolojileri destekli yenilikçi uygulamaların lojistik merkezlere entegrasyonu. *Mersin University Journal of Maritime and Logistics Research*, 2(1), 1-25. <https://doi.org/http://hdl.handle.net/11772/6552>
- Kılıç, S. (2023). Geleceğin tedarik zinciri modelinin bugünden tartışılması: çiftçi dostu blok zincir destekli tarımsal gıda tedarik zinciri modeli. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(1), 344-367. <https://doi.org/10.18074/ckuibfd.1184397>
- Kırbaç, G. (2020). *Tedarik zincirinde blokzincirin kalite fonksiyon yayılımıyla 3PL şirketlerinde incelenmesi* [Unpublished Doctoral Thesis]. İzmir Katip Çelebi University.
- Kırkan, A. (2022). *Tedarik zincirinde blokzinciri (blockchain) teknolojisi ve uygulama örnekleri*. Ekin Publishing House.
- Kimani, D., Adams, K., Attah-Boakye, R., Ullah, S., Frecknall-Hughes J. and Ki, J. (2020). Blockchain, business and the fourth industrial revolution: Whence, whither, wherefore and how? *Technological Forecasting and Social Change*, 161, 120254. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2020.120254>

- Koç, E. (2020). Tedarik zinciri izlenebilirliği ve sürdürülebilirliğinde yeni paradigma: Blokzincir. *Journal of Bingöl University Graduate School of Social Sciences (BUSBED)*, 10(20), 417-437. <https://doi.org/10.29029/busbed.731939>
- Kshetri, N. (2018). Blockchain's roles in meeting key supply chain management objectives. *International Journal of Information Management*, 39, 80-89. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2017.12.005>
- Laurence T. (2023). *Blockchain for dummies* (3. Press). John Wiley & Sons Publishing.
- Luthra, S., Mangla, S., Xu, L. and Diabat, A. (2016). Using AHP to evaluate barriers in adopting sustainable consumption and production initiatives in a supply chain. *International Journal of Production Economics*, 181, 342-349. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2016.04.001>
- Luu, L., Chu, D., Olickel, H., Saxena, P. and Hobor, A. (2016, October). Making smart contracts smarter. *In proceedings of the 2016 ACM SIGSAC conference on computer and communications security* (ss. 254-269). <https://doi.org/10.1145/2976749.2978309>
- Mangla, S., Govindan, K. and Luthra, S. (2017). Prioritizing the barriers to achieve sustainable consumption and production trends in supply chains using fuzzy Analytical Hierarchy Process. *Journal of Cleaner Production*, 151, 509-525. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.02.099>
- Mendi, A. (2021). Blokzincir mimarisi ve getirdiği fırsatlar. *European Journal of Science and Technology*, 29, 181-186. <https://doi.org/10.31590/ejosat.1009655>
- Meng, W., Tischhauser, W., Wang, Q., Wang, Y. and Han, J. (2018). When intrusion detection meets blockchain technology: a review. *IEEE Access*, 6, 10179-10188. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2018.2799854>
- Mohanty, D., Anand, D., Aljahdali, H. and Villar, S. (2022). Blockchain interoperability: Towards a sustainable payment system. *Sustainability*, 14(2), 913. <https://doi.org/10.3390/su14020913>
- Moore, T. (2013). The promise and perils of digital currencies. *International Journal of Critical Infrastructure Protection*, 3(6), 147-149. <https://doi.org/10.1016/j.ijcip.2013.08.002>
- Morkunas, V., Paschen, J. and Boon, E. (2019). How blockchain technologies impact your business model. *Business Horizons*, 62(3), 295-306. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2019.01.009>
- Myeong S. and Jung, Y. (2019). Administrative reforms in the fourth industrial revolution: the case of blockchain use. *Sustainability*, 11(14), 3971. <https://doi.org/10.3390/su11143971>
- Nebil, F. (2018). *Bitcoin ve kripto paralar: sistemi yıkan bir araç olabilecek mi?* Pusula Press.
- Notheisen B., Cholewa, J. and Shanmugam, A. (2017). Trading real-world assets on blockchain: an application of trust-free transaction systems in the market for lemons. *Business & Information Systems Engineering*, 59, 425-440. <https://doi.org/10.1007/s12599-017-0499-8>
- Özceylan, A. (2022). *Tedarik zinciri yönetiminde blok zincir uygulamaları, digital marketing*. Orion Akademi.
- Park, A. and Li, H. (2021). The effect of blockchain technology on supply chain sustainability performances. *Sustainability*, 13(4), 1-18. <https://doi.org/10.3390/su13041726>
- Perboli, G., Musso, S. and Rosano, M. (2018). Blockchain in logistics and supply chain: a lean approach for designing real-world use cases. *IEEE Access*, 6, 62018-62028. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2018.2875782>
- Risius, M. and Spohrer, K. (2017). A blockchain research framework: What we (don't) know, where we go from here, and how we will get there. *Business & Information Systems Engineering*, 59, 385-409. <https://doi.org/10.1007/s12599-017-0506-0>
- Rodrigue, J. (2018). *Efficiency and sustainability in multimodal supply chains*. International Transport Forum Discussion Paper.

- Rubio, M., Tarazona, G. and Contreras, L. (2018, June). Big data and blockchain basis for operating a new archetype of supply chain. *2018 in data mining and big data: Third international conference* (ss. 659-669). https://doi.org/10.1007/978-3-319-93803-5_62
- Saberli, S., Kouhizadeh, M., Sarkis, J. and Shen, L. (2018). Blockchain technology and its relationships to sustainable supply chain management. *International Journal of Production Research*, 57(7), 2117-2135. <https://doi.org/10.1080/00207543.2018.1533261>
- Sadouskaya, K. (2017). *Adoption of blockchain technology in supply chain and logistics* [Unpublished Bachelor's Thesis]. South- Eastern Finland University.
- Sağlar, J. and Nakıboğlu, G. (2022). *Blockchain teknolojisinin işletme faaliyetlerine etkisi*. Nobel Publishing House.
- Sayogo, D., Zhang, J., Luna-Reyes, L., Jarman, H., Tayi, G., Andersen, D. and Andersen, D. (2015). Challenges and requirements for developing data architecture supporting integration of sustainable supply chains. *Information Technology Management*, 16, 5–18. <https://doi.org/10.1007/s10799-014-0203-3>
- Sert, T. (2019). *Sorularla blockchain*. Türkiye Bilişim Vakfı.
- Sheel, A. and Nath, V. (2019). Effect of blockchain technology adoption on supply chain adaptability, agility, alignment and performance, *Management Research Review*, 42(12), 1353-1374. <https://doi.org/10.1108/MRR-12-2018-0490>
- Sundarakani, B., Ajaykumar, A. and Gunasekaran, A. (2021). Big data driven supply chain design and applications for blockchain: An action research using case study approach. *Omega*, 102, 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2021.102452>
- Swan, M. (2015). *Blockchain: Blueprint for a new economy*. O'Reilly Media.
- Takaoğlu, M., Çağdaş, Ö. and Parlak, E. (2019). Blokzinciri teknolojisi ve Türkiye'deki muhtemel uygulanma alanları. *International Journal of Eastern Anatolia Science Engineering and Design*, 1(2), 260-295.
- Tandon, A., Kaur, P., Mäntymäki, M. and Dhir, A. (2021). Blockchain applications in management: A bibliometric analysis and literature review. *Technological Forecasting and Social Change*, 166, 1-19. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.120649>
- Tanrıverdi M., Uysal, M. and Üstündağ, M. (2019). Blokzinciri teknolojisi nedir? Ne değildir? Alanyazın incelemesi. *Journal of Information Technologies*, 12(3), 203-217. <https://doi.org/10.17671/gazibtd.547122>
- Tasatanattakool, P. and Techapanupreeda, C. (2018). *Blockchain: Challenges and applications*. Institute of Engineers and Everyone Else.
- Tasçi, M. F. and Güzel, D. (2023). Tedarik zinciri şeffaflığının, nesnelere interneti ve blokzincir kullanımları üzerindeki aracı etkisinin performans göstergeleri üzerindeki etkisi açısından incelenmesi 1. *Sosyoekonomi*, 31(58), 409-442. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2023.04.20>
- Tekin, M., Öztürk, D. and Bahar, İ. (2020). Akıllı lojistik faaliyetlerinde blokzincir teknolojisi. *City Academy*, 13(3), 570-583. <https://doi.org/10.35674/kent.773016>
- Tektaş, B. and Kırbaç, G. (2020). Lojistik sektöründe blokzinciri teknolojisinin kullanılmasına yönelik bir vaka analizi incelemesi ve lojistik şirketi uygulaması. *Journal of Süleyman Demirel University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 25(3), 343-356.
- Tijan, E., Aksentijević, S., Ivanić, K. and Jardas, M. (2019). Blockchain technology implementation in logistics. *Sustainability*, 11(4), 1-13. <https://doi.org/10.3390/su11041185>
- Tüfenk, M. B. (2023). Uluslararası ticarete blockchain teknolojisi üzerine genel bir bakış. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 10(33), 31-42.
- Underwood, S. (2016). Blockchain beyond bitcoin. *Communications of the ACM*, 59(11), 15-17. <https://doi.org/10.1145/2994581>

- Ünsal, E. and Kocaoğlu, Ö. (2018). Blok zinciri teknolojisi: Kullanım alanları, açık noktaları ve gelecek beklentileri. *European Journal of Science and Technology*, 13, 54-64. <https://doi.org/10.31590/ejosat.423676>
- Venkat, A. (2018). *Blockchains and APIS 2018*. <http://www.noahdatatech.com/blockchain-and-api/>
- Vitasek, K., Bayliss, J., Owen, L. and Srivastava, N. (2022). *How Walmart Canada uses blockchain to solve supply-chain challenges*. *Harvard Business Review*. <https://hbr.org/2022/01/how-walmart-canada-uses-blockchain-to-solve-supply-chain-challenges>
- Vurdu, S. (2021). Dış ticarete blokzincir uygulamaları. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 4(9), 924-936. <https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.807>
- Wamba, S., Queiroz, M. and Trinchera, L. (2020). Dynamics between blockchain adoption determinants and supply chain performance: An empirical investigation. *International Journal of Production Economics*, 229, 1-15. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2020.107791>
- Wang Y., Singgih M., Wang, J. and Rit, M. (2019b). Making sense of blockchain technology: How will it transform supply chains? *International Journal of Production Economics*, 211, 221-236. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2019.02.002>
- Wang, Q., Lau, R. and Mao, X. (2019). Blockchain-enabled smart contracts for enhancing distributor-to-consumer transactions. *IEEE Consumer Electronics Magazine*, 8(6), 22-28. <https://doi.org/10.1109/MCE.2019.2941346>
- Wang, Y., Han, J. and Beynon-Davies, P. (2019a). Understanding blockchain technology for future supply chains: a systematic literature review and research agenda. *Supply Chain Management: An International Journal*, 24(1), 62-84. <https://doi.org/10.1108/SCM-03-2018-0148>
- Watanabe H., Fujimura, S., Nakadaira, A., Miyazaki, Y., Akutsu, A. and Kishigami, J. (2015). *Blockchain contract: A complete consensus using blockchain*. Institute of Engineers and Everyone Else.
- Yang, J. (2018). A study on the effect of block chain application and legal issue in logistics industry. *Journal of Convergence for Information Technology*, 8(1), 187-199. <https://doi.org/10.22156/CS4SMB.2018.8.1.187>
- Yang, J., Ma, X., Crespo, R. and Martínez, O. (2021). Blockchain for supply chain performance and logistics management. *Applied Stochastic Models in Business and Industry*, 37(3), 429-441. <https://doi.org/10.1002/asmb.2577>
- Yavuz, E. and Avunduk, H. (2021). Tedarik zinciri yönetiminde blok zincir teknolojisinin kullanımı. *Izmir Democracy University Social Sciences Journal*, 4(1), 33-56.
- Yermack, D. (2017). Corporate governance and blockchain. *Review of Finance*, 21(1), 7-31. <https://doi.org/10.1093/rof/rfw074>
- Yıldızbaşı, A. and Üstünyer, P. (2019). Tarımsal gıda tedarik zincirinde blokzincir tasarımı: Türkiye’de hal yasası örneği. *Journal of Bartın Faculty of Forestry*, 21(2), 458-465. <https://doi.org/10.24011/barofd.584025>
- Zile, K. and Strazdiņa, R. (2018). Blockchain use cases and their feasibility. *Applied Computer Systems*, 23(1), 12-20. <https://doi.org/10.2478/acss-2018-0002>